

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲЭМ ОРТА
АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МЭМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Оразымбетов Қууанышбай Келимбетович

**ҲЭЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ
ЛИРИКАСЫНДА КӨРКЕМ
ФОРМАЛАРДЫҢ
ЭВОЛЮЦИЯСЫ ҲЭМ
ТИПОЛОГИЯСЫ**

(1970 — 2000-жыллар лирикасы мысалында)

**НӨКИС
«БИЛИМ»
2004**

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Илимий кенеси тастыйықлаған.

Бул монографияда ХХ әсирдиң соңғы 30 жыллығындағы қарақалпақ лирикасы мысалында көркем формалардың эволюциясы, оған ишки хәм сыртқы тәсирлердиң ақыбети, Шығыс хәм Батыс әдебиятларына тән формалардың «миллийлесий» процеси, форма менен мазмунның бир-бирине тәсири, бирлиги хәққында мәселелери сөз етиледи. Дәретиүшилик процессте форма бурын пайда бола ма, мазмун ба? деген сораўға автордың жуап излеүй сөзсиз қызығыўшылық туўдырады. Киши лирикалық қосықлардың формалық қәсийетлерин, лириканың айрықша формасы болған лирикалық топламлардың дүзилиў принциплерин анықлаў жаңа илимий көз-қарастан әмелге асырылады.

Қосық қурылысы қарақалпақ әдебиятында жүдә аз изертленген тараўлардың бири. Сонлықтан да усы мәселени изертлеўге ең үлкен бап ажыратылған. Бул бойынша көп ғана әдебий терминлер, түсиниклер автор тәрәпинен биринши мәртебе усынылып отыр.

Жумыс ХХ әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы, әдебият теориясы сабақлықлары дүзилгенде, лириканың жанрлық, формалық қәсийетлерин үйренгенде илимий-теориялық, әмелий тийкар болып хызмет етеди.

Монографиядан аспирантлар, илимий хызметкерлер, студент хәм магистрлер кеңнен пайдаланыўы мүмкин. Сондай-ақ орта мектептердиң хәм академиялық лицейлердиң оқытыўшылары ушын да жәрдемши қурал сыпатында хызмет етеди.

Пикир билдириўшилер:

Пахратдинов Әбдисайыт — *филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илим ғайраткери.*

Жәримбетов Қурбанбай — *филология илимлериниң кандидаты, доцент.*

КИРИСИЎ

Ғарезсизлик жылларында елимиз өзиниң экономикалық, сиясий, жәмийетлик раўажланыў жолына ийе болды. Бул жол халқымыз турмысының ҳәр бир саласында баслы (приоритетный) бағдарды анықлап хәм белгилеп берди. Мине, усы нәрсе, әсиресе, илим, билимлендириў, халқымыз тарийхы, мәденияты, әдебияты, руўхый турмысы бағдарларында сезилерли дәрежеде өзиниң жемисин бере баслады. ХХ әсирдиң 90-жылларына шекем бурынғы аўқамның мәпинен келип шыққан ҳалда ҳәрәкет еткен Өзбекстан илими енди өз мәмлекетине, халқына хызмет етпекте хәм бүгинги дүнья жүзлик илим қатарында аяқ қосып, ҳақылы түрде оның бир шақапшасы екенлигин ис жүзинде дәлиллеп атыр.

Өзбекстан республикасының президенти Ислам Абдуғаниевич Каримов өзиниң көп ғана мийнетлеринде, шығып сөйлеўлеринде елимиздиң халық аралық абройы, бүгинги хәм ертеңги турмыс дәрежеси биринши гезекте илим хәм билимлендириўге, интеллектуал күшлерге байланыслы екенлигин қайта - қайта айтпақта. «Бүгин халық аралық турмыс, адамзат раўажланыўы сондай басқышқа кирген, енди онда әскерий қудирет емес, балки интеллектуал дәреже, ақыл-ой, пикир, алдыңғы технологиялар шешиўши әҳмийетке ийе болады. Әмир Темур бабамыздың «Күш - әдалатда» деген жүдә белгиле ибарасын бүгинги күнге қолланып айтатуғын болсақ, мен оған қосымша қылып «Күш - билим хәм ақыл-ойда» деген болар едим. Келеси әсирде бул принцип және де күшейеди хәм жәмийетлик өмирдиң хәмме тараўын қамтып алады. Демек, халық аралық майданда биз басқа мәмлекетлер менен интеллектуал пикирлеў жарысына, дәретиўшилиқ конкуренцияға түсиўимиз лазым болады. Бизиң келешегимиз мине усы жарыс хәм конкуренцияға қай дәрежеде шыдам бере алыўымызға байланыслы.»¹

Демек, ҳәзирги жәмийетлик илимлер де елимиздиң келешеги де, бүгингиси де усы жәмийет ағзаларының ақыл-ой, пикирлеў, билим

¹ Каримов И.А. Баркомал авлод арзуси, Ташкент, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000, 44-б.

хәм интеллектуал дәрежесине тығыз байланыслы екенлигин адамлар санасына тереңирек синдириу бойынша еле де нәтийжелирек жұмыс алып барыулары керек. Илимди адамлар ийгилигине жумсауға бағдарлау, дүнья илим базары конкуренциясына шыдамлы илим жаратыу усы жұмыстардың ең әһмиетли бөлеклеринен есапланады. Бул бағдар әдебияттаныу илими ушын да толық тийисли.

Қарақалпақ әдебияттаныу илиминде ХХ әсир қарақалпақ поэзиясы, соның ишинде лирика хәр қыйлы аспектте, лирик қахарман мәселеси, лириканың жанрлық-тематикалық, идеялық раўажланыу эволюциясы тарийхый-хронологиялық аспектте изертленди. Сондай-ақ лириканың формасын, соның ишинде қосық қурылысын изертлеуге бағдарланған жұмыстар да пайда болды. Бунда С. Ахметов, М. Нурмухаммедов, Н. Жапақов, Қ. Султанов, А. Пахратдинов, К. Худайбергенев, Т. Мәмбетниязов, Қ. Байниязов, К. Мәмбетов, А. Әлиев, Қ. Муратбаев, С. Ниетуллаев сыяқлы белгили илимпазлар, сонғы дәўирде Ж. Мақсетова, М. Мәмбетова, Р. Хамидова, М. Ешниязоваларға қусаған жас илимпазлар әдеўир мийнет етти. Бирақ қарақалпақ әдебиятында лириканың көркем формалары еле өз алдына изертленген жоқ (хәзирги дәўир лирикасы да, сондай-ақ классикалық әдебияттағы лирика да). Тек илимпаз Қ. Жәримбетовтың ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық түрлерин изертлеуге бағдарланған докторлық диссертациясын усы саладағы әһмиетли изертлеу сыпатында бақалау мүмкин (бул жұмыста лирика мазмун хәм форма бойынша жанрларға бөлип үйрениледи).

Лирикада форма элементлерин анықлау бойынша да хәр қыйлы көз қараслар бар. Қосықтың ишки хәм сыртқы формасы, миллий әдебиятқа сырттан келген формалар, тек формасы бойынша анықланатуғын қосықлар хәм т. б. шынында да бүгинги қарақалпақ әдебияттаныу илиминде изертлениуин күтип турған мәселелер еди. Көркем шығармада форма менен мазмунның үлеси, дәретиушилик процессте олардың қайсысының алдын пайда болатуғынын изертлеудин әһмиyeti жоқары. Әсиресе, ХХ әсирдин соңғы 30 жыллығында лирика өзиниң қосық қурылысы, пикирди жеткеріу усыллары бойынша түпкиликли өзгериске ушырады. Бурынғы тең өлшемли, дәстүрий қосықлардың орнын еркин қосықлар ийелей баслады. Лирикада айрықша қызығыушылық туудыратуғын формалардың бири лирикалық дүркин (бир неше лирикалық шығармаларды мазмуны ямаса формасы бойынша байланыслы халда бириктириуши). Бул мәселе бойынша азлы-көгли пикирлер айтылды.

Бирақ лирикалық топламның поэтикасы, оның дүзилиу принцип-лери улыўма изертленилмеди ҳәм оны изертлеу әдебий-теориялық жақтан үлкен әҳмийетке ийе.

Атап өтилгениндей XX әсир қарақалпақ поэзиясы, соның ишинде лирикасы идеялық-тематикалық, жанрдың өсип-рауажланыуының тарийхый-хронологиялық бағыты, лирик қаҳарман, әдебий портрет, айырым формалық белгилер, әдебий байланыслар ҳәм тәсирлер саласында изертленди. Лекин (Қ. Муратбаевтың кишкене моно-графиясын, айырым мақалаларды есапламағанда) лириканың формасы өз алдына изертленбеди.

Бирақ бизге қоңсылас болған басқа түркий халықлардың әдебиятында лириканың көркем формасы мәселесин изертлеуге бир қатар илимий-изертлеу жумыслары арналған. Әсиресе, бул ис өзбек әдебиятында кең көлемде орынланды. Мәселен, У. Туйчиевтиң «Ўзбек совет поэзиясида бармақ вазни» (Ташкент, 1964), «Ўзбек поэзиясида аруз системаси» (Ташкент, 1978), «Адабий турлар ва жанрлар» (Ташкент, 1992), Б.Саримсоқовтың «Ўзбек адабиетида сажъ» (Ташкент, 1978), Р. Арзубековтың «Лирикада кичик жанрлар» (Ташкент, 1976), Н. Шукуровтың «Услуглар ва жанрлар» (Ташкент, 1973), Л.Серикованың «Малые формы лирики Алишера Навои» (Ташкент, 1981) ҳәм т.б. мийнетлер тиккелей лириканың көркем формасын изертлеуге бағышланды. Қарақалпақ әдебиятына генетикалық жақын, аймақлас есапланатуғын қазақ, қырғыз, уйғыр, түркмен әдебиятларында да бул бағдарда бираз жумыс исленген. Олардан З. Ахметовтың «Казахское стихосложение» (Алма Ата, 1964), «Өлең сөздиң теориясы» (Алма Ата, 1971), М.Хамраевтың «Основы тюрского стихосложения» (Алма Ата, 1963), Қ.Рысалиевтиң «Киргизское стихосложение» (Фрунзе, 1972), Д.Абдуллаевтың «Народные основы стихосложения поэзии Мактымкулы» (Ашгабад, 1990) атлы мийнетлерин атап өтиуе болады. Сондай-ақ жумысымызды жазыу пайытында азербайжан, татар, орыс ҳәм басқа да сырт елли әдебиятшылардың мийнетлерин үйрендик. Демек, лирикада көркем форманы изертлеу усындай кең масштабта қолға алынғанын бақласақ, қарақалпақ әдебияттануы илиминде бул мәселе бираз кешеуиллеп қалғаны өкинишли. Бул жағдай, әлбетте, биринши гезекте тийисли қәнигели кадрлардың жетиспеушилигинен болса, екиншиден, бурынғы совет идеологиясы дәуиринде әдебияттың формасы емес, тийкарынан мазмуну изертленди. Айырым көркем форманы изертлеушилер қуудаланды (бул ҳаққында жумысымыздың

тийкары бөлімінде сөз етиледі), үшіншіден, кадрларға дурыс илимий бағдар бермеу, илимий күштерді тараулар бойынша мақсетке мууапық бөлмеу де себепши болса керек.

Жумыстың тийкары мақсети ХХ әсирдің соңғы 30 жылындағы қарақалпақ лирикасында көркем формалардың рауажланыу эволюциясын, оның әдебий тәсирлер нәтийжесинде жаңа формалар менен байыуын, лириканың ишки хәм сыртқы формаларының хәр қыйлылығын, киши лирикалық формалардың поэтикасын, қосықтың сыртқы формасын тиккелей аңлататуғын қосық қурылысын изертлеуден хәм ашып бериуден ибарат. Сондай-ақ жумысымызда форма менен мазмун байланысы, уйқастың қосықта пикирди жеткериудеги хызмети мәселелерин де изертлеуді мақсет етип қойдық. Изертлеу барысында көп әсирлик көркем-эстетикалық прогрессив ой-пикирлерди, әдебий-теориялық нәтийжелерди, демократиялық идеяларды методологиялық тийкарлардың бири етип алдық. Изертлеудің илимий-теориялық тийкары сыпатында көркем әдебиятта форма мәселесинің теориялық негизлерин ислеп шыққан көрнекли илимпазлар В. М. Жирмунскийдің, А. Н. Веселовскийдің, Б. М. Томашевскийдің, Г. Н. Поспеловтың, И. Б. Стеблеваның, Г. А. Гуковскийдің, В. Б. Шкловскийдің, Б. М. Әйхенбаумның, Е. Г. Эткиндің, Я. Мукаржевскийдің, В. В. Кожиновтың, М. Л. Гаспаровтың, Фитраттың, И. Султанның, У. Туйчиевтің, Н. Шукуровтың, Р. Орзубековтың, М. Хамраевтың, З. Ахметовтың хәм т.б. мийнетлерине сүйендик. Сондай-ақ бизден бурын қарақалпақ әдебиятында лирика жанрын изертлеген С. Ахметов, К. Худайбергенов, Қ. Жәримбетов сыяқлы әдебиятшылардың мийнетлери менен есапласқан ҳалда жумыс алып бардық.

Теманы изертлеуде салыстырма-типологияк, тарийхий-салыстырма хәм көркем анализ методлары қолланылды.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДА КӨРКЕМ ФОРМАЛАР ХӘМ ОНЫҢ МАЗМУНҒА ҚАТНАСЫ

I-БӨЛИМ. ЛИРИКАДА КӨРКЕМ ФОРМАЛАРДЫ ТАЛЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Көркем шығармада форма мәселесі Аристотельден бастап оны (көркем шығарманы) изертлеушілер үшін тийкарғы изертлеу объектлерінің бири болып келмекте. Әдетте форма мазмун менен бирликте яки болмаса салыстырылып изертленеди. Көпшилик әдебиатшылар форма менен мазмун бир-биринен ажыралмас түсиниклер екенлигин, олар арасындағы тығыз байланысты ашып берген. (Форма хәм мазмун арасындағы байланыс мәселесі усы баптың екінши бөлиминде изертленеди). Сондай-ақ көркем шығарманың тек формасын бөлип алып изертлеушілер де баршылық. Оларды XIX әсирдің ақыры, XX әсирдің басында формализм мектебинің үәкиллери деп атады. Олардан А. Н. Веселовский, Б. В. Томашевский, Г. А. Гуковский, В.М.Жирмунский, В.Б.Шкловский, Б.М.Эйхенбаум, Е. Г. Эткинд, Ян Мукаржевский (чех), М. М. Бахтин хәм т. б.

Бирақ XX әсирдің 30-жыллары формализм мектебинің үәкиллери биринен соң бири қуўғынға ушырай бастады. Себеби, сол дәуир сиясаты үшін ҳақыйқый көркем әдебиат хәм оның адамларға тийгизетуғын эмоционаллық, эстетикалық тәсирин изертлеу (көркем шығарманың формасын изертлеушілер кобирек усы мәселелерге дыққат аударған) керек емес еди. Қызыл империя тек социалистлик реализм методында жазылып, усы дәуирдің көсемин, партия линиясын жырлаған шығармаларды (олардың көркемлик дәрежеси қандай болыуына қарамастан) ғана жақлады. Усындай себеплерге гөре көркемлик қуны төмен, мазмун, идеялық дәрежеси де жоқары емес «шығармалар» қурамына көсем, партия, колхоз, социализм деген сөзлер киритилсе хеш қандай иркинишсиз баспадан шыға берди.

Солай етип, бир жағынан қуўдалау, екінши жағынан көркем әдебиат, әдебиаттаныуыдағы орын алып атырған адилсизликлер,

натуұрылықлар жоқарыда биз атап өткен хэм басқа да әдебиатшылардың қолын суұытып таслады. Олардың көпшилиги дәретиўшилик-илимий бағдарын өзгертиўге мәжбүр болды.

Мәселен, Б.В. Томашевскийдің «Теория литературы. Поэтика» китабы 1925-1931 жыллар аралығында 6 мәртебе баспадан шықты хэм сол дәуирдеги ең абройлы мийнетлердің бири деп есапланды. Бирақ 1931-жылы бул оқыўлық «формализм» де айыпланып, оны студентлердің де, басқалардың да пайдаланыўына тыйым салынды. Илимпаз Ленинград мәмлекетлик университетинен жумыстан айдалды. Буннан кейин ол Ленинград темир жол транспорты инженерлери институтында әмелий математикадан лекция оқыйды. Соң бул китап тек 2001-жылы ғана қайта басылыўға мүмкиншилик алды.¹ Оған «классический учебник» деген ат берилди.

XX әсирдің дәслепки 30 жыллығында көркем әдебиаттың поэтикасы менен шуғылланған В.М.Жирмунский кейин ала қәнигелигин өзгертиўге хэм фольклор менен шуғылланыўға мәжбүр болды. Әдебиатшыларға белгили болғанындай фольклорға сиясат жудә кем араласады. Уллы илимпаз «уллы сиясат»тан қашып фольклор, түркий хэм парсы әдебиатларының өтмиши менен шуғылланыўға өтті. Ал, түркий хэм парсы әдебиатлары Европа әдебиаты менен салыстырғанда да форма саласында әдеуир алға кеткен хэм буны В.М.Жирмунскийге қусаған илимпаздың билмеуи мүмкин емес еди.

Әдебиатшы М.М.Бахтин де өмириниң көпшилик бөлегин сүргинде-Қазақстанда хэм Сибирде өткерди. Ол, хәттеки, 1925-жылы «Звезда» журналының 3 санында Б.В.Томашевскийдің жоқарыда биз атап өткен сабақлығына жазған рецензиялық мақаласын да өз атынан жәриялай алмай досты Т.Медведовтын атынан жәриялаўға мәжбүр болды.

Тилекке қарсы, көркем әдебиаттың формасын изертлеместен тек мазмунға дыққат аударыў, онда да хәр бир шығармадан социалистлик реализм методын излеу-тек ғана орыс әдебиаты емес, ал бурынғы СССР дәуиринде оның қурамындағы барлық миллий әдебиатларда да орын алды. Усындай себеплерге гөре қарақалпақ әдебиатында да көркем әдебиаттың формасы мәселесин изертлеуге дерлик дыққат аударылмады.

Ал көркем шығарманың формасы - бул оның ең тийкарғы элементи. Себеби, көркем шығарма оқыўшыға яки тындаушыға

---

¹ Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. Москва. Аспект-Пресс, 2001. 332 ст

биринши гезекте формасы арқалы тәсир жасайды. Форма арқалы мазмун қабылланады. Әсиресе, Шығыс әдебиятында формаға айрықша дыққат аударылған. Шығыста поэзияның бир қәсийети сөздің көркемленіуінде деп түсинилген. Сөздің жилуаланыуы, оның хәр қыйлы түске ениуі, хәр қыйлы позицияда келиуі арқалы жана жанрдағы шығармалар дөретилген. Шығарманың формасын көркем-леп беріу арқалы оның оқыушы яки тыңлаушыға тийгизетуғын эмоционаллық, эстетикалық тәсирин де күшейтип отырған. Мәселен, муашшақ усундай көркем изленислер нәтийжесинде пайда болған форма. Ол проза тек горизонталь жағдайда болса ғана мәниге ийе, ал лирика хәм горизонталь хәм вертикаль жағдайларда да мәниге ийе¹ деген түсиниклерди тиккелей дәлилейди.

Сондай-ақ шығыста еле VIII-X әсирлерде-ақ көркем сөз дөретиу-шилери хәр қыйлы көркем формаларды дөреткен болса, оны изертлеушилер өз мийнетлеринде көркем формаларды тиглестирип, олардың шығармадағы хызметин анықлап береді. Соны да атап өтиу керек, орта әсир изертлеушилери көркем сөз дөретиушилер сыяқлы, форма хәм мазмун бирлиги түсинигин «лафз-у маъни» түсинигине жәмледі, бунда лафз сөзине форманың барлық компонентлерин бирлестирди².

Әсиресе, орта әсирлердеги изертлеушилер Шамс-и Қайс хәм Атааллахлар көркем шығармада форма хәм мазмун мәселесин изертлеуге айрықша дыққат қаратты. Олар тәжик-парсы поэтикалық формаларының жанрлық-теклик өзіншеліклерин тийкарлап хәм классификациялап берди. Көркем шығарманың формасы менен мазмунның сәйкеслигинің зәрүрлигин бир неше мәртебе тастыйықлады. Айрықша Атааллах тәрәпинен көркем шығармада мазмунның бириншилиги, оған форманың бағыныуы бойынша тастыйықлауы бүгинги күнги әдебият изертлеушилери арасында да қоллап-қууатлаушылыққа ийе болмақта. Бул изертлеушилердің форма хәм мазмун мәселесин көркем шығарманың тыңлаушыға эмоционаллық тәсирі факти менен байланыста қарастырыуы да дыққатқа ылайық.³

¹ Адабий турлар ва жанрлар, 3-жилдлик, 2-жилд. Тошкент, «Фан», 1992, 55-б.

² Мусулманкулов Р. Персидско - таджикское классическая поэтика (X-XV вв.) Москва «Наука», 1989, 140 с.

³ Мусулманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв). М. «Наука», 1989, 157 с.

Шығыста соның ишинде түркий поэзияда мың жыллықлар дауамында көркем әдебиятка усундай талап пенен қатнас жасауы нәтижесинде, әсиресе, лирика форма хэм жанрлық сыпатлары бойынша байыды. «Дерлик мың жыллық тарийхқа ийе болған өзбек лирикасы тийкарынан 61 жанрға ийе болды, лирикада бул жанрлардан айырымларының салмағы пәсейди, басы жанрлар қатардан шықты, айрым жанрлар жаңадан пайда болды»¹ Өзбек әдебиятында бар болған лирик жанрлардың көпшилиги қарақалпақ әдебиятында да бар. Ал лирик жанрлар көбинше формасы бойынша да жасалатуғыны белгилі. Демек, бул нәрсе, лирикалық шығармалардың формасын изертлеу зәрүрлигин еле де арттырады.

Биз изертлеу жумысымызда лирикада форма деген не? Ол лирикалық шығарманың қайсы компонентлерин өз ишине қамтыйды? Форманың көркем шығармадағы тийкарғы хызмети неден ибарат? деген хэм басқа да сорауларға жууап бериуге умтылып көремиз.

«Форма сыпатында шығарманың биз тәрәпинен тиккелей кабылланатуғын «сыртқы» тәрәпи - оны қурайтуғын барлық сеслер хэм сеслик қайталаулар, ырғақ, интонация, көркем сөз (соның ишинде троллар - теңеулер, метафоралар, эпитетлер хэм т.б.), композиция - яғный айырым бөлеклердин өз-ара жайласуы хэм байланысы түсиниледи».²

Көркем шығарманың формасы еки тийкарғы хызметти атқарады. Бириншиси көркем пүтинликтин ишинде әмелге асырылды, сонлықтан да оны ишки форма деп атау мүмкин: бул мазмунды жеткериу хызмети. Екинши хызмети шығарманың оқыушыға тәсир етиуинде байқалады, сонлықтанда оны сыртқы форма деп атау мүмкин. Өйткени, форма оқыушыға эстетикалық тәсир жасайды, әйне форма көркем шығарманың эстетикалық тәсир етиушилик күшин өзинде жәмлейди. Мазмун өз-өзинен қатаң түрде эстетикалық жақтан сулуу ямаса әбигер болуы мүмкин емес - бул тек форма арқалы әмелге асырылатуғын өзиншелік.³

«Ишки ырғақ, дауыс толқыулары, тәкирарлаулар, тастыйықлаулар, пәтлер, паузалар, музыкалық ырғақлардың пәс - бәлент толқынлары,

---

¹ Адабий турлар ва жанрлар, (тарихи ва назариасига оид) 3-жилдлик, 2-жилд. лирика, Тошкент, «Фан», 1992, 142-б.

² Кожинев В.В. Стихи и поэзия. М. 1980, 25 с.

³ Есин А.Б. Принципы и приемы Анализа литературного произведения, Москва, «Флинта» «Наука», 1998, 27 ст.

уйқас ҳам өлшемнің тәсири қосыққа эмоционаллық, өзінше мазмунлық ҳам көркемлік бағышлайды: қосықта алға сүрилген идеялық бағыттың оригиналь көркем тастыйықланыуы тәмийинленеди».¹

Демек, шығарма формасы оның мазмунының жүзеге асырылуында да, жоқары көркемлігіннің тәмийинленіуінде де тийкарғы хызметти атқарады. Форма - бұл көркем шығарманың эстетикалық күшін пайда етиуши де тәрәпи.

Сондай-ақ А.Б. Есиннің тастыйықлағанындай форма көркем шығармадағы хызметине қарай ишки ҳам сыртқы форма деп те бөлинеди. Биз қарақалпақ лирикасының соңғы 30 жыллықтағы үлгилери мысалында усы формалардың өзіншелік таманларын көрип өтпекшимиз.

Шайырдың өз шығармаларына жаңа форма излестиріуге дөретиушилик пенен қатнас жасауы қосықтың табысын белгилейтуғын критериялардың бири. Себеби, көркем форма көркемліктің тийкарғы элементи.

Белгили әдебиятшы С.Ахметов өзинің «Қарақалпақ Совет поэзиясы» атлы монографиялық мийнетінде қарақалпақ шайырларының шығармаларының көркемлігіннің артып баратырғанлығын, форма таңлаудағы излениушиликти, қосық қурылысындағы жаңалықларды ашып береді. Мийнетте басқа шайырлар сыяқлы И.Юсуповтың шығармаларындағы бундай шеберліктің сыры айқынланады. «Сондай-ақ автор (И.Юсупов-О.К.) қосық қатарларындағы пикирлерди тасымаллау усылын да жийи қолланады, бирақ бундай жағдайда ол пикирдің тәбийий ағымын бузбайды, демек, ол қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысын буннан да былай рауажландырыуда ядқа алатуғын моментлер болып табылатуғынын айтыуымыз тийис».²

И.Юсуповтың ғәрезсизлік дәуирінде жазған қосықларында да ишки форма ықшамлығы ҳам қурамалылығы сақланып қалды. Оның 1991-жылы жазған «Алыс Малайзия көшелерінде», 1992 ҳам 1993 - жыллары жазған «Төк тауындағы ойлар» деп аталатуғын қосықлары бар. Бул еки қосықтың да көлеми үлкен. Бириншиси ҳәр бири 4 - 5

---

¹ Каримов Н., «Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги» тупламада, Тошкент, «Фан», 1983, 132 -бет.

² Ахметов С. Қарақалпақ Совет поэзиясы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 326-бет

бәнттен ибарат 12 бөлімнен, екіншісі 34 сегізліктен тұрады. Бірақ қосық көлемі үлкен болғаны менен ондағы ой - пикир шашыранды емес. Екі шығармада да шайырдың аналитикалық пикирлеуі арқалы ой - сезими ишкі ықшам формада сәуленеді.

Биринші қосықта параллелизм хәм антитеза усыллары көбірек ислетиледи. Шайыр поэзияның ұақыт хәм кеңіслик саласындағы шексіз мүмкіншиликлеринен өнімлі пайдаланады. Алыс Малайзия көшелерінде жүріп - ақ ондағы тұрмысты бизің жасау шараятымыз бенен салыстырады:

Бунда болғанында мениң қасымда,
Ким «арта қалғанын» көрер едиң сен,
Бирақ хәзир қай дүканның аұзында,
Нан гезекте тұрғаныңды билмеймен...¹

Сондай-ақ бул екі қосықта да шайырдың ең тийкарғы жетискенлиги сыпатында эпикалық сюжетти лирикаға сиңдире алыуы болып табылады. Бул екі қосықтың хәр биріндеги ой-пикирди проза арқалы беріу үшін, әлбетте, ең кемінде повесть жазылуы зәрүрлиги тууылар еди. Демек, өмирди көркем сүүретлеуде қосықтың мүмкіншилиги қара сөзге салыстырғанда әдеуір кең екенлиги шайыр шығармалары арқалы және бир мәртебе дәлилленеді.

Шайыр Т. Матмуратовтың қосықларында да пикир ағымы бир қанша бағдарда раўажланғаны менен соңында ең баслы бир пикир айрықшаланып, дыққат соны даўам еттириуғе қаратылады. Қосықтың финалында усы пикир баслы айтылажақ ой менен биригеди.

Мәселен, шайырдың «Ғадал адамлардың жүреги» атлы қосығында жаны таза хәм иплас адамлардың жүрегін контрастқа қойу арқалы қарамлық пенен ғадаллықтың мәнисин шағады. Қосықта баслы дыққат уллылыққа, жоқары адамгершилик пәзийлетлерине, оны улығлауға қаратылады.

Жақсылардың жүреги бәлким,
Даўа таппай жоғалып кетер,
Бирақ атын ол ийесинин,
Бәлентликке шығарып кетер.²

Шайырдың бул қосығының жуўмағы И. Юсуповтың ертеректе жазған «Пошша торғайдың өлими» атлы қосығының жуўмағын еслетеди. Онда да шайыр қосықты:

¹ Юсупов И., «Әмиүдәрья» журналы. 1992, 8-9 санлар, 21-б.

² Матмуратов Т., «Жұлдызлар жанар», «Қарақалпақстан», 1989, 146-б

Өлди ол бирақта қосықтың даңқын,
Қол жетпес бийикке шығарып өлди.

деп жуўмақлаған еди.

Мине, бул еки шайырдың көркем дүньясындағы жақынлық, қарақалпақ лирикасында қалыптасқан көркем эстетикалық түсиник.

Шайыр Т.Матмуратов жоқарыдағы қосығында ой дизбеклерин раўажландыра келе бир көркем жуўмақта тоқтайды. Бул форма шайырдың айтажақ пикириниң оқыўшыға түсиникли болыўына, оны оқыўшының тезден қабыллап өзиниң қатнасын билдириўине мүмкиншилик жаратады.

Жийенбай Избасқановтың шайырлығы да сонда, ол өз шығармасында пайдаланатуғын ҳәр бир сөзди көркем сөзге, биз күнделикли көрип жүрген, бирақ елестире бермейтуғын деталларды, предметлерди әдебий деталға айландырады. Шайыр ҳәр бир шығармасына көркем форма таңлаўға айрықша итибар қаратады.

Шайыр көркем сөз арқалы тәбияттың ҳәр бир ағзасы, мүшеси менен сәўбетлеседи, оларды өз шығармасының сүүретлеў объектине айландырады. Бунда шайыр тәбият көринислеринен, тәбияттағы қуслар, ҳайўанатлар дүньясынан гөззаллықты, сулыўлықты көргиси келеди.

Көркем әдебияттың күши де, ўазыйпасы да, әне, усында. Шайырдың «Шағалалар» қосығына нәзер аударайық:

Толқынлардың төсин аймалардай,
Желпинесиз жазғы сулыўлар,
Төменде суў емес, айна бардай,
Серпилесиз назлы сулыўлар.

Таранасыз тынбай таранасыз,
Жарасымлы сизлердей арыўға,
Ал, жағаға қашан ораласыз,
Я барсызба мәңги қалыўға?¹

Әлбетте, шайырдың сүүретлеўин, сөзин шағалалар еситпейди, оның сораўына жуўап та бермейди. Бирақ оқыўшы бул гөззал туйғылардан эстетикалық тәсир алады. Искусстводан, көркем әдебияттан рәхәтлениў, дем алыў, сулыў сезимлерге бөлениў деп мине, усыны айтады.

Қарақалпақ халық дэстанларында «батыр уйқысынан шашырап оянды» деген ибараның ислетилетуғынын билемиз. Бунда шашырап ояныў деген бизиң санамызға батырлықтың, айбатлылықтың

¹ Избасқанов Ж. Сайланды шығармалары, Нокис, «Қарақалпақстан», 1999, 44-б

символы сыпатында синеди. Ал, Жийенбай Избасқанов «Көргениңиз барма гөззалды» деп басланатуғын лирикасында бул ибараға пүткіллей басқаша ұазыйпа жүклейди.

Көргениңиз барма гөззалды,
Таң сәхәрде шашырап оянған,
Ушқынланып әне қозғалды,
Сулыұ емес, бир уұыс әрман!¹

Көркем әдебиятта ҳаял - қызлар гөззаллығын хәр қыйлы тенеулер, уқсатыулар арқалы сүүретленгенин оқығанбыз, еситкенбиз. Бирақ бул шығармада гөззаллықтың тәбийий ҳалында сүүретлениуи, гөззаллық сол гөззалдың назы, жүрис-турысы арқалы берилиуи қосық тәсиршендигиниң еле де артыуына тиккелей тәсир жасап турғанын көремиз. Бул, әлбетте, шайырлық шеберликке, әсиресе, көркем сөзден пайдаланыуы шеберлигине байланыслы.

Ой - пикирди аұыспалы мәниге қурыу лирикада жаңалық емес. Ол қарақалпақ шайырлары да, басқа халықлардың шайырлары да бурыннан қолланып киятырған дәстүр, усыл. Бирақ соңғы ұақытлары бир қатар шайырлар Ғәрепинен жаңаша формада қолланылмақта. Шайыр Х.Дәулетназаровтың дәретийшилигинде усындай формада жазылған қосықлар бир қанша бар:

Өширип хұр шадлық салған излерди,
Тәғдир гүренитип қойды жүзлерди,
Қошқар болама деп едик сизлерди,
Маңырап суұ ишип жүрген қозылар.

Турмыс гүәенине мойын усынып,
Кең дүнья сыйдырмай, қуұып қысылып,
Қур тәрк етилерме шақыңыз сынып,
Маңырап суұ ишип жүрген қозылар.²

Х. Дәулетназаровтың қосықларында үлкен күйиниш, толғаныс излерин көрийге болады. Лирик қахарманның бундай ҳалатын жеткерийде ол пикирлерди тасымаллау, аұыспалы формалардан пайдаланады. Сондай-ақ шайыр поэзиясының көркем тили тартымлы. Бул нәрсе қосықтың ишки мазмунына хәм формасына унамлы тәсирин тийгизеди.

¹ Избасқанов Ж. Сайланды шығармалары, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1999, 97-б.

² Дәулетназаров Х., «Ашық болмаған ким бар» Нөкис, «Қарақалпақстан» 1991, 30-б.

Жаздырылған гүмис сырғанды,
Зер жамылып қақшыды аспан,
Өзиң кеттиң, курсәулар қалды,
Мен өзиме қайта алмаспан.

Сезимлерим шала сууынған,
Бунша маған боларма қайғы!
Нуры менен көздің жууылған,
Жулдызгенем кем-кем қарайды...

Өкинишим-
қанжар ушынан
сорғалаған қырмызы қандур.
Нәзеримнен шоршып жоғалған
пүтинликти жайына қалдыр...¹

Поэзияда ой-пикир жеткеріудің бундай формасының да өз тәрепдарлары бар. Бизиң әдебиятымызда да басқа халықтардың әдебиятларында да көп ғана шайырлар усындай формада қосық дәретеди. Бундай форма пикирлерди стандартлықтан, сыйқақлықтан қутқарады.

Бунда пикирди жеткеріудің дәстүрий формалары нәзерге шалынбайды. Пикир ағымының рауажланыу бағытын полифаник образлар, пикирди жеткеріуге қатнасты, бірақ пикирлеудің сыртқы көринисине оншелли қатнасты болмаған деталлар белгилейди. Бул интеллектуаллық поэзияның шайыр тәрепинен жаратылған айрықша формасы болып табылады.

С. Ибрагимовтың поэзиясының ең бир характерли таманы ол адамлардың қабыллауы ушын оғады қурамалы болуы менен бирге қосықтарының синтаксислик қурамы түп-тамырынан өзгешеленип турады. Биз классикалық формада жазылған қосықтардың хәр бир қатары бас ҳәриптен басланатуғынына көнлигип қалсақ, С. Ибрагимовтың қосықтарында ноқат прозалық шығармалардағыдай белгили бир логикалық ойды билдиретуғын сөзлер дизбегинен соң қойылады. Яғный онда бас ҳәрип қатардың басында емес, оның ортасында да қойыла береді. Бул нәрсе ырғақ, бәнт сыяқлы қосықтың сыртқы формасына тәсир етиу менен бирге, ишки - мазмунды жеткеріу формасына да жоқарыда көрип өткениміздей тәсир жасайды. Себеби, бул әдеттегідей инверсиялық қубылыс емес.

¹ Ибрагимов С., «Жер менен аспаннның аралығында», Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 52-б.

Шайыр еркин қосықтың ишки хәм сыртқы нызамлықтарынан толық хабардар халда қосыққа қатнасы жоқ зыят бир де сөз ислетпейди. Хәр бир сөзден өнімли пайдаланады.

Өз ой - пикирин жеткерийүге форма таңлауда Б.Генжемуратовта да өзгелерге усамайтуғын усыл бар. Шайыр дүньяны барлық масштабы хәм мазмуны менен қабыллауға умтылады. Ол ұатандарлық тарийхқа, оның мәдениятының кешегиси менен бүгингисине нәзер таслайды. Тарийх оны гүзелiske түсиреди. Оның қосықлары көплеген жас шайырлар сыяқлы уйқассыз қосық формасында жазылғаны менен белгили бир ырғаққа түседи. Б. Генжемуратовтың қосықлары дауысты гә балент көтерип, керекли жеринде пәсейтип оқыуды талап етеди. Сонда оның эмоционаллық тәсири еле де күшейеди, оның мәнисин, шайырдың айтажақ ойын еле де жетигирек түсинемиз.

Халқымның тәғдири шатыраш тасындай,
Талай Гайыпханның қолында кеткен...
Шөлдің тарийх атлы кең тахтасында,
Ақ таслар қара тасқа айланып кеткен...
Бауырым Оразан!...
Бауырым Маман!...
Сахрам,
мениң сахрам көңлим қумлағы
қууырылып баратыр мисли қууырмаш...
Әсирдің қызғыны - Қуяш ондағы.
Мениң де жаслығым - тууылған Қуяш!...!

Шайырдың сөз етиу объекти кең. Ол поэзияның мүмкиншилигин толық аңғарған халда, ұақыт хәм кеңислик шегараларын бузып өтип тарийх пенен бүгинги тәшүйишлерди тутастырады. Бундай форма Бахтыяр Генжемуратовтың поэзиясында хәқыйқый көркем сөз бенен биригип, пикир өткирлигин, тужырымлылығын еле де арттырады. Шайыр поэзиясындағы айырықша қубылыс - ол сөзге, оның мәнисине итибар береди. Басқа шайырлар түе өзиниң шығармаларындағы ибаралар да таза қосықларында ислетилмейди.

Ой - пикирди жеткерийүдің, поэтикалық образды сәулелендирийүдің түрли формалары бар. Шайыр оны тууры мәнисинде жеткерийүи де мүмкин, ал айырым бундай қылып жеткерийүге мүмкиншилик болмаған жағдайда тымсаллық, аллегориялық усыл

¹ Генжемуратов Б., «Саратан», Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 54-б.

менен-ақ жеткеріп поэтикалық образдың полифаник мәнісін келтіріп шығарады. Әсіресе, бұл ұсылар әдебиеттің үстінде цензура құжым сүріп турған 70 — 80-жыллары айырықша қол келді.

Ал, қарақалпақ әдебиетінде 1970 — 2000- жыллары қалам тербеткен шайырлар ишінде пикирди жеткеріудің аллегориялық тымсаллық ұсыларын қоллауда шайыр Дәулен Айтмуратовтың орны айырықша. Ол өз тымсалларында гөр тышқан қусап өзіннің инінен басқаны көрмегенлерди - майқабаққа, турмыс самалы қаяққа қуўса сол жаққа қаңғалап жүргенлерди - қаңбаққа, мақтаншақларды - секерпараға, барлық жерде сумлық ойлап, тек сол арқалы еглек күн көріп жүргенлерди - түлкінің қуырығына, «кимнің тарысы писсе, соның тауығы» болатуғынларды - ийтке теңейди. Шайырдың «Қулып хәм уры», «Маймылдың пикири», «Ийт»¹ атлы тымсалларының бир қанша сәтли шыққанлығын айтып өтиў керек. Оларда тымсалларға тән болған пикирдің тужырымлылығы, оларды тымсаллап жеткеріудегі айқынлық сақланған. Айырым адамлар тайпасының келбети, олар арасындағы қатнастың белгили бир нормалары сәулелениўин тапқан.

Пикирди жеткеріуде жоқарыдағы формаға салыстырғанда да метафоралық образ жасаў курамалырақ. Мине, усы формада қосық дәретиуде Ш.Сейтов, К.Каримов, М.Бердиевлер әдеўир өнимли иследи. Символлық образ жаратыў шайырлардың өз пикирин жеткеріуде жаңа форма излеў пайытында жүзеге келеди. Бундай шығармаларда символлық образды ямаса оны пайда етиўши предметти, оннан келип шығатуғын мәнис пенен алмастырыўға болмайды. Символлық образлардың сыртқы формасы менен ишки мәнисин бөлип алып қараўға да болмайды. Бул формада да көп ғана шайырларымыз өзлеринің жақсы шығармаларын дәретти. Әсіресе, олардан И.Юсуповтың «Сексеўил»², «Пошша торғайдың өлими»³, Х.Айымбетовтың «Қызыл жыңғыл»⁴ «Аттың излери»⁵ қосықларын айрықша атап өтиўге болады.

¹ Айтмуратов Д., Мен шынлықты суйдим, олсыз хеш нарседе кадири йок, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 70, 75, 81-бетлер

² Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 1 том, Нөкис, Қарақалпақстан, 1978, 193-бет

³ Сонда, 247-бет

⁴ Айымбетов Х. Үлкен шаңарақ, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991, 17-бет

⁵ Сонда, 4-6.

Ал, лирикалық шығармалардың сыртқы формасы сыпатында оның ырғағы, уйқас, өлшем, бәнт хәм композициялық қурылысы түсиниледи. Биз жұмысымыздың кейинги бөлімлерінде қосық қурылысы мәселесине арнаулы тоқтайтуғын болғанлықтан айырым шайырлардың шығармаларының композициялық қурылысы жөнінде пикир билдириу менен шекленбекшимиз.

«Композиция (латынша *compositio*- курастырыу, бириктириу), көркем форма компонентлериниң жайласыуы хәм сәйкеслиги, яғнай шығарманы оның мазмун хәм жанрынан келип шыққан халда жайластырыу. Композиция форма элементлерин бириктиредиди хәм оларды идеяға бағындырады. Композиция нызамлары - эстетикалық талғамның жуўмақлары, олар хәқыйқатлықтың терең байланыс-лылығын өзінде сәулелендиреди».¹

Демек шығарманың композициясы оның пүтинлигин, мазмуны, идея, образлардың толықлығын тәмийинлеуде айрықша хызмет атқаратуғыны сөзсиз. Әсиресе, лирикалық шығармаларда композиция қатаң есапқа алынатуғын компонентлердиң бири. Себеби, эпикалық шығармалардың композициясын автор сондай қылып дүзиуи мүмкин, оқыушы шығарманың қәлеген бабын яки бөлімин оқып ол бойынша белгили бир түсиникке ийе болады. Сонлықтан да көп китаптан ибарат романлардың қайсы китабынан баслап оқысаң да ол пүтинлигинше қабылланады. Лирикалық шығармаларда эпикалық сюжет, уақыялар қатнаспайды, ал шайырдың белгили уақыя, хәдийсе, зат хәм басқа да түсиниклерге сезими, қатнасы лирик қахарман тилинен баянланады ямаса жуўмақлары бериледи. Усыннан шығарманың идеясы, мазмуны пайда болады. Солай екен, пикирди жеткерийу ушын қосық компонентлериниң дурыс жайластырыу зәрүрлиги өзөзинен келип шығады.

Шайыр Т. Жумамуратовтың «Бала тууралы сөз» атлы лирикалық шығармасы бар. Онда әке менен бала арасындағы қатнас тууралы гәп барады. Қосық жанрлық жақтан дидактикалық лирика. Ал бул жанр баянлауға бейим. Қосықта әкени сыйлау хәр бир перзенттиң парызы екени нәсиятлана келе халық әпсанасы баянланады. Биз әпсананың мазмунын айтып берип отырмаймыз. Бирақ әпсана қосыққа жүдә орынлы киритилген. Егер де әпсана киритилмей, шайыр әкени хұрметлең деп қуры нәсиятлай бергенде пикир қурғақ,

---

¹Литературный энциклопедический словарь, Москва, «Советская энциклопедия», 1987, 164-ст

тәсирсиз болып шығар еди. Гүллэн әлемди жаўызлығы менен дирилдеткен Искендер өз улын өлимге қыймайды, оны өлди деп балаша еңирейди. Шайыр пүткил бир әсананы пикирди жеткерийде тәсиршендигин арттырыў ушын детал сыпатында пайдаланған хәм сөзсиз табысқа ерискен.

Залымлар бар, жанды шөптей отаған,
Еске түссе қапа болып жатаман,
Маған берген зор сыйлығың сол болсын,
Хеш перзентти айырма сен атадан!
Ата барма перзент ғамын жемеген,
Өзиң көрдің муҳаббаты ем екен,
Ана барма «жан перзентим саў болсын,
Әжел келсе, жол меники!» демеген.¹

Әлбетте, шайырдың бундай жуўмақ жасаўы орынлы. Себеби әсанадан келип шығатуғын жуўмақ пенен шайыр пикири бир - бири менен мас түсип, қосықтың эмоционаллық тәсиршендигин арттырып, эстетикалық талғамлылығын жоқарылатады. Бунда, әлбетте, қосықтағы деталлардың, образлардың дурыс жайластырылыўы айрықша әҳмийетке ийе екенлиги де түсиникли.

Шайыр М.Сейтняязовтың көпшилиқ қосықларының көлеми қысқа. Ол усы қысқа қатарларда-ақ үлкен пикир айтыўға умтылады. Буның ушын пикирди жеткерийде тиккелей қатнасатуғын деталларды дизип келеди де қосықтың финалында базда күтилмеген, базда пикирдің логикалық раўажланыўынан келип шығатуғын жуўмақ жасайды. Шайырдың «Бахытсызлық» қосығы бәри жыйналып 3 бәнттен ибарат. Оның дәслепки еки бәнтинде ана хәдийсе бахытсызлық, мына хәдийсе бахытсызлық деп бир қатар хәдийселерди дизип келеди де мынадай жуўмақ жасайды:

Бәри бахытсызлық,
Бирақ буларды
Мүмкиндей толтырыў, дүзетиў, жалғаў.
Үлкен бахытсызлық хәм ең тийкарғы-
Қара мәпин ушын биреўди алдаў.²

¹ Жумамуратов Т., Шығармалар жыйнағының 3 томлығы, I- том, Нөкис, 1978, 17-6.

² Сейтняязов М., «Бир гәпим бар», Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 9-6.

Сондай-ақ шайырдың «Бир гәпир бар бүгин», «Қорқаман бүгинги гей жаслардың», «Гүз гүли», «Әмиүдәрья» қосықтарына да композициялық ықшамлық тән. Әсиресе, «Әмиүдәрья» қосығы бәри жыйналып төрт қатардан ибарат болғаны менен мәнилик жүкке ийе. М. Сейтниязовтың көпшилик қосықтарына тән белги - оларда пикирди бериудің градация ұсылынан пайдаланылады. Пикир ағымы әсте жанланып рауажланады, соң ол кульминациялық шегине жетип, финалда бирден шешиледі.

Ал, шайыр Т. Матмуратовтың көпшилик қосықтарында пикирди көркемлеп жеткеріудің параллелизм ұсылы қолланылады. Шайыр көбинесе бир-бирине қарама - қарсы болған еки деталды қатара қойып сүүретлейді. Усыннан белгили бир тужырымлы пикирди келтирип шығарады.

Адамлар жасаса егер кек етпей,
Минезлер есилип кетер жипектей,
Жаманның көңили тауық кетектей,
Жақсының көңили мисли жәннетдур.¹

Мен хайран қаламан не ушын таулар,
Бийик болған сайын сууық болады.
Мен хайран қаламан гейбир адамлар,
Бийик болған сайын суйық болады.²

Тууырылық жолында мен киширсем де,
Үлкен болмадым де ҳеш налымаспан.
Таза кийимиме дақ түсирсем де,
Хұждан сарайына шаң жуытпаспан.³

Т. Матмуратовтың поэзиясына тән ең тийкарғы кубылыстардың бири - ол шығармасын қандай композициялық формаға құрмасын, өмирдеги қарама - қарсы түсиниклерди бир - бири менен қарама - қарсы қойып сүүретлейди хәм усы арқалы «Жақсылық», «Хұжданлылық» деген түсиниклердің мәнисин шағады. Буны өз уақтында қарақалпақ әдебиятының жетик билимданы, белгили илимпаз, проф. С.Ахметов дұрыс белгилеп өткен еди: «Жақсылық пенен жаманлық, бийиклик пенен пәслик, инсап пенен бийинсаплық, хұжданлылық

¹ Матмуратов Т. «Жақсылық сарайы», Нөкис. «Қарақалпақстан» 1986, 60-6

² Матмуратов Т. «Жұлдызлар жанар», Нөкис. 1989, 154-6.

³ Сонда, 108-6.

пенен хұждансызлықтың гүреси Т. Матмуратовтың улыўма поэзиясында көп, әсиресе, соңғы шығармаларының тийкарын қурайды».¹

Бирақ шайыр шығармаларында пикир, мазмун айырымланып, форма олардың саясында қалып қоймайды. Олар бир - бирине сай. Сондай - ақ қосық деталарын жайластырыўда яғный шығарманың композициялық қурылысында да жасалмалық сезилмейди.

Пикирди жеткерий ушын бундай ықшам композициялық формадан пайдаланыў шайыр К. Рахмановтың да базы бир қосықларына тән:

Еки нәрсе мени әбден қыйнайды,
Еки нәрсе көкирегиме сыймайды,
Бирі оның журт тиксинген арсызлық,
Екиншиси жоллардағы аңсызлық.

Еки нәрсе жейди мудам жанымды,
Еки нәрсе қыздырады қанымды,
Бирі оның адамларға қыянет,
Екиншиси-кеширилген жинаят.²

Жуўмақластырып айтқанда ХХ әсирдин соңғы 30 жыллығында қәлем тербеткен шайырлар өз шығармаларының композициялық қурылысын жетилистириўде көркем излениўшилик пенен жемисли шуғылланғанын гүзетиўге болады.

Улыўма лирикалық шығармаларға көркем форма таңлаўда шайырлардың изленислери көзге тасланды. Себеби көркем дәретиўшилик ҳеш ўақытта тайын формалардан пайдаланыўды аңлатпайды. Формаларды жетилистириў шайырларда бәрқулла излениўшилик процессти, яғный идея, ой - пикир, сезимди, лирик қаҳарманның психологиялық жағдайын анағурлым толық ҳәм анық жеткерийге умтылыўды аңлатады. Сонлықтанда ҳәр бир көркемлиги жоқары шығармада форма жаңадан туўылады. Ал басқалар тәрәпинен дәретилген жоқары көркем форма - бул ҳәр бир дәретиўши ушын үйрениў мектеби болып қала береді.

Әсиресе, лирикалық шығармалардың формасын үйрениўдин әҳмийети соннан ибарат, онда сөз, оның мәниси биринши орында турады. Эпикалық шығармада оқыўшының дыққаты көбирек сөздин

¹ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 374-6.

² Рахманов К. Өмир, сен уллысан, Нөкис, 1981, 3-6.

қалай жиһаланыуына, көркемлігіне емес, ал ұақыялардың, ҳәдий-селердің рауажланыуына, шығармадағы персонажлардың ҳәрекетине, тәғдиrine хәм т.б. қаратылады. Демек, көпшилик жағдайда бир сөздің орнына оның синоними қолланылса да шығарманың улыўма мазмуны өзгермейди. Ал, лирикалық шығармаларда бир сөзди екінши сөз бенен өзгертпек түе, сөзлердің орнын алмастыруу да мүмкин емес. Сонлықтан да прозалық шығармаларды өз сөзін менен айтып, түсиндирип беріу мүмкин, ал лирикалық шығармаларды жоқ. Сол ушын да ол ядланады хәм хәр бир сөзин оригиналдағыдай етип айтып беріу талап етиледі. Прозалық шығармаларды басқа тиллерге аударуу әдеуир аңсат. Бунда оның көркемлігіне де зыян тийгизилмейди. Ал, поэзияны аударуу әдеуир мүшкил ис. Солай екен, улыўма форманы пайда етиуши де сөз болғанлықтан оны изертлеудің зәрүрлігі түсиникли.

Өзиниң ырғаққа, өлшемге түсе алыуы менен де жақсы қосықта сөз семантикалық мәнисинен де зыят мәниге ийе болады. Оның мәниси қосық контекстинә сәтди кириуи арқалы және де байыйды. Сонлықтан да қосық қурамындағы жеке сөзлердің формасы да, қосық формасы да әсиресе, лирик шайырлардың дәретиушилиги арқалы байып барады. Өйткени, ҳақыйқыи шайырлар ғана поэтикалық дәретиушилик процессинде қосық арқалы ойлайды, өз ойын қосық арқалы жеткере алады. Сонлықтан да ең әжайып қосық формалары да уллы шайырлардың дәретиушилигинде тууылады.

Әлбетте, қалеген уллы шайыр да форма үстинде өз алдына, мазмун үстинде өз алдына жұмыс алып бармайды. Тек форма бойынша экспериментлер жүргизиу дәретиушиликтің сәтсизлікке ушырауына алып келери де сөзсиз. Мазмун менен формаға дәретиушилик процессте теңдей әҳмийет бериледи. Буны биз жоқарыда талқыға тартқан қарақалпақ шайырлары шығармалары мысалында да көрип өттік. Жақсы мазмун жаман форма ямаса оның кериси болмайды. Демек, форма менен мазмун бир органикалық бирикпениң еки тәрәпи болғанлықтан да жұмысымыздың келеси бабында форма хәм мазмун бирлиги мәселесине тоқтамақшымыз.

2-БӨЛИМ. ЛИРИКАДА ФОРМА ХӘМ МАЗМУН БИРЛИГИ

Қарақалпақ поэзиясы өзиниң көп әсирлик рауажланыуы дәретинде халқымыздың руўхый шөлин қандырып келген тийкарғы әлебий жанр сыпатында қәлиплести. Жазба поэзияда да, аўыз еки

поэзияда да эстетикалық талғамы жоқары көркем шығармалар пайда болды. Олардың көпшилиги тек дөретілген дәуиринде ғана емес, хәзир де әдебиятымызда ылайық орны бар, көркем шығармаға қойылатуғын талаптарға жууап беретуғын шығармалар. Бул шығармалар халқымыздың талантлы перзентлери тәрәпинен миллий көркем ойлау менталитетинен, дәрежесинен келип шыққан ҳалда жазылғаны менен, тек миллий әдебияттың байлығы болып қалмастан дүнья жүзлик әдебиятқа, адамайзаттың көркем-мәдений байлығына қосылып атырған үлес екенлиги, пүткил планеталық әдебий көргизбе галереясының қарақалпақ бөлиминиң ең тийқарғы экспонатлары екенлиги ҳеш кимде гүман туўдырмаса керек.

Бирақ усы поэзиялық шығармаларды дөретиўшилер де, оның оқыўшылары яки тыңлаўшылары да оларды формаға хәм мазмунға ажыратып отырмады. Дөретиўшилер арнаўлы түрде дәслепп формасын яки мазмунын дөретлегенлиги де, оқыўшы, тыңлаўшылар оларды пүтинлигинше қабыллағаны да бизге белгиледи. Себеби, көркем шығарма, соның ишинде поэзия - бул, әпиўайыластырып айтқанда пүтин мүлик. Ол адамлар тәрәпинен сол пүтинлигинше қабылланады. Деген менен, көркем әдебият талқыға тартылады. Оған сын жазылады. Көркем әдебияттың ўазыйпасы, адамларға тийгизетуғын тәсир етиўшилик күшиниң сыры түсиндириледеди. Мине, бул ўазыйпаны эмелге асырыў ушын оны бөлшеклерге болиў, оны қурайтуғын элементлерди анықлау талап етиледеди. Сонлықтанда шығарма форма хәм мазмунға, хәттеки, оннан да киши элементлерге бөлип ўйрениледи.

Бирақ тилекке қарсы бизиң әдебияттануў илимимизде елеге шекем көркем әдебияттың қәсийетлерин, оның барлық озиншелликлерин толық ашып беретуғын мийнет жүзеге келмедеди. Себеби, қарақалпақ әдебиятында көркем әдебиятқа қарағанда әдебияттануў илими салыстырып болмайтуғын дәрежеде кейин пайда болды. Ол илим сыпатында тек ХХ әсирдиң орталарында қалиптели. Усыннан болса керек, әдебияттануў илими көркем әдебияттың раўажланыўынан әдеўир артта қалып қойды. Сонлықтан да көркем әдебиятты, соның ишинде лирикалық шығармаларды мазмунға хәм формаға ажыратып ўйрениў жүдә кеш басланғанын әдеттен тысқары жағдай деп қараўға болмайды. Хәттеки, бул мәселе илими ерте раўажланған әдебиятларда да әдеўир кеш қолға алынды.

Көркем әдебиятты ўйрениўдиң оз усыллары бар. Ол бизден шығарманы мазмун хәм формасы бойынша, хәттеки, оны қурайтуғын барлық элементлери бойынша да ўйрениўди талап қылады. Өйткени,

көркөм шығарманы пүтүн органикалык бирикпе деп қарайтуғын болсақ, пүтіннің бөлекшелерін үйренбей турып ол хаққында анық түсиникке ийе бола алмайтуғынымыз да белгили.

Солай екен, әдебияттануы илиминде мазмунға-лирикалык шығарманың бизиң оны қабыллауымыз арқалы санамызға уялайтуғын ишки кубылыслары - ой, сезим, образлар, ўақыялар, идея хәм т.б. киргизиледи. Буны И.Юсуповтың «Күн Шығыс жолаушысына» атлы шығармасы арқалы қарастырып көрейик.

Бизде гәп бар: мийман ырыс-берекет,
Қонақ күтиў зийнети хәр адамның.
Егер үйге бес күн мийман келмесе,
Шайы қонбас мениң байғус анамның.

Күн шығысқа сапар шеккен азамат,
Асық достым бизиң жаққа жетиўге,
Тандыр жапқан жеңгейлерден бар мирәт,
Рухсат жоқ ауыз тиймей өтиўге.¹

Бунда шайыр ойы, дәретиўшилиқ нийети ең тартымлы деталлар арқалы қыпсаланбастан жарыққа шыққан. Шығармада шайырдың өз елин, халқының дәстүрін, үрип-әдетін, руўхый-мәдениет байлығын терең билетуғынлығы хәм оны шексиз сүйетуғынлығы, қадирлейтуғынлығы, мақтаныш ететуғынлығы көзге тасланады. Себеби, автор Әжиниязша өз елинің дәстүрін, ең мақтаныш тугыўға арзыйтуғын нәрсе-халқының өзіншелигин тийисли деталлар арқалы сәўлелендириўге ылайық болған. Ал шығарманың формасы сыпатында оқыўшы тәрәпинен қабылланатуғын оның «сыртқы» элементлери түсиниледи. Оған биз жұмысымыздың биринши бабында көрип өткенимиздей қосықтың ишки формасы, қосық қурылысы (ырғақ, уйқас, өлшем, бәнт), шығарма тили, көркөмлеў қураллары, шығарманың композициялық қурылысы хәм т.б. киргизиледи. Демек, буннан форманың мазмунға салыстырғанда затлық сыпаты басым екенлиги көринеди. Себеби, шығарманың формасын көремиз, есitemиз. Ал, мазмунды форма арқалы сеземиз. Усыннан өз-өзинен форма хәм мазмунның шегараларын анықлау мүмкиншилиги туўылады: шығарманың сезиўимиз арқалы қабылланып, руўхый аңымызға тәсир ететуғын тәрәпи-мазмун, ал оның затлық тәрәпи - форма.

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, I том. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1978. 48-49-бетлер

Солай екен, адабий шығарманың мазмунун оның мәніси, оны дөретиўшиниң ойы, пикириниң жүзеге асыуының жуўмағы сыпатында қарайтуғын болсақ, ал фоманы усы мазмунның әмелге асыуының усылы сыпатында қарасақ болады. Яғный мазмун дөретиўшиниң өзін қоршаған орталық ҳаққындағы толғаныслары, ҳәр қыйлы кубылысларға эмоционаллық хәм саналы қатнасы. Ал форма-усы толғаныслар, қатнаслардың жүзеге шығыуының қуралы хәм усылы. Егер жүдә әпиўайыластырып айтатуғын болсақ, мазмун-бул дөретиўши өзиниң шығармасында не айтты, форма - усыны ол қалай әмелге асырды.

Шығарманың мазмуны хәм формасы ҳаққында адабияттануў илими бизден әдеўир бурын раўажланған адабиятларда, мәселен, рус хәм өзбек адабиятларында тереңирек айтылған.¹

Шығарманы бөлшеклерге бөлип қараў оны еле де тереңирек түсиниўге, көркем дөретпениң тәбиятын, оған тән болған барлық өзіншеликлерди жетигирек үйрениўге алып келетуғыны даўсыз. Бул, әсиресе, шығарманы дәслепки үйрениў басқышларында айрықша қол келеди. Көркем шығарманы анализлеў оны форма хәм мазмунға ажыратып қараўды талап етеди. Бирақ шығармаға улыўма баға берийде синтез усылы қолланылады.

Биз мийнетимиздиң бул бөлиминде лирикалық шығармада форма хәм мазмун бирлиги мәселесин үйренемиз. Мазмуны не? Форма не? Дөретиўшилиқ процессте олардың қайсысы алдын жарыққа шығады? Мазмун хәм шайыр ойы арасында қандай айырмашылық бар? Мазмун хәм форманың көркем шығармада улыўма үлеси қандай? Бул хәм басқа да сораўларға қарақалпақ лирикасының айырым үлгилерин анализге тартыў арқалы жуўап берийге ҳәрекет етемиз.

Лирикалық шығарманы оқыр екенбиз, биринши гезекте оның формасын қабыллаймыз. Себеби, лирикалық шығарма егер қосық

---

¹ Томашевский Б.В., Теория литературы. Поэтика. Классический учебник. М. «Аспект пресс», 2001, Хализев В.Е., Теория литературы, М., «Высшая школа», 2000, Лазарева М.А. Теория литературы, М. 2000. Введение в литературоведение под редакцией Л.В. Чернец, М. «Высшая школа», 2000, Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения, М. «Флинта. Наука», 1998, Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид). Уч жылдик, 2-жылд. Лирика. Тошкент, «Фан», 1992, Султан Иззат, Адабиет назарияси, Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, Ўзбек адабиетида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. Тошкент, «Фан», 1983, Туйчиев Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Тошкент, «Фан», 1985.

формасында дөретилген болса ол, әлбетте, белгилі уйқас, ырғақ, сеслик қайталаулар, олардың үнлесиулері, көркемлеу құраллары, усыллары, бәнтлік формалары арқалы жүзеге келеді хәм олар бирден көзге тасланады. Бирақ бул форма белгилі бир мақсетке бағдарланған халда пайда болады. Ол шайыр ойын, қыялын әмелге асыруу хызметін атқарады. Демек, шайыр ойы усы форма арқалы әмелге асырылса, оннан шығарманың мазмуны пайда болады. Солай екен, мазмун да, форма да өз алдына өмир сүрместен бир бири менен тығыз байланысқа түседі. Форма мазмунды жарыққа шығаруу ушын хызмет етеді. Сонлықтан да биринши шығарманың формасын қабыллау арқалы оның мазмунын түсінеміз.

Лекин айырым шығармалар, да ауыспалы мәни, ауыспалы мазмун гезлеседі. Бундай жағдайда форма менен мазмун бирлиги қайда қалады деген сорау тууылыуы да мүмкин. Көркем шығарманың публицистикалық шығармадан, көркем тилдің әпиуайы сөйлеу тилинен айырмашылығы да сонда, олар образлылықты сүйеді. Сонлықтан да көркем шығармада көркемлеу құраллары хәм усыллары колланылады хәм көпшилик жағдайда ауыспалы мәнисти келтирип шығарады. И.Юсуповтың биз жоқарыда мысал келтирген қосығында егер туура мәнисте түсинсек лирик қахарманның анасы үйине бес күн мийман келмесе тақаты болмайды, ал тандыр жапқан жеңгейлер нанынан ауыз тиймесең тусынан өткермейди. Бул түсиниклер, әлбетте, оқыушы ушын әхмийетли емес, ал әхмийетлиси - көркем сөздің образлылығы, оннан келип шығатуғын мазмун. Демек форма мазмун желиси менен тәбийий халда биригип кетеді.

Егер биз И.Юсуповтың жоқарыдағы қосығының формасын бузып, оны қара сөзге айландырууға хәрекет етип көрсек ше? Бизде мийман ырыс-берекет алып келеді деген гәп бар. Сонлықтан да қонақ күтиу хәр бир адамның зийнети есапланады. Егер бизин үйге бес күн мийман келмесе мениң байғус анамның шайы қонбайды. Күн шығысқа сапар шегип шықсаңыз бизиң жаққа жетиуге асыға гөриң. Егер нан ауыз тиймесеңиз тандыр жапқан жеңгейлер тусынан отиуге рухсат етпейди. Халқымыздың миллий характерин, дәстүрин, өзіншелигин сәулендиретуғын мазмун қайда? Бул турсында ол шигиннің қамырындай ыдырап турған пияда гүрриңлик ғана халы бар.

Поэзиялық шығармаларды прозаға айландыруу мүмкин емеслигин әдебиат теоретиклери де атап өтеді: «Қосық ритми шығармаға гөззаллық, эмоционаллық хәм мутанасибликті бағыш етиуге қатнасады. Соның ушын да хәр қандай жақсы қосық прозаға айлан-

дырылса, өзиниң дәслепки эстетик тәсиринен маҳрум болады»¹. Демек шығарманың формасын бузыу арқалы оның мазмунын да күл - талқан етиуге болатуғынын көрип өттік. Буның менен шығарма формасы хәм мазмуну пүтин органикалық бирликке ийе түсиниклер экенин және бир мәртебе дәлиллеуге болады.

Қосықты қара сөзге айландырып түсиндириу мүмкин емеслигин, оның өз усылы, жолы бар экенлигин бизден бурын лирика ҳаққында пикир айтқан қарақалпақ әдебиятшы илимпазлары да айтып кеткен.² Әсиресе, шайыр жанын шайыр түсинеди деген ибараның дәл тауып айтылғанына мархум Ш. Сейтовтың өз досты шайыр Т. Матмуратовтың «Жақсылық сарайы» атлы қосықлар топламына жазған алғы сөзин оқып отырып исениуге болады: «Мени әпиу ет, достым Төлелберген! Мен саған соңғы сөз жаза алмайман. Соңғы сөз жазар болсам, қосықларыңды түсиндириуім керек қусаған. Оларды проза тили менен түсиндириу мүмкин емес, тек ғана оқыу керек»³. Соңдай- ақ шайыр Б. Генжемуратовтың шайыр С. Ибрагимовтың «Бесинши мәүсим» атлы қосықлар топламы ҳаққында жазған сын мақаласында да усындай умтылыушылықты көремиз.⁴

Солай екен, шығарманы талқылағанда ямаса түсиндиргенде оны қурайтуғын элементлердиң турин анықлап, мазмунын жетик түсинип алыуымыз зәрүр. Мазмун хәм форма шығарманың тийкаргы өзегі. Олардың мәнисин анықлау, шегараларын дурыс белгилеу бизге шығарма ҳаққында тууры пикир билдириуге мүмкиншилик жаратады. Мазмун формаға салыстырғанда әдеуір кеңирек мәниске ийе. Мазмунның шегарасын анықлау қыйын. Ол затлық мәниске ийе болмағанлықтан оны тек қабыллаймыз, сеземиз. Дүнья таныу дәрежеси, көркем шығармаға болған қатнасы, талғамына мууапық бир шығарманың мазмунын хәр ким хәр қыйлы шағыуы, түсиндириуи мүмкин. Бул жағынан мазмун анықлықтан гөре абстрактлыққа жақын. Ал форма-бул оның кериси. Оның шегаралары, оны қурайтуғын элементлер анық. Қосық қандай өлшемде

---

¹ Туйчиев У. Ұзбек поэзиясида аруз системаси, Тошкент, «Фан», 1985, 157-6.

² Ахметов С. Талантқа талап, Нөкис, 1988, Худайбергенов К. Лирика хәм өмир, Нөкис, 1971, Жәримбетов Қ. Ашық Зийуар, (Әжинияздың ашықлық лирикасының жанрлық өзгешеликлери, образлар дүньясы), Нөкис, «Билим», 1998.

³ Матмуратов Т. Жақсылық сарайы, Нөкис, 1987, 9-бет.

⁴ Генжемуратов Б. Поэзия-бул- илахий дүнья, «Әмиүдәрәя», 1990, 2-сан, 122-123-бетлер

жазылған, оның бәнтлик қурылысы қандай, қосықтың ырғағы, уйқасы, көркем тили қалай? Қандай көркемлеу қураллары қолланылған? Шайыр өз пикирин жеткеріу үшін қандай усыллардан пайдаланған? Мине, шығарманың формасын изертлеу үшін бул хәм баска да сорауларға жууап излеуге туура келеди.

Шығарманың мазмуны, формасы, олардың бирлиги ҳаққында пикиримизди айдыңластыруу үшін бази бир шығармаларды талқыға тартпақшымыз.

Эл хауада қанатларын талдырып,
Жат мәнзилге сапар шеккен тырналар,
Айралық дәртінде бизди қалдырып,
Шалдығымды алып кеткен тырналар.

Қусларды көлатсыз, теңизди суусыз,
Қалдырған нәмәртлер қалмас сораусыз,
«Ғарғысқа жолығып бәри қалыусыз,
Туқымқурт болғай» деп барар тырналар.

Барар интизамлы жипке дизилип,
Мен карайман жүрек-баурым үзиллип,
Сиздей мен де, ата журттан безигип,
Неге кете алмайман, айтың, тырналар?!

Қосықтың мазмуны бир қарағанда шайырдың өзін қоршаған орталыққа қатнасы, тәшүиши, толғанысы сыпатында көринеди. Бирақ лириканың көркем әдебияттың басқа теклеринен баслы айырмашылығы да сонда, оның изертлеу, қамтыу объекти әдеуир кең. Сондай-ақ эпикада объективлилик қатнасса, лирикада субъективизм басым. Эпикада мазмун белгили уақыялар, қахарманлардың характериниң ашылыуы хәм т.б. арқалы анықланса, лирикада лирикалық «мен» ямаса лирик қахарманның жеке тәшүишлери, сезими арқалы анықланады. Бул жағынан лирика аз сөз бенен-ақ үлкен мазмунды бере алады. «Лирика - бул сөз искусствосының айрықша теги, ол өзиниң таныу хәм айтыуының универсал қуралы- тили аркасында музыкаға салыстырғанда да мазмунның жүдә үлкен кенлиги хәм байлығына ийе»².

Әлбетте, лирик қахарманның тырналар менен сәубетин оның дунья менен, дәуир менен дәртлесийу деп түсинийүмиз керектей. «Айралық

¹ Юсупов И. Таңлаулы шығармаларының еки томлығы, Нөкис, 1992, II том, 75, 76-бетлер.

² Поспелов Г.Н. Лирика среди литературных родов, М., Изд. МГУ, 1976, 97-стр.

дәртинде бизди қалдырып, Шадлығымды алып кеткен тырналар». Не ушын тырналар лирик қахарманның шадлығын алып кеткен? Неге оны айралыққа гриптар еткен? Мүмкин, бул-лирик қахарманның ең жақын адамынан айрылуыдур, бәлким. Мүмкин, бул - лирик қахарманның өтип баратырған өмиридур. Ол шадлыққа, қызыққа толы жаслық шақты артқа таслап, өзинің ақырғы бәндиргисине асығып баратырса- ше?! Өмир де қанша жалбарынғаның менен мәңзиліне асыққан тырналардай артқа қайтпайды.

Ал, оны туұра мәнісінде түсінсек ше? Дүнья биз жасап турған орталық тек адамлардан ибарат емес. Оның путинлигинде жердің, суудың, хауаның, өсимликлер, хайуанатлар, қулар дүньясының да өз орны бар. Егер усы айтылғанлардың тәбийий теңдиги бузылса, дүнья, бизди қоршап турған орталық өзинің путинлигинен айрылады, әсте ақырын болса да ыдырайды. Демек, онда жасаудың адамлар ушын да, басқа барлық тиришилик дүньясы ушын да мәніси қалмайды. Солай екен, шайыр гүйзеліси, лирик қахарманның гүйзеліси түсиникли.

Қосықтың келеси бәнтлерин оқый отырып үшінши пикири-миздің шынлыққа жақын екенлігине исенгендей боламыз. Көпшилик оқыушының қосықтың мазмунын әйне, усылай қабыллайтуғыны да турған гәп. Себеби, қалеген көркем шығармадан ауыспалы мазмун ізлей беріу де дурыс еместей. Инсан өзи менен бирге жасайтуғын барлық тиришилик қәуимине салыстырғанда да күшли, ақыллы, мийирбан хәм жауыз. Оның усы сыпатлы белгилери оған дүньяда үстемлик етиу мүмкиншилигин жаратып қойыпты. Бирақ айырым жағдайларда ол басқа тиришилик ийелеринен әззи, илажсыз «Сиздей мен де, ата жұрттан безигип, Неге кете алмайман, айтын, тырналар»? Мине, бул сорауға жууап ізлеу арқалы инсанның қаншелли құрамалы кубылыс екенлігине исенимиз. Қулар өз мәканынан безигип кете алады. Бәлким, олар ушын да булай ислеу қыйын шығар. Сонлықтан да олар мәканын қыймай оның үстинен қайта-қайта айланып ушып жүреді. Бирақ бәри-бир кетеді.

Ал инсанның ата-мәканға болған қатнасы басқаша. Ол усы мәканда тууылып, өсип камалға келгенлігін ушын да, оның кийели топырағына киндик қаны тамғаны ушын да усы ата мәканға миннетдар. Бул нәрсе оған үлкен жууапкершилик жүклейді. Сонлықтан да оны қыйын пайытларда да таслап кете алмайды. Егер хәмме жасау жағдайы жақсы, қолайлы мәканларға қарап ығыса бергенде ата мәкан деген түсиниктің өзи болмас еді. Онда инсан инсанлық

қалбинен айрылып, басқа тиришилик ийелеринен парқы болмас еді. Балким бул инсанның әззи тәрәпи, соның менен бирге күшли тәрәпи де шығар?! Бизиң түсинигимизше қосықтың биз мысал келтирген бәнтлеринен келип шығатуғын қысқаша мазмун усылай.

Лирикалық шығарманың мазмунынан оның жанрлық белгисин де анықлауға болады. И.Юсуповтың биз мысал келтирген «Тырналар» қосығы медитативлық лирика. Себеби, онда ой, пикирлеу басым. Онда гөззаллыққа таңланыу, хәуеслениу, жауызлықтан түршигиу сыяқлы жеңил эмоция емес, ал ой, пикирлеу қатнасады, лирик қахарманның жеке хәм соның менен бирге белгили бир жәмийетшилик қатнаслардан писип жетилискен пикири тийкарғы орынды ийелейди. Бул медитативлик лириканың айрықша белгилериниң бири.

«Лирикалық медитацияның субъекти - ол өмирден туурыдан-тууры алынған реал шахс емес, ал айрықша әдебий тип, ол барлық уақытта шайыр қыялының қандай да болмасын дәретіушилик жемиси.»¹

Қосықтың формасын талқылау мазмунды талқылауға салыстырғанда жеңил. Себеби, жоқарыда айтып өткенимиздей формабул анық түсиник. И.Юсуповқа тән болған көркем излениушилик — ол хәр бир шығармасының характерине, жанрлық түрине, онда айтпақшы болған ой-пикирдиң көлемине, мәнисине сай оған поэтикалық форма таңдай биледи. Форманың жыйнақлылығы, пикирди жеткеріу үшін утымлы усылды таңдай билиу — мазмунның сәтли яки сәтсиз болыуына тиккелей тәсир ететуғынын жоқарыда көрип өткен едик.

Қосықта ой дизбеги бир тегис рауажланады. Ол тырналар менен сәурет формасына қурылғанлығына қарамастан лирик қахарманның монологи, гүнирениуи. Монолог эпикалық шығармаларда қахарман психологизмин ашып беріудің бир усылы болып табылса, лирикада шайырдың кубылысларға, уақыяларға қатнасы, сезими. Шайыр шығармасында усы усылды таңдаған. Тәбият пенен инсан арасындағы қатнастың инсан тәрәпинен бузылыуынан келип шыққан трагедия тек адамлар үшін емес, онда жасайтуғын басқа тиришилик ийелерине де кері тәсирин тийгизип атырғанына күйиниш, өкиниш хәм эмоционаллық сезимлер менен араласып келетуғын терең ой дизбеклери жыйнақлы формаға жәмленген. Қосықта эпикалық шығармаларға тән болған баянлау, сүүретлеу усыллары жоқ. Оны оқып отырып сап лирикаға тийисли сезимлер дүньясына мантиғасан.

---

¹Поспелов Г.Н. Лирика среди литературных родов, М., Изд. МГУ, 1976, стр 69.

Әсиресе, қосықтың поэтикалық тил шеберлігіне айрықша тоқтап өтіуге туура келеді. Статистика әдебиеттануы илими менен оншелли үйлеспесе де соңғы уақытлары, лириканың формасын, қосық қурылысын изертлеуде бұл усылдан да пайдаланылмақта. Қосық жәми 8 бәнттен, 32 қатардан ибарат. Онда 151 сөз қолланылған. Бірақ қосықта «тырналар», «барар», «бир» сөзинен басқа бир де сөз еки мәрте қайталанбайды. Алдыңғы әдебиетларда айрықша талантқа ийе болған сөз шеберлериниң шығармаларының сөзликлери дүзилген. Олардың илимпазлары Пушкин 21 мың сөзден, Шекспир 32 мың сөзден, Науайы 45 мың сөзден пайдаланған деп мақтаныш тутады. Бизде де И. Юсуповқа усаған талант ийелериниң айырым шығармаларының сөзликлери, олардың улыўма сөзлик хоры ҳаққында мағлұматлар дүзилсе шеп болмас еди деген ойдамыз.

Және де қосыққа қайтсақ, онда, әсиресе, уйқас ушын пикирди жеткеріуге тиккелей қатнасауғын сөзлердиң алыныўы байқалады. Бул жақсы поэзияның ең характерли белгилеринен бири. Сөздиң лирикалық шығармадағы әҳмийети туўралы белгили әдебиет изертлеўшиси В.Кожинов төмендегише пикир билдирген еди: «Әлбетте, сөз барлық үш әдебий текте де ең тийкаргы орынды ийелейди, бірақ лирикада сөз хәм лирикалық толғаныслар ортасында тиккелей хәм туўрыдан-туўры байланыс дүзилген. Егер де прозаны «басқаның сөзи» менен айтып бериўге хәрекет етиў мүмкин болса, лирикада бул мүмкин емес. Бул жерде сөз шығарманың сөзлик, ыргак хәм семантикалық тәрепи менен бирликте жүзеге келеди. Образ-толғаныслар тек ғана усы сөзлик формада пайда болады.»¹

Шығарманың және бир утымлы таманы шайырдың усындай образлы сөзлерди, уғымларды сулыў формаға-жыйнақлы бәнтке жәмлей билиўинде хәм оған тартымлы уйқас табыўында. Төрт қатарлы қосық қарақалпақ поэзиясында бәнттиң тийкаргы түринен есапланады. Әдетте, төрт қатарлы қосықта уйқас а, а, а, б, // а, б, а, б, // а, а, б, а түринде келеди. И. Юсупов бул қосығында уйқастың а, а, а, б, яғный бәнтлик уйқас (айырым мийнетлеринде «биргеликли уйқас» депте жүритиледи) түринен пайдаланған. Бірақ итибар берсеңиз биринши бәнти а, б, а, б уйқас түринде. Ал бул түр Мақтымқулы поэзиясында, Бердақ шайыр, Аббаз шайыр поэзиясында көбирек гезлеседи. Демек И. Юсупов оз шығармасына классикалық әдебиеттың қосық формасын қолланыўды макул көрген хәм бул

¹ Кожинов В.В. Стихи и поэзия, М.1980 35. ст.

оғада сәтлі шыққан. Қосықта сондай-ақ уйқас ушын алынған сөзлер де пикирди жеткеріуіге тиккелей қатнасады. Олар тек «уйқасыу» хызметин атқармайды.

Қосықтың дерлик хәр бир қатарында гәп қураудың энверсия усылынан пайдаланғанын көремиз. Ал қосықтың хәр бир бәнтин өз алдына алып қарасақ, бунда параллелизм усылы көзге тасланады. Поэзияның, соның ишинде лириканың мүмкиншилиги соншелли дәрежеде кең, онда лирик қахарманның пикирлеулері, сезимлері алдында хеш қандай уақыт хәм кеңислик бөгет бола алмайды. Шайыр бир бәнттин ишинде бүгинги хәм буннан 1000 жыл бурынғы кубылыс, хәдийсе, уақыяларға өз қатнасын билдириуі яки болмаса бир бәнттин өзінде-ақ планетаның арғы шети менен берги шетиндеги кубылысларға баха беріуі мүмкин.

Биз мысал келтирген үш бәнттин биринши бәнтиниң дәслепки еки қатарында әл хәуада ушып баратырған тырналар гәп болса, кейинги еки қатарында жерге түсип лирик қахарманның эмоциналлық халаты сәулеленеди. Екинши бәнттин дәслепки еки қатарында тәбиятқа, ондағы жасаушыларға лирик қахарманның көз қарасы берилсе, үшінши, төртинши қатарларда және аспанға көтерилип тырналардың тәбият теңсизлигине себепши болған оңбағанларға ғарғысы жаудырылады. Үшінши бәнтте де кеңисликтин қас қағымда өзгеріуі жағдайын байқаймыз. Әлбетте, прозада уақыяны ямаса хәдийсени бундай усылда беріуі қыйын. Себеби, онда уақыя, хәдийсе баянланады, айтып бериледи ямаса қахарманлардың бир-бири менен сөйлесіуі, бир-бирине болған мүнәсибети арқалы рауажланады. Демек, бир кеңисликтеги уақыяны баянламай турып екинши кеңисликке өтиуі ямаса бир уақыттағы уақыядан екинши уақыттағыға өтиуі лирикадағыдай әмелге асырылмайды. Шайыр өз ойын жеткеріуі, тужырымлы пикир хәм мазмунды тәмийинлеуі ушын қосық формасын жилуәландырып, пикир ағымын кубылтып отырады.

Форма хәм мазмун бирлиги, олардың бир-бирине тәсир мүнәсибетин көрип өттик. Енди өз өзинен сорау тууылады. Дәрегіуішлик процесте форма алдын пайда болама яки мазмунба? Бул сорау әдебияттануы илиминде әлле қашан-ақ қойылған. Оған хәрқыйлы жууаплар бар. Мәселен, бир топар илимпазлар дәслеп мазмун пайда болады десе, екиншилери форма пайда болады дейди.

Бир қарағанда дәслеп мазмун пайда болады деген көз қарас туурыдай сезиледи. Себеби, шайыр белгили уақыялар, хәдийселер, деталлаға тәсирленип қосық жазады. Бунда ол дәслеп жазатуғын

шығармасы тууралы ойлап, писирип алады. Демек, соннан кейін барып қосықтың формасы қағазға түседі. Бірақ соны да ұмытпауымыз керек, шайыр дәслеп жазатуғын шығармасы қаққында тек ойлап алады. Шайыр ойы еле шығарма мазмуны емес. Шығарма жазыу пайытында дәслепки ойлаған ойы өзгеріп те кетиуі, жаңа деталлар, сүүретлеу құраллары, усылларын қолланыу нәтижесінде дәслепки «реже» пүткіллей өзгеріске ушырауы да мүмкін. Бул нәрсе дөретиушилик пенен шуғылланып жүргенлердің хәммесине де белгили.

Дөретиушилик процессте болатуғын бундай пайытларды шайыр-тардың өзлери де айтады. Мәселен, Нобел сыйлығының лауреаты, шайыр И.Бродский усы сыйлықты алар уақтындағы лекциясында поэзия, дөретиушилик машақат қаққында мынадай пикирди айтқан еди: «Қосықты дөретиуши оны оған тили белгили бир қатарларды түрткилеп айтып бергенлиги ушын да жазады. Қосықты жазып баслай отырып шайыр оның не менен тамам болатуғынын билмейди. Айырым жағдайда ол қосықтың жуумағына хайран қалыуы мүмкін, себеби көпшилик жағдайда қосық өзиниң ойлағанынан да жақсы болып шығыуы, көпшилик жағдайда оның ойы өзи ойлағанынан да тереңирек барыуы мүмкін.»¹

Шайыр И.Бродскийдің бул сөзлери бизиң жоқарыдағы пикири-миздиң дурыслығын дәлиллегендей сезиледи.

Сондай-ақ шайырдың шығарма дөретилместен бурынғы ойы толық әмелге асырылғанда да ол еле мазмун бола алмайды, тек дөретиушилик нийети болып қала береді. Себеби, мазмунның қандай болып шығыуы көп жағынан формаға байланысly екенін жоқарыда көрип кеттик. Жақсы ой болғаны менен жақсы форма болмаса жақсы мазмун жүзеге келмейди. Бул бириншиден. Екиншиден, мазмунды оқыушы қабыллайды. Таярлықly оқыушы болмаса, шайырдың дәслепки ойын аңғара алмайды, ол тек тайын мазмунды қабыллайды.

Солай екен, биринши мазмун пайда болама яки форма ма, деген сорауға, әлбетте, биринши форма тууылады, соннан соң барып мазмун деп тастыйықлау шынлыққа әдеуир жақын.

Буннан форма биринши, мазмун екинши деген де жуумақ келип шықпауы керек. Айтайық, автор ойында бәри бир мазмунның дәслепки элементлери шығарма пайда болмастан бурын-ақ тууылады. Автор шығармада не қаққында гәп болатуғынлығын алдын ала жобалас-

¹ Бродский И., Стихотворение., Таллин, 1991, Ст.17-18.

тырып, енди соған сәйкес форма ізлейди. Қосық муҳаббат ҳаққында болыуы мүмкин. Болмаса лирик қаҳарманның өмириндеги жеке қайғысы ҳаққында, ямаса өмир ҳаққында медитативлик пикирлерден ибарат болыуы мүмкин. Бундай жағдайда олардың хәр бириниң жанрлық өзіншелигине қарай форма таңланады.

Қосықтың хәр бир қатары 7-8 бууыннан, 11-бууыннан ямаса 15-16 бууыннан ибарат болыуы керек пе? Бул көпшилик жағдайда қосықтың жанрлық өзіншелигине байланыслы болады. Қосықтың бәнтлик қурылысы, қосыққа ырғақ таңлау мәселелери де әйне, шығарманың жанрлық өзіншелигинен келип шығады. Қосықтың жанрлық өзіншелиги оның мазмуны менен тиккелей байланыслы. Мәселен, фольклорлық шығармаларды алып қараған да да, терме жанрындағы шығармалар қатарлардың қысқалығын талап етеди. Сонлықтан да көпшилик термелер 7-8 бууыннан ибарат болады. Сондай-ақ олар айтылғанда тезирек темп пенен айтылады, усыған байланыслы сәйкес ырғақты талап қылады. Ал толғау жанрындағы шығармалардың қатары узынлау- 11-12 бууыннан, айырым жағдайда 14-15 бууыннан ибарат болыуы мүмкин. Бул толғаулардың атқарылуы өзіншелигине байланыслы. Толғау мұңды атқарылғанлықтан оған сәйкес ырғақ таңланады.

Солай екен, мазмун менен форма бир-бириниң жүзеге шығыуында шешиуши әҳмийетке ийе болатуғыны сөзсиз. Деген менен, мазмун бул шығарма толық питип оқыушының дыққатына усынылған уақытта қалиплесетуғын категория екенлигин есапқа алсақ, дәслеп лирикалық шығарманың формасы пайда болатуғыны өз-өзинен түсиникли. Солайда мазмунсыз форма, формасыз мазмун өмир сүре алмайды.

Лирикалық шығарманың формасы менен мазмунын анализлеуге байланыслы қыйыншылық пенен лириканы изертлеушилердин хәммеси де дуушакерлесип келмекте. Сөз өнериниң басқа теклеринен баслы өзіншелиги лириканың анализге тартылуы қыйын. Илимде мазмунға қайсы элементлер, формаға қайсы элементлер киретуғынлығы белгили. Мазмун лирикалық шығарманың ишки тәрепи, форма сыртқы тәрепи деп те айтылып жүр. Бирақ шаңғалақты шағып ишинен дәнесин айырып алғандай етип, форманы қыршып таслап ишинде тек мазмунын қалдыруу хәм оны талқылау мүмкин емес. Сонлықтан да лирикалық шығармалардың мазмуны ҳаққында гәп барғанда форманы, формасы ҳаққында гәп барғанда мазмунды бир шетке ысырып қойуу қыйын. ↓

Әсиресе, поэзиялық шығармаларда форма менен мазмунды бөлип алып изертлеу де, хәр қайсысын өз алдына түсиндириу де қыйын.

«Мазмун хэм форма бирлиги-биз бул формуланы тез-тез қолланамыз, бирақ оның анық мәніси хаққында ойланбастан-ақ қоллана береміз! Бирақ поэзия ушын бул бирлик айрықша әмийетке ийе. Поэзияда оның барлық элементи мазмун болып есапланады - хәр бир, хәтеки форманың арзымаған элементи де мазмунды қурайды, оны аңлатады: өлшем, уйқастың жайласыуы хэм характери, уғымлардың хэм қатарлардың өз-ара сәйкеслиги, дауыссыз хэм дауыссыз сеслердің сәйкеслиги, сөзлердің хэм гәплердің узын ямаса қысқалығы хэм басқалар. Поэзияны хақыйқы түрде түсиниү демек, оның мазмунын түсиниү деген сөз-бул сөздің тар, күнделикли турмыслық емес, толық мәнісинде. Мазмунды түсиниү оны жеткеретуғын сәйкес формада ғана әмелге асырылады. Сондай-ақ форманы азғана өзгертиүдің өзи поэтикалық мазмунға өзгерис киргизетуғынын да түсиниү керек»¹

Форма саласында атақлы илимпазлар В.М. Жирмунский хэм Г. А. Гуковскийдің шәкирти, көркем әдебиятқа болған прогрессив көз-қарасларының нәтижесинде тоталитар дәуирде социалистлик дүзимге сыйыспай Францияға барып баспана тапқан хэм жүдә абройлы «Материя стиха» деген китабын сол жерде 1978, 1985-жыллары еки мәртебе басып шығарған әдебият теоретиги Ефим Григорьевич Эткиндке тийисли бул пикирлер менен келиспеу қыйын. Әсиресе, көркем сөздің айрықша формасы болған поэзияда форма менен мазмун бир- бирине беқкем байланған. Олардың органикалық бирлигин бузыу, формаға азғантай да болса өзгерис киргизиү көркем шығармаға үлкен зәлел тийгизиү болып есапланады.

* * *

Солай етип, хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем форма дәретиү - лириканы хәр тәреплеме байытыудың, көркемлик дәрежесин арттырыудың зәрүр бөлеги екенлигин көрип өттік. Лирикада сыртқы форма (ырғақ, уйқас, өлшем, бәнт) менен бирге ишки форма (көркем образ жаратыу, қосық мазмунын жеткерейдеги усыллар) айрықша әмийетке ийе. Сонлықтанда биз бул баптың биринши бөлиминде усы мәселени изертледик.

Форма хэм мазмун бирлиги көркем әдебияттың барлық түр хэм жанрлары ушын да әмийетке ийе. Көплеген әдебиятшылар форма биринши ме, мазмун ба деген сорау қойып, оған өзлеринше жууап

¹ Эткинд Е.Г. Материя стиха, С.Пб. «Гуманитарный союз», 1998.

береди. Биз бул мәселеге өз мәнүсибетимизди билдириү менен бирге дөретиүшилик процессте олардың қайсысы алдын пайда болады деген мәселени үйренип шығуға ҳәрәкет еттик. Форма хәм мазмунның бирлигин, олардың екеүи жәмленип гана бир пүтин көркем ұазыйпаны орынлай алатуғынын И.Юсуповтың «Тырналар» қосығын талқыға тартыу арқалы дәлиллеуге умтылдық.

II бап.

ДУНЬЯ ПОЭЗИЯСЫ КӨРКЕМ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ КӨРИНИСИ

1-БӨЛИМ. ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДА ӘДЕБИЙ ТӘСИР МӘСЕЛЕСИ

Дүнья әдебиятының рауажланыу тарийхында сыртқы тәсирсиз ямаса өзлестириүсиз өз алдына автономиялы түрде рауажланған бир де әдебиат жоқ. Себеби, көркем әдебиат та жеке адамлардай, халықлардай тири организм. Ал тири организм, белгили болғанындай, басқалар менен қатнассыз өз алдына өмир сүре алмайды.

Әдебиатқа сыртқы тәсир дегенде биз сөз етилип атырған әдебиаттың басқа әдебиатлардан үйрениуин, өзлестириуин түсинемиз. Ал тәсир етиү-әдебий дөретиүшиликке басқа дүнья көз-қараслардың, идеялардың, көркем принциплердің тәсири. Өзлестириу болса дөретиуши тәрәпинен айырым сюжетлерди, мотивлерди, текст фрагментлерин хәм т.б. автор тәрәпинен пайдаланыуы (бир жағдайларда-пассив, екінши жағдайларда-дөретиушилик пенен).

«Сырттан» жемисли тәсир хәм өзлестириу хәр қыйлы, көбинесе бир бирине усамаған әдебиатлар ортасында беккем дөретиушилик байланыс орнатады.¹ Халық арасында әдебий байланыслар (өзиниң тәсирли көринислеринде) әдебиатлардың рауажланыуын тәмийинлей отырып, олардың миллий өзіншелигин рауажландырады.²

Сырттан әдебий тәсир хәм әдебиатлардың өз-ара байланысының унамлы нәтийжелери хаққында карақалпақ әдебиаттаныу илиминде де бир қатар мийнетлер пайда болды. Мәселен, К. Құрамбаевтың

¹ Хализев В.Е. Теория литературы. М. «Высшая школа», 2000, с-367.

² Рейзов Б.Г. История и теория литературы, Л. 1986, с-284.

«Хамза ҳам қарақалпақ әдебий орталығы» (Нөкис, 1989), Қ.Мақсетовтың «Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебияты менен байланысы» (Нөкис, 1987), К. Мәмбетовтың «Науайы хәм қарақалпақ әдебияты» (Нөкис, 1991), «Өзбек хәм қарақалпақ әдебий байланыслары» (Нөкис, 1993), Х.Хамидовтың «Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты. Әдебий тәсирлер проблемасы» (Нөкис, 1991) сыяқлы мийнетлерде әдебий тәсир проблемасы хәр қыйлы аспектте изертленди. Сондай-ақ соңғы дәуирде бир қатар жас илимпазлар усы мәселе дөгерегинде кандидатлық диссертациялар жақлады.

Деген менен, сыртқы әдебий тәсир барлық уақытта унамлы кеше бермейди. Әсиресе, үлкен халықлар әдебиятының киши халық әдебиятына тәсири сол халықтың тарийхий-сиясий раўажланыуының белгили бир бөлегинде жүдә күшли болса, киши әдебиятқа өзиниң көп ғана миллий дәстүрлеринен айрылып қалуы қәупи тууады. Буны жақын өтмиштеги СССР дәуириндеги миллий әдебиятларға рус әдебиятының тәсиринен көрдик. Бул тәсир миллий әдебиятлардың эззи раўажланған дәуиринде күшлирек сезиледи. XX әсирдиң 20 - 30-жылларында қарақалпақ әдебияты да усындай процести басынан кеширди. Бул дәуирде айырым шайырлар түсинбестен, дөретиўшилик пенен өзлестирместен орыс әдебиятындағы тоникалық өлшемге тән болған форманы сол турысында қарақалпақ әдебиятына енгизиўге умтылды. Белгили болғанындай тоникалық өлшем улыўма түркий халықлар әдебиятында, соның ишинде қарақалпақ әдебиятында да бурыннан болған емес. Жоқ нәрсени әдебиятқа зорлап таңыўға умтылыў әдебиятта табысқа алып келмейтуғыны белгили. Деген менен, усындай умтылыслар А.Матякупов, Х.Ахметов, Д.Назбергенев, Ж.Аймурзаевлардың дөретиўшилигинде көбирек байқалды.

Бундай жағдай өзбек әдебиятында орын алған еди. «Соны да айтыў керек, өзбек шайырлары бул жылларда рус хәм жәхән поэзиясы усталары тәжирийбесинен пайдаланар екен, эпийўайы еликлеў халлары да пайда болмай қалмады. Әсиресе, В.В.Маяковскийдиң новатор поэзиясы сырларын жетик түсинбей турып, «текшели» қосық формасын өзбек поэзиясына механик тәртипте көшириў халлары да көринди».¹

Бирақ кейин ала қарақалпақ шайырлары бундай әдебий тәсирдин ақыбетин дурыс түсинди хәм бул жолдан қайтты. Бир әдебияттың

¹Каримов Н. «Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги» китабында, Тошкент, «Фан», 1983, 103-5.

экинчи адабият ўстинен гегемонлық етиўиниң ямаса бир миллий адабият ўакиллериниң экинчи адабият дәстүрлерине көзсиз еликлеўиниң ақыбети жөнинде адабият теоретиклери де өз пикирлерин билдирген: «Миллий адабияттың өзиниң маданий тажирийбеси ўстинен қандайда жоқары ҳәм ҳәммеге ортақ деп қабылланған басқа адабий тажирийбелерге жеңил «атлап өтиўи» жүдә унамсыз ақыбетлерге алып келиўи мүмкин».¹

Сондай ақ ҳазирги күнде де «европеизация» ямаса «модернизация» деп аталатуғын Батыс Европа маданий тажирийбесиниң басқа еллерге таралыўы ҳәм әсте-ақырын сиңисип барыўы, оның унамсыз ақыбетлери, миллий адабий дәстүрлердиң бузылыўына қәуип салыўы көп ғана талас-тартысларға себепши болмақта.

Тийкарынан ҳазирги қарақалпақ адабиятында ҳәр қыйлы дәўирде Шығыс ҳәм Батыс поэзиясынан аўысқан ғазел, мустазад, рубайы (төртликлер), маснавий, фард (киши қосықлар), муашшақ, сонет, октава, верливр (еркин қосық) сыяқлы көркем формалар жасап келмекте.

Шығыс ҳәм Батыс поэзиясының бәнтлик өзиншелиги қарақалпақ шайырларын жаңа формаларды, айырым жағдайда сол формалар менен бирдей, гейде соларға уқсас формаларды излеўге мәжбүрледи. Бул нәрсе ҳәр қыйлы поэтикалық формалардың раўажланыўына ҳәм адабиятымызда орнығыўына мүмкиншилик жаратып берди.

2-БӨЛИМ. ШЫҒЫС КӨРКЕМ ФОРМАЛАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДА

Ғазел (арабша досласыў) — тийкарғы темасы - мухаббат. Монорифмалы, жуп қатарлары уйқасыўшы, биринши бәйити матла, ақырғы бәйити мақта деп аталыўшы, көп ўақытлар бес бәйтлиден он еки бәйтлиге шекем жазылған, ҳәр бәйити салыстырмалы түрде ғарезсиз, соның менен бирге ҳәмме бәйтлери логикалық ҳәм көркемлик жақтан бир-бири менен тығыз байланысқан, соңғы бәйитинде тахаллус келтирилетуғын лирик жанр.²

Ғазел Шығыс адабиятында, соның ишинде түркий поэзияда ең ески қосық формаларының бири. Хәттеки Батыста балладаны, Шығыста ғазелди ескирген³ жанр деген түсиник те бар. Бирақ ол

¹ Хализев В.Е., Теория литературы, Москва, «Высшая школа», 2000, 368-б

² Адабий турлар ва жанрлар, уч жыллик, 2-жилд, Тошкент, «Фан», 1992, 192-б.

³ Туйчиев У., Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Тошкент, «Фан», 1985, 179-б.

қаншелли ески форма болса да жаңа мазмун менен байып жаңаша өмир сүрмекте.

И.Юсуповтың «Бәхәр хәм сен» (1976) ғәззеллер дүркини 16 ғәззелден турады. Бул ғәззеллер усы жанрдың сыртқы формасына хәм ишки мазмунына қойылатуғын талаптар толық сақланған ҳалда жазылған. Хәр бир ғәззел 7 бәйиттен ибарат. Ғәззеллердің биринши бәнти а, а, б, а уйқас формасында, қалған бәйитлериниң барлығында жуп қатарлар уйқасады. Сондай-ақ 4 ғәззелинен басқасының хәммесинде редибли уйқас қолланылады. Әлбетте, ғәззел жазуыдың бундай шәртлери дәретиүшилик ийесине бираз қыйыншылық туўдырады. Оннан излениүшиликти, шайырлық шеберликти талап етеди хәм көбинше еркин пикирлеу мүмкиншилиги кемейеди. Буны шайыр да тән алады:

Қосықта еркин қалем тартса да бул Азий,
Ғәзел бабында лекин мен Еркин болалмадым.¹

Жүдә сыпайылық хәм кемтарынылық пенен дәретилген бул бәйиттеги «еркин» сөзиниң тәкирарланып, ғәззел мазмунына сай таўланып айтылыуы И. Юсуповтың ғәззелге хәм заманлас ғәззелши шайыр досты Еркин Вахидовқа хұрмети хәм муҳаббатының кориниси болып табылады.

Шайыр өз ғәззеллеринде ғәззелге тән болған сулыўлықты сақлаған. Оларда ғәззел жанрының классиклери Хафыз, Лутфий, Науайы, Физули, Маширеп, Надираларды тилге алады.

Шайырдың бул ғәззеллериниң мазмуны да классикалық үлгилерди еслетеди. Олардың хәммесинде муҳаббат тийкарғы тема. Лирик қахарман ышқы дәрти жолында пайда болған сезимлерин қыялындағы ғәззалға жоллайды. Бунда улыўмаласқан яр образы сөз жетпес сулыў халында оқыўшы көз алдында елеслейди. Шайырға тән болған сүүретлеу ғаўаша атызын, ғаўашаның хәр бир шақасын, гүли менен ғөрегин жанлы образға айландырады. Бул лирикаға тийисли ең утымлы кубылыслардың бири екенлигин атап өтиү зәрүр.

Уштан салған қызыл гүл еркедай синдисидур,
Түптеги ақ гүл - апасы, ғаўаша гүллегенде,
Апай турмысқа шығып - гүл ғөрекке отырып,
Топланар зүрәт сапасы, ғаўаша гүллегенде.²

¹ Юсупов И., Йош, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 188 - б.

² Юсупов И., Шығармаларының еки томлығы, 2 том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 188-б.

жеткеріуіге умтылған. Тилекке қарсы, форма саласындағы көркем ізлениуішілік қосық мазмунында көрінбей қалған. Бірақ шайырдың қосықтың ғаззел формасына жаңа түс, жаңа мәни беріуіге умтылушылығының өзін қоллап-қууатлауға болады.

Мустазад — ғаззелден де қурамалы форма болып есапланады. «Арттырылған» деген мағананы аңлатыушы бул формада да бәйит-лердеги уйқас тап ғаззелдегидей. Бірақ мустазадта 14-16 бууынлы узын қатарлар менен бирге 6-7 бууынлы қысқа қатарлар араласып келеди. Мустазадтың және бир өзіншелиги узын қатарлар өз-ара уйқасыуы менен бирге қысқа қатарлар да сол принципте уйқасыуы шәрт. Сондай-ақ мустазадтың хәр бир қатары (арттырылған бөлегин қоса есаплағанда) мафьулу, мафоййлу, мафоййлу, фаулун, мафьулу, фаулун рукнларынан турады. Сонлықтан да көп ғана Шығыс халықларында мустазадлардың барлығы да бир қыйлы музыкада атқарыла береді. Бул шәртлилик пикир жүритиудің, мазмунды жеткеріудің ғаззелге салыстырғанда да қурамалылығына алып келеди. Науайы сыяқлы уллы сөз шебериннің өзи пүткил дөретиуішілік өмири дауамында тек ғана 4 мустазад дөреткенлигинің өзи бул жанрдың қурамалылығын дәлиллейди. Шайыр Ә. Өтепбергенов усы қурамалы формада да шығармалар дөретти:

Әй, қара көз наз бенен жан алыушы жанан-әй,
Жананым бери кел,
Әй, шийриң сөз, сөз бенен көп алдаушы шолпан-әй,
Шолпаным бери кел,
Үәдеге опа етер ме деп, көп үмит еттим,
Ұах мен алданыппан,
Кел, сенде бир рәхим ет назлы нигар-әй,
Нигарым бери кел.¹

Бул мысалдан көрип өткенимиздей хәр бир бәнтте, бәйтте жуп уйқас тәмиийнлениуі зәрүр. Шайыр бундай формада қосық дөретиудің техникасын әдеуір өзлестирген хәм оның бул саладағы шеберлиги артып баратырғаны сезиледи. Лекин шайыр мустазадлары, улыуа қарақалпақ әдебиятындағы мустазад мустазад па яки мустазад емеспе? деген сорау тууылады. Себеби, қосық формасы бойынша жазылған теориялық әдебиятларда мустазадтың тек аруз өлшеминде дөретилиуі тастыйықланады. Ал, қарақалпақ поэзиясында аруз өлшеминің жоқ екенлиги бизге белгили.

¹ Сонда, 16-6.

«Бармақ системасының құрамалы өлшемлерінде жазылған қосықларды да мустазад жанрына киргизиў натуўры. «Қоспалы жанр» деп атаў мақулрақ, оларды өз алдына жанр деп дағазаламаў логикалық жақтан натуўры. Себеби арузда жазылған мустазад пенен бармақ системасының қоспалы хәм құрамалы өлшемлерінде дөретилген қосықлар бири-биринен формасы бойынша парық қылады. Олардағы улыўмалық қатарлар арасындағы қысқа қатардың арттырылыўы дур.»¹

Солай болсада қарақалпақ әдебиятында да мустазадтың формалық көринислериниң пайда болыўы шайырлардың көркем изленислериниң жемиси екенлиги даўсыз.

Муашшақ Шығыс әдебиятында кең таралған лирикалық форма. Қосықтағы қатар, бәйит яки бәнттиң бас ҳәриплериниң жыйындысынан адамның аты, сөз, атама ямаса нәзерде тутылған уғымды келтирип шығаратуғын қосық.² Теориялық хәм энциклопедик әдебиятларда муашшақтың дәслепки дөретиўшиси сыпатында IX-X әсирде Испанияда жасаған араб шайыры Мухаддам ибн Муаф атап өтилиди.³

Қарақалпақ әдебиятында болса муашшақтың дәслепки дөретиўшиси сыпатында XIX әсир қарақалпақ классик әдебиятының көрнекли ўәкили Әжинияз Қосыбай улы (1824-1858) нәзерде тутылады. Шайырдың «Бери кел», «Ай әлип» деп аталатуғын лирикалық қосықлары усы жанрлық форманың ең әжайып үлгилеринен есапланады. Олардың екеўи де мазмуны бойынша мухаббат қосықлары, бәнтлик қурылысы бойынша мухаммес, формасы бойынша муашшақ ямаса әлипбе қосықлары. Усы еки қосықтың да ең утымлы таманларының бири қосық қатарлары араб әлипбесиниң ҳәриплери менен басланыўында хәм олар араб әлипбесиндеги тәртипте жайласыўында көринеди. Бул Әжинияз Қосыбай улының илим-пәнди пропагандалаўшы ағартыўшы шайыр екенлигинен де дәрек береди.

Ай-әлип ким, ақ йүзиндур айны әлем әнўарий,
Бе-белиң қылша дилбар, көз ғанаң шақла ўәлий,
Те-тисиндур дана - дана ләблериңниң палларый,

¹ Адабий турлар ва жанрлар, Ташкент, «Фан», 1992, 188-6

² Сонда, 180-6

³ Сонда, 189-6 Литературный энциклопедический словарь, Москва, 1987, 231-с

Се-сорып шийрин ләбиң қанадурман, әй пәрий,
Жым - жамалың көрмегенше, зары гириян Зийуарий.¹

Көрип өткенимиздей қосықта яр образы жүдә әжайып үлгиде жаратылады. Шайыр әрманындағы гөззал шайырдың көркем бояулары арқалы еле де гөззалланып көркем образға айланады. Қосықты илимпаз Қ.Жәрімбетов әлипбе қосығы деп атайды.² Бул пикирди буннан бурын А.Муртазаев хәм профессор К. Мәмбетовлар да айтқан еди. Бирақ муашшақ пенен әлипбе қосықларының арасында айта қаларлықтай формалық өзіншелик жоқ. Соңлықтан да Әжинияздың бул шығармасын қарақалпақ әдебиятындағы муашшақ формасының бир көриниси сыпатында талқыға тартыу мүмкин. Лекин муашшақ деп атаудан гөре де әлипбе қосығы деп атау оның характерин еле де толығырақ ашып беретуғынлығына гүман жоқ. Қосықтың және бир өзіншелиги-ол мухаммес формасында жазылған. Демек, шайыр бир қосықтың өзінде бир неше форма үстинде ислеп, бир қатар көркем ұазыйпаны шешкен. Бирақ бул шығарманы форма кууыушылықтың нәтийжеси деп тастыйықлау да қыйын. Себеби, ондағы әжайып мазмун бирден-ақ көзге тасланып тур. Яр жамалың, гоззал келбетин бул қосықтағыдан да сулыуырақ етип жеткерий мүшкил ис.

XX әсир қарақалпақ әдебиятында бул формада қосық дәретиу-шилдердің бири халық шайыры Садық Нурымбетов (1900-1972ж) болды. «Бир ұақытлары Күншығыс халықларының поэзиясында шайырлардың өз-ара сөз жарысы сыпатында кеңнен қолланылған Муашшақ деп аталған қосық түри биринши рет советлик поэзиямызда Садық Нурымбетовта қолланылғандығы характерли».³

Ал соңғы жыллары муашшақ формасында көбирек шайыр Бахтыяр Генжемуратов қосық дәретпекте. Бахтыяр бундай қосықларын аса кумарлық пенен жазады. Себеби, оның бул формадағы шығармаларында шайыр сезимлери қандайда бир тәбийий халда қосық қатарларына биригеди хәм қайталанбас образлар жаратыуға тийкар жасайды. Шайыр базда бир қыздың исмине муашшақ тоқыса, базда сөз хәм сөзлер дизбегине муашшақ жазады. Мәселен, «Ақылға көнбесе жүреғиң егер»-деп басланатуғын муашшағында «Айгүл, сен

¹ Әжинияз, Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1988,32-б.

² Жәрімбетов Қ. Қарақалпақ поэзиясида алифбо шеърлари, «Тил ва адабиет таълими» журн. 1998, 2-сон,90-б.

³ Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983, 297-б

рәхим ет Бахтиярға»¹ деген уғым келип шығады. Сондай-ақ шайырдың «Наўрыз самаллары» атлы муашшақлар дүркинине 9 муашшақ жәмлесип, олар «Қашан келесиз?», «Қапасыз неге?», «Бул муҳаббат па?», «Титаник қосығын және бир айттыр», «Сизден қашпасам болмас» деген сөз дизбеклерин хәм «Гүмисай», «Гүлистан», «Генжехан», «Хүрлиман»² исимлерин аңлатады. Демек бул қосықлардың барлығында жигиттің қызға болған сезимлери (көпшилигинде муҳаббат сезимлери) бериледи. Бирақ бириндеги пикир екиншисинде қайталанбайды. Бул шайырдың пикирлеу диапозонының кең екенлигин, шайырлық тәжирийбеси қәлиплесип, шеберлигиниң артып баратырғанлығын дәлиллейди. Әсиресе, оның «Гүлистан» хәзил муашшағы жүдә жеңил оқылады.

Гүлабы қауындай ширең тамып тур,
«Үх! ернин, көзлерин не деп жанып тур,
«Лаўлап өртенбеске коймаспан!» дейме?
Исен, күлим қалды... Бул шын-анықдур.
Сәтең муртлы муртсыз хәм сақаллылар
Толығой әтһрапың, олар нағып жүр?
Арсыз сағал яңлы жалаңқая бир зат,
Нәйлейин қалбимде қансылап шаўып жүр...³

Бул форма қарақалпақ әдебиятына кеңнен орнықпаса да оның тәрепдарлары көп. Себеби, форма сөзсиз сулыў. Бирақ оны дәретиў аңсат емес. Ол көрип өткенимиздей қатаң шәртлиликке ийе. Қатарлардың бас хәриплеринен бир уғымды, исимди келтирип шығарыў хәм бунда пикирди жеткеріў шайырдан көп мийнетти, көркем изленисти талап етеди. Көпшилик шайырлар бундай машақатқа қол урғысы келмейди. Деген менен, бул форманың қарақалпақ әдебиятында буннан былай раўажланатуғынына толық тийкар бар. Өз уақтында қарақалпақ әдебиятының классиги Әжинияз шайырдың бул формада шығармалар дәретиўиниң өзи муашшақтың келешеги бар форма екенлигине гүман туўдырмайды.

¹ Генжемуратов Б. Саратан, Нөкис, 1990,43,44 б

² Генжемуратов Б. «Қарақалпақстан жаслары» газетасы 2000-жыл 27-апрель №17 (7045)

³ Сонда...4-б

3-БОЛИМ. БАТЫС КӨРКЕМ ФОРМАЛАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДА

Сондай-ақ соңғы дәуірдеги қарақалпақ лирикасында Батыс поэзиясына тийисли үлгілер де көрінбекте. Бул бириншиден, дүнья жүзлик раўажланыўдың ҳазирги дәрежесинде әдебиятлар ортасындағы интеграциялық процесслердин анық келбетин аңлатса, екншиден, усы формалардың дерлик барлығы да қарақалпақ поэзиясына рус әдебияты арқалы өткенлиги себепли бурынғы аўқам ўақтында рус әдебиятының миллий әдебиятларға тийгизген тәсир дәрежесин де көрсетеди. Қалай болғанда да Батыс поэзиясы формаларының қарақалпақ әдебиятында өз көринисине ийе болыўының тарийхый жолы бар. Биз төменде усы жолды ҳәм бул формалардың қарақалпақ лирикашылығына орнығысыў өзіншелигин ашып бериўге ҳәрекет етпекшимиз.

Сонет-он төрт қатардан ибарат қосық формасы. Ол еки төртлик, еки ўшликтен ямаса ўш төртлик, бир екиликтен турады ҳәм қатаң уйқас формасына да ийе. Сонет ең биринши мәртебе XIII әсирде Италия әдебиятында пайда болған. Соң француз, англичан, испан, немец, орыс әдебиятларына өткен. Данте, П.Ронсар, У.Шекспир, И.Гете бул формада классик үлгидеги шығармалар жазған. Рус әдебиятында В.Тредиаковский, А.Сумарков, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов ҳәм т.б., өзбек әдебиятында Усман Носир, Шукурулло, Мирмуҳсин, Рамиз Бобожон, Б.Байқабулов ҳәм т.б. бул формада көп ғана қосықлар дәретти.¹

Сонет қарақалпақ әдебиятында, әсиресе, 60-70 жыллары оғада кең раўажланды. Бул формада И.Юсупов, М.Қарабаев озлериниң көплеген шығармаларын дәретти. И.Юсуповтың 1977 жылы баспадан шыққан «Йош» томламына 6 сонети, 1992 жылы баспадан шыққан сайланды шығармаларының еки томлығының биринши томына 6 сонети енгизилген. Шайырдың бул сонетлериниң барлығы да 4 + 4 + 3 + 3 қатарлық ҳәм а б а б, а б а б, а б а, а б а уйқас формасында жазылған.

Шайыр өз сонетлеринде бул жанрдың сыртқы формасына қатаң итибар бериўи менен бирге оның терең мазмунлылығына да ериседи. Шайырдың көпшилик сонетлеринде биринши бәнтте айтылажақ

¹ Литературный энциклопедический словарь, Москва 1987, 411 стр. Адабий турлар ва жанрлар. Тошкент, «Фан» 1992, 188 бет

пикирге кирисиў жасалады, екинши бәнтте пикирдин раўажланыў бағыты өзгерип, биринши бәнтте айтылған пикирге қарсы аргументлер келтириледі. Үшінши бәнтте пикир раўажланыў кульминациясына жетеді. Төртинши бәнтте болса, ой-пикир өз шешимин табады.

Бир елде коп тилли улыслар жасар,
Бәри бир анадан туўылған яңлы,
Адамлар дослық деп қушағын ашар,
Кейиллер сүт пенен жуўылған яңлы.

Ал сиз екеўиңиз аразластыңыз,
Душпан сиясатлы еки ел қусап!
Шегараға тикенли сым тарттыңыз,
Ала бағана көмип сақшылар услап.

Тасадан оқ атып бир-бириңизге,
Инцидентлер болып турар арада.
Жәбир етпей қысқа өмириңизге,

Жарасасызлар ма сиз тириңизде?
Яки сыйыса алмай кеп - кең дүньяға,
Сыярысызба тап-тар қәбириңизге!

Ал, айырым сонетлеринде биринши бәнтте басланған пикир раўажланыўы екинши бәнтте де даўам етип, үшінши бәнтте қысқа, бірақ тужырымлы қарсы аргументлер келтириледі де төртинши бәнтте шешим бериледі. Бул әлбетте, қойылған проблеманың үлкенкишилигине, сондай-ақ шайырдың қосыққа ишки форма таңлаў өзіншелигине де байланыслы. Шайыр бир шығармаларында, көрип өткенимиздей қысқа кирисиў менен ой-пикирдин раўажланыўына түртки береді де, оның қарама-қарсылыққа ушыраў, раўажланыў, кульминациялық шегине жетиў мүддетин көбейтеді. Усы арқалы бир-бирине қарама-қарсы қойылатуғын, салыстырылатуғын деталардың сыпатламасы кеңирек бериледі хәм пикир өткирлигине ерисиледі. Екинши сонетлеринде болса, пикирге кирисиў еки бәнтке созылады, бірақ үшінши, төртинши бәнтлеринде пикир раўажланыўы түпкиликли бурылысқа ушырап, қарама-қарсы аргументлер келтириледі, шешим де бериледі. Мине, бул шайыр таңдаған ишки форманың өзіншелликери.

Марат Қарабаев онлаған поэзиялық топламның авторы. Әсиресе, ол 1970 — 1980-жыллары қарақалпақ әдебиятында өзиниң сонетлери менен танылды. Шайырдың 1982-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген «Алтын босаға» атлы поэзиялық топламына 46 сонети енгизилген. Усы факттиң өзи-ақ шайырдың бул жанрды раўажландырыўға қосқан үлес дәрежесин анықлайтуғыны сөзсиз.

¹ Юсупов И., Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы, 1 том, Нөкис, «Қарақалпақстан» 1992, 45 -6

Шайыр сонетлериниң барлығы дерлик қатарлардың жайласыу тәртиби бойынша 4 + 4 + 4 + 2, ал уйқасы бойынша а, б, а, б + а, б, а, б + а, б, а, б + а, а формасында дөретилген. Бул форма сонеттиң англичан формасын еслетеди. Италиян, француз, немец сонетлеринен баслы айырмашылығы англичанлар (Шекспир) сонетти усы формада жазған. Бирақ М. Қарабаевтың сонетлериниң ишки формасы И. Юсуповтың сонетлеринен де, Батыс классикалық сонетлеринен де парық қылады. Сонеттиң мазмунына қойылатуғын «Тезис, раўажланыу, антитезис, шешим» формасы бузылады. Шайырдың көпшилик сонетлеринде биринши бәнтте басланған пикир үшінши бәнттиң ақырына шекем раўажланып келеди де соңғы еки қатарда шешим бериледи. Дерлик көпшилик сонетлерде антитезис берилмейди. Берилсе де халсиз. Пикирдиң улыўма раўажланыу бағытына сиңип кетеди.

Шайырдың тынба ҳақында сонетинде тынбаның суўының рени, онда ағын суўдағыдай ямаса үлкен көл, теңизлердегидей толқын, ийриминиң болмайтұғыны, оны бақа тосқын басып жататуғыны, дәслепп курт шабақ, соң ийт балық үйир болатуғыны, жағысын қайыр теуип қум басатуғыны сөз болады. Сонеттиң ең соңғы еки қатарында шайырдың айтажақ пикири айдынласады, шешим бериледи. Әсиресе, қосықтың үшінши бәнти менен соңғы еки қатары күшли шыққан:

Шөп - шарларды ертип, суўын ылайтқан,
Ағыстан қутылып, тынығар тынба.
Сарқырап ағыудың ләззетин жойтқан,
Тынбаларды көрип, батарман муңға.
Өмирге беремен десе ким бақа,
Хәзлик излемесин мегзеп тынбаға.¹

Шайырдың таңланған ишки формасы бул сонетинде утымлы шыққан. Тынбаны тәрийплеп келип - келип оған жоқарыдағыдай жуўмақ жасауы айтылажақ ойдың тужырымлы шығыуына мүмкиншилик жаратқан. Үшінши бәнттеги «Сарқырап ағыудың ләззетин жойтқан» ибарасын улыўма шығармадағы ой пикирдиң гилти десе болады. Ол пикир образлылығын барынша күшейтеди.

Сонет тийкарынан формаға негизленген жанр болғанлықтан да бул жанрда хәр қыйлы көркем изленислердиң нәтийжесинде форма жаңалығы жүзеге шығыуы тәбийғый. Солардың бири «сонетлер гүл-

¹ Қарабаев М. Алтын босаға, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 72-б

шеңбери» (венок сонетов). Сонетлер гүлшеңбери 15 сонетлер дүркиминен турады. 15-сонет дәслепки он төрт сонеттің биринши қатарларынан қуралып магистраль сонет деп аталады. Бул сонет жуўмақлаўшы сонет болып, ол сонетлер гүл шеңберине енген барлық сонетлердеги пикирлерди жуўмақтастырады. Сонлықтанда усы сонет биринши жазылыўы зэрүр. Сондай-ақ сонетлер дүркининиң бул түринде хәр бир сонеттің дәслепки қатары өзинен бурынғы сонеттің соңғы қатарын қайталаўы тийис. Сонетлер гүлшеңберине енген 14 сонет бири бири менен сюжетлик, композициялық, идея-лық мазмуны жағынан байланысқан болыўы да, сондай-ақ хәр қайсысы өз алдына ғарезсиз шығарма болыўы да мүмкин.¹

М. Қарабаевтың дәретиўшилигинде сонетлер гүлшеңберин де көремиз. Шайырдың «Жүрегим мениң» сонетлер гүлшеңбери әдеттегидей 15 сонеттен қуралған. Дәслепки 14 сонетте адам жүреги хәм оның руўхый халат пенен байланыслылығы, инсанның қуўаныў яки қыйналыў пайытындағы жүректің халаты, улыўма инсан мийи менен басқарылып келинген истиң жүрекке унамлы я унамсыз тәсири сөз болады. Бул мәңғилик тема. Себеби, асығыслық пенен шешим қабыллап, соң өмир бойы қалби (жүреги) қыйналып жүриў инсаният ушын әзелий тән нәрсе. Бул жағынан 14 сонет те бир- бири менен байланысқан. Сонетлердің хәр биринде хәр қыйлы бағыттағы ой- пикир ағымы алға сүрилгени менен хәммесинде көтерилген проблема биреў- жүрек. 15-сонетте усы ой- пикирлердің барлығы жуўмақланады. Бул сонет көркемлиги жағынан да дәслепки 14 сонеттен жоқары:

Гейде жасаўға да болмас қумарын,
Қайғы хәм сәтсизлик кесапатынан,
Ұақыт өткен сайын гөнерер бәри,
Қаталық алдында диз бүкпес адам.

Көлдің жарасығы қуслар қыйқыўы,
Жүрекке тән нәзик сезим, икрамлылық,
Татлы қыял терең ойға уйтыўы,
Әжайып хәдийсе болыўы заңлы.

Тыныс алыў - жасаўдың бир саласы,
Туңғыш ышқы - өмирдеги баслы күн,
Сүйсең жүректен сүй деймиз данасып,
Жүрек жойтар қолдан ушқан жаслығын.

¹ Литературный энциклопедический словарь, Москва, 1987, 63 - стр

Барлық тәшүишлерге жүрек бийқарар,
Хәр ким мийнетинен рәхәт, сый табар.¹

Солай етип, биз И.Юсупов хәм М. Қарабаевтың дәретиүшилиги мысалында изертлеп атырған дәуирде қарақалпақ әдебиятында сонеттиң раўажланыу өзіншелигин көрип өттік. Сонет-бул муўшшақ сыяқлы тийқарғы жанрлық белгиси формасы болғанлықтан да әдеуир курамалы жанр есапланады. Себеби, «структуралық жақтан сонет еликлеу мүмкин болмаған консерватив, бирақ хызмети бойынша ол шаршамайтуғын новатор».² Солай екен, сонетти хәмме шайыр да дәрете бермейди.

Сонет жанрының раўажланыу басқышларын изертлей отырып оның ХХ әсирдиң 60 — 70-жылларында әдеуир раўажланғанын, 80 - жыллардың екінши ярымынан баслап әдебий процесте көринбей қалғанлығын байқаймыз. Бул үзилстиң мәнисин түсиниу ушын ұсы жанр бизге қарағанда ерте хәм күшли раўажланған әдебиятлардың тәжирийбесине жүз бурамыз: «Еки ярым әсир даўамында сонетке қызығыудың күшейиу хәм пәсейип қалуу дәуирлери болды. Оның ең көтерилген ўақты рус поэзиясының «алтын» хәм «гүмис» дәуирине туўра келеди».³ Бундай секирмели кубылыс Шығыс поэзиясына тән болған муашшақ жанрының раўажланыу дәуирлерине де тийисли екенлигин көремиз.

Демек, формалық жанрлар әдеуир курамалы, себеби ол қатаң шәртлиликке ийе. Сонлықтан олардан бир тегис раўажланыуды күтиу қыйын.

Октава-сегиз қатарлы, 1-6 қатарлардың тақ қатарлары «а» уйқасқа, жуп қатарлары «б» уйқасқа, 7-8 - қатарлар өз-ара уйқасқа ийе қосық түри. Оның ең биринши үлгилери ХІV әсирде италиялы шайыр Боккачо (1313 - 1376) дәретиүшилигинде пайда болды.⁴ Бирақ октавада тема шекленбейди. Сондай - ақ октава формасында лирикалық қосықты да, поэмаларды да дәрете бериу мүмкин. Октава жанры Евровада, соның ишинде Россияда айрықша раўажланыуға ийе болды. Байронның «Дон жуан» поэмасы, Пушкиннің бир қатар

¹ Қарабаев М. Алтын босаға, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 101-бет

² Сонет серебряного века, Москва, изд. «Правда», 1990, 6-стр.

³ Сонда, 10 - стр.

⁴ Абадий тур ва жанрлар, уч жылдик, 2-жилд Ташкент, «Фан» 1992, 230-231 - бетлер. Литературный энциклопедический словарь, Москва, 1987, 258- стр

лирикалық шығармалары, мине, усы формада жазылған. Өзбек әдебиятында Усмон Носир, В.Саъдулла, Б.Байқабуловлар усы формада бир қатар шығармалар дөреткен.

Қарақалпақ әдебиятында октава жанрының дөретиушілері И.Юсупов, К.Рахмановлар. Шайыр И.Юсуповтың «Киев октавалары» усы жанрдың ең әжайып үлгилеринен есапланады. Ол он бир бәнттен (хәр бир бәнти әдеттегидей 8 қатардан) ибарат. Бул шығармада форма менен мазмун бир - бирине соншелли дәрежеде мас түседі, октава шайыр айтажақ ой - пикирди жеткеріу ушын арнаулы жаратылғандай сезиледи. Шайыр усы көлеми өншелли үлкен болмаған шығармада-ақ Киевтиң бүгинги келбети, украинлардың қарақалпақлар менен дослық қатнасы, Киевтиң тарийхы, тарийхый тулғалар София, Пегерский, Монамах, Богдан Хмельницкий, шайыр М.Рыльский, режисер Довженко хәм т.б. жөнинде өз ой - пикирлерин билдирди.

Балки өмирим бойы сени жырларман,
Украина, сәлем гүлбағларыңа:
Кеуилин¹ шын дослықтың нурына толсын,
Гуцулдың ақ кийген жас дилбарына

Мегзер қалғып турған уйқысыз Шолпан...
Мәужиреген Днепр қырғақларына.
Әне, жаңа өмир таңы нур шашты.
Кел, қарсы алайық, достым, қуяшты! ¹

Октаваның уйқас қурылысы ғәззелди еслетеди. Себеби, ғәззелде де екінши төртликтен баслап жуп қатарлар өз-ара уйқасады. Бирақ октава бул бағдарда ғәззелге салыстырғанда да қурамалырақ: октавада тақ қатарлар да өз-ара уйқасыуы шәрт. И.Юсупов октаваларында формаға қойылатуғын талаптар толық орынланған. Екіншиден, И.Юсупов басқа халықлар, елдер турмысынан шығарма жазса, сол елдеги жер - суу, қала хәм т.б. атамаларды, сол ел - халықтың тарийхын, тарийхый адамларын шәртли түрде шығармасына киргизеди. Жоқарыда келтирген мысалда «Гуцул» деген түсиниксиз сөз бар, ал негизинде Карпат тауларында жасаушы украинлар усылай аталады екен. Бул хәққинда қосықтың кейининде түсиник берилген. Әлбетте, бул шайырдың өзи сүүретлеп отырған объектти еле де анығырақ ашып

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 125-бетлер

бериу, пикир образлығын арттыруу үшін қолланған усылы болып есапланады.

Шайыр К.Рахмановтың «Институт октавалары» деп аталатуғын октавасы да көркемлиги жоқары шығарма. Бунда шайырдың сөз саплаулары, лирик қахарманның өзи оқып питкерген оқыу дәрғайына деген жыллы сезимлериниң көркемлеп жеткерилиуи хәр қандай жоқары талғамға ылайық.

Институт, устазларым, досларым,
Хош бол, - деймен уллы пәрүаз алдында,
Жыллар өтти кітапларды дастанып,
Билим ышқы пурсат бермей қалғыуға.
Бес жыл бойы әдетлендим басқанын,
Дилұарсыған аұызларын аңлыуға,
Хәмме ақылға питик мынау заманда,
Устаз болыу келип қалды маған да...¹

Солай етип, И.Юсуповтың да, К.Рахмановтың да октавалары шайырлар таңдаған мазмунды жеткерийте жүдә мас түсетуғын форма сыпатында көзге тасланады. Бир тегис системаласқан уйқас, қатарлары тәртипли жайласқан бәнт, биргелкили ырғақ-қосықтың бундай формасының жеңил оқылыуына, оны оқыушының аңсат қабыллауына мүмкиншилик жаратады. Егер Шығыс әдебиятына тән болған сегіз қатарлы қосық формасы-мусамманда дәслепки бәнттиң барлық қатарлары толығы менен уйқасып, екінши бәнттен баслап дәслепки б қатары өз-ара уйқасып соңғы еки қатары биринши бәнттиң соңғы еки қатарын қайталайтуғын болса, октаваларда қатарлардың уйқасыу тәртиби пүткіллей өзгешеликке ийе. Сондай-ақ қарақалпақ әдебиятындағы октавалардың тәбиятын изертлей отырып, оның қарақалпақ әдебиятында бурыннан бар форма сыяқлы енисип кеткенлигин көремиз. Бул форманың «өгейлиги» сезилмейди.

XX әсирдиң соңғы 30 жыллығында қарақалпақ әдебиятында пайда болған жаңа жанр-верливр ямаса еркин қосық. Верлибрдың дүнья әдебиятында қосық формасы сыпатында көрингенине салыстырмалы түрде оншелли көп уақыт болмағанын есапқа алсақ, оның миллий әдебияттың рауажланыуының белгили бир басқышында жүзеге шығатуғын себеби түсиникли болады. Өйткени, қайсы халықтың поэзиясы болмасын, дәстүрий қосық формасында рауажланады. Усы

¹ Рахманов К. Таң ашығы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 56-бет

форма тийкарында раўажланыўдың белгили басқышын басып өткеннен кейин енди жаңа форма, жаңа дәстүр, жаңа усыл зәрүрлиги туўылады. Қарақалпақ әдебиятындағы еркин қосықты да усындай зәрүрликтен келип шыққан көркем форма деп есаплаўға болады. Биз еркин қосықтың 1970 — 2000-жылларда қарақалпақ поэзиясында пайда болыў, раўажланыў хәм лириканың бир көркем формасы сыпатында усы әдебиятқа орнығыў мәселелери жөнинде өзимиздиң бақлаўларымызды, болжаўларымызды хәм талқымызды билдир-мекшимиз.

Верлибр ямаса еркин қосықтың өткен әсирдиң ақыры, әсиримиздиң басында Батыс Европа хәм рус әдебиятларында кеңнен пайда бола баслағанлығы белгили. Рус әдебиятында А.А. Фет, А.А. Блок, В.Я. Брюсов верлибр формасын дәслепки қолланыўшылар сыпатында тилге алынады. Бул форманың хәзирги дәуирдеги раўажланыўы, теориялық мәселелери туўралы бурынғы СССР қурамындағы көплеген халықлардың әдебияттаныў илиминде арнаўлы мийнетлер пайда болды. Мәселен, А.О.Овчаренконың, «Свободный стих в русской советской поэзии», Д.Гаспарянный «Вопросы стихосложение армянской советской поэзии», Б.И. Бунчуктың «Свободный стих в украинской поэзии», Р.Х. Шариповтың «Стиловые особенности современной узбекской поэзии (80-годы)» деп аталатуғын кандидатлық диссертацияларында, В.В.Гниломедовтың «Современная Белорусская поэзия», Н.О.Николаишвилидиң «Грузинская Советская лирика» (60 годы), А. А. Жовтистиң «Проблема свободного стиха и эволюция стиховых форм», Ю.Б.Орлицкийдиң «Взаимодействие стиха и прозы: типология переходных форм» деп аталатуғын докторлық диссертацияларында верлибрдиң өз миллий әдебиятларында тутатуғын орны, оның раўажланыў эволюциясы, бул көркем форманың типологиясы, характерли белгилери хәм тағы да басқа мәселелер бойынша теориялық пикирлер билдириледи.

Владимир Васильевич Гниломедов жоқарыда атап өткен диссертациясының автореператында верлибр өзиниң ишки динамикалық куўаттылығын сақлап қалған ҳалда проза менен шегараласады. Верлибрдиң ең әхмийетли бирлиги сөз болып табылады. Оның бири екиншисиниң фондында айрықшаланып турады. Верлибрде сөз бирлигиниң әхмийетин дурыс баҳаламаў инфляцияға алып келеди, оны қосық қатарларына бөлинген прозаға айландырады деп көрсеткен еди. Илимпаз бул форманың белорус әдебиятында әдеўир уақыттан

берли бар ҳам ол үлгиде қосық жазыўдың жаңалық емес екенлигин айтады.¹

«Еркин қосықтың белгиси болып тийкарынан ямаса көбинше қалеген қосықтың прозадан айыратуғын белгилери есапланады: сондықтан да еркин қосық ҳаққында мәселе қосық хэм прозаның өзиншелиги, олар ортасындағы шегаралар хэм оның характери ҳаққындағы улыўма мәселесиз шешилмейди».²

«Қосықтың дәстүрий түрлерине салыстырғанда верлибрдин жеке өзиншелигин изертлеў хэм қурамалы хэм аңсат. Қурамалы-себеби верлибр метрикалық жақтан анық формаға ийе емес структурада. Аңсат- себеби ҳазирги рус еркин қосығы салыстырмалы түрде жақында пайда болды хэм хәр қыйлы авторлар верлибриниң жеке өзиншеликлери сақланбақта, ҳазирше бул түрдеги шығармалар қосықтың улыўма епкинине сиңип кеткен жоқ».³

«Еркин хэм «еркин емес» қосықлардың (верлибр хэм дәстүрий қосықтың қалеген формасы) шегарасы шәртли түрдеги қайталаулар өзиниң мәнисин жоғалтқан, оның хызмети әззилеген жерден өтеди».⁴

«Еркин қосық, әдеттегидей бәнтке бөлинеди. Бәнтти пайда етиўши, әлбетте, уйқас. Уйқастың хызмети еркин қосықта дәстүрий қосыққа салыстырғанда да әдеўир үлкен».⁵

Еркин қосықтың тийкарғы характерли белгилери, оны изертлеў, дәстүрий қосық пенен шегарасы, еркин қосықта бәнт хэм уйқас, тағы да басқа мәселелер ҳаққында изертлеў журитиўде, әлбетте, бул пикирлер менен есапласыў зәрүр.

«Сарбаст (фарсша, тәжикше -еркин) - лириканың еркин өлшемде дәретилген жанры, метрик таманнан еркин өлшем делинеди, жанры бойынша сарбаст (яки еркин қосық) деп келинеди. Сарбасттың жанрлық белгиси оның лирик қосық деп танылыўы хэм қосық формасы таманында, яғный оның еркин өлшемге таяныўында».⁶

Демек, еркин қосық ҳаққында айтылған бул пикирлердин ҳәммесине де ортақ жуўмақ - оларда сөз, оның қүдирети биринши

¹ Гниломедов В.В. Современная Белорусская поэзия, автореферат диссер. на соиск. научн.звания Д.Н.Ф. 1986. 12 -с.

² Бухштаб Б., Об основах и типах русского стиха, Алма Ата, 1973, 57-стр.

³ Орлицкий Ю.Б. Взаимодействие стиха и прозы — типология переходных форм, Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. д.ф.н. Донецк, 1992, 17-стр.

⁴ Жовтис А.А. Проблема свободного стиха и эволюция стиховых форм, Автореф. диссер. на соиск. уч. степ. д.ф.н. Алма - Ата, 1974, 21 - стр.

⁵ Метченко А. Творчество Маяковского 1917-1924гг. Москва 1954, 232 - стр.

⁶ Адабий турлар ва жанрлар, Ташкент, «Фан» 1992, 210-6

орынға шығыуы тийис. Егер «қосық прозада бере алмаған сезимди: туйғыны сәулелендириу мүмкиншилигине ийе» (Л.Н. Толстой) болса, еркін қосық көпшилик жағдайда дәстүрий қосық формасында бере алмаған ойды, пикирди бере алыуы мүмкін. Себеби, ондағы форманың еркінлиги, уйқастың, ырғақтың жайдарылығы шайырға усындай мүмкиншилик жаратады.

Бүгінги күнде қарақалпақ поэзиясында еркін қосық формасында қосық жазып танылған, азлы-көпті табысқа ерискен шайырлардың қатарында Ш.Сейтовты, К.Каримовты, Ж.Избасқановты, С.Ибрагимовты, Б.Генжемуратовты, Ш.Аяповты, К.Реймовты атап өтиуге болады. Усы форманың рауажланыуы барысын да солардың шығармалары белгилейди.

Ш.Сейтов еле 60-жыллардың басында-ақ еркін қосықтың дәслепки үлгилерин дөрете баслаған еди. Шайырдың поэтикалық излениушилиги, форма табыуға болған умтылыушылығы еркін қосықларды көплеп дөретиуине жол ашып берди. Оның соңғы «Жоллар» қосықлар топламына енгизилген шығармаларының басым көпшилиги усы формада жазылған.

Сен ишип қойғансаң ығбал,
Бахытты !..
Дийуалға ұаз айтқан -,
Мен де мажгүн !...,
Сен ишип қойғансаң -
Әмир - ұақытты,
Әмир қайтып келмес бир кетсе бүгин !!

Шайырдың бул қосығы сыртқы формасы бойынша еркін қосық. Сондай-ақ оның ишки формасы да еркін. Әдеттеги қосықлардағыдай лирик қахарман белгилі ұақыя, хәдийсе, философиялық категориялар ямаса усыған усаған нәрселерге өзиниң сезимин билдирип отырмайды. Лирик қахарман әмирдеги орнын биротала жоғалтқан мәскүнем. Шайыр оған қарата «ұаз» айтыу менен оқыушының да лирик қахарманға болған жеркенишин оятады:

Саған әмир хәлек,
Сен оған хәлек !
Саған дилбар хәлек!
Хәлек нәресте!

¹Сейтов Ш. Жоллар, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 38-6

Сен ишип қойғансаң ақыры...

Намысты - ы !...

Хәр бир қатарда эмоционаллық пикир айрықша интонацияға қурылады. Шайыр оны лирик қахарманның көзине түрткендей етип айтады. Қосықтың финалы жүдә күшли шыққан:

Ярым стаканға сыйып тур жаның !

Инсан тәғдири де -

Бир жутым саған !...

Мине, - бир жутымың !-

Босат, Дүньяны !!!

Б. Генжемуратовтың шығармалары еркин қосыққа мейлинше ыңғайлығы менен характерли.

Аўзынан

қан көбик бурқырап

қара нар

ийесиз, әменгерсиз қанғырап баратыр.

Қара нар жер дизерлеп

қулаған махәл

ыңранды бул дүнья-

жаңғырып баратыр

жаңғырып баратыр...

Усы жаңғырықта-

бийгуна лашлар.

Усы жаңғырықта-дүньяның дәрти.

Усы жаңғырықта-әрманлар асқар!

Усы жаңғырықтың өзи де

... жа-ар-ты... !!

Шайырдың бул қосығы усындай епкин менен үлкен дәрт, толғаныс, күйиниш руўхында дауам етеди. Ондағы хәр бир қатар, хәр бир сөз шайырдың дәртли жүрегинен атылып шыққан отлы жалындай дөгерек-дашты қарпыйды. Шайыр поэтикалық қайталаулары арқалы өз пикирин тереңдетип те, айдынластырып та барады. Онда «Жанғырық» сөзи жүдә көп қайталанады. Ол қандай жанғырық енен? Шайыр тилсиз, бирақ неше әсирдің гууасы кумлар, шоллер менен тиллеседи, оның көксине қулағын түрип, төркининде шығып

¹ Генжемуратов Б. Саратан., Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 54-6.

атырған жанғырықты еситеди, оннан өз халқының тарийхын сорайды. Усы жанғырық шайырды қайта-қайта гүйзеліске түсіреді. Усы гүйзелістен пайда болған ой-пикирлер қосық қатарларына дизиледи. Бірақ толқынланған ой, тасқын пикир дәстүрий қосық формасының кәлибине жайғаспайды. Солай етип, шайырдың еркин қосық формасындағы шығармалары дүньяға келеді.

Және бир итибар берилетуғын жағдай шайырдың қосықларында иркилис белгилер дәстүрий қосық формасындағыдай хәр қатардың кейнине қойылып, келеси қатар бас хәрип пенен жазылмайды. Мәселен, жоқарыдағы мысалда дәслепки төрт қатардан соң ноқат қойылып, соңғы қатар бас хәрип пенен жазылады да буннан кейинги ноқат және бес қатардан соң қойылады. Бунда синтаксислик бирлик есапқа алынған. Қосықтың интонациясына, пикирдің терендесіуіне байланысly усундай қатарларға бөлингени менен иркилис белгилери прозалық шығармалардағыдай өзиниң тийисли жерлерине қойылады.

Шайыр өз шығармаларында хәр бир сөзге үлкен әхмийет береді. Ең характерли сөзлерди қолланады. Қара нардың аұзынан қан көбик бурқырап қаңғырып баратырғаны, дүньяның ыңыранып жаңғырыуы - булар шайыр кеширмелерин, лирик қахарманның руұхый халатын береді. Верливр формасында қосық дәретиуши шайырлардың ишинде өзгелерге усамайтуғын шайыр Сағынбай Ибрагимов болып табылады. Биз жоқарыда қарастырып өткен шайырлардың еркин қосықларының дәстүрий қосықларға жақынлығы сезилсе, Сағынбайда керисинше, оннан барынша узақласады. Проза менен шегараласады. Уйқас, ырғақ, қатарлардағы бууын теңдиги пүткіллей сақланбайды.

Түсиник дүньясының тарлығы
адамның көкирегин қәпеске айландырады-
усундай көкиреклерде

Жауызлық,

Қыанет,

Қорқақлық

Оянады...

хәм оларға табият тәрәпинен берилген жаза

қараңғы қәпеслер қараңғы қәпес халында

туңғыйыққа жоғалады...

Айлы әлемнің астында Шостаковичтин

он екинши симфониясы қалады...

...Жәхиллер бизди өзлериниң тайпасына өткерип,

ғана жеңе алады. Жәхиллелерге қарсы жәхиллерше емес,

ал Өзимиздин адамгершилик инабатымызды сақлап
гүресийүмиз керек....¹

Қосық өзиниң формасы жағынан прозаға жақын. Әсиресе, оның соңғы төрт қатарында бул белги басым. Онда қатарлар он 16, 18, 19, 7, 3 бууыннан ибарат. Қосықта ҳалсиз болса да уйқастың бар екенлиги көринеди. Келтирилген мысалдағы екинши, жетинши, оныншы, он екинши, он төртинши қатарларда «айландырады», «оянады», «жоғалады», «қалады», «алады» сөзлери өз-ара уйқасады. Олар бир-биринен қашық турса да қосықтағы уйқасты тәмийинлейди. Сондай-ақ қосықтағы «Жаўызлық», «Қыянет», «Қорқақлық» сыяқлы гәптиң бергеликли ағзаларының қатара келип, көтериңкилик, кескинлик пенен айтылыуы, онда кубылмалы, бир тегис емес ырғақты жүзеге келтиредди.

Бирақ, бул белгилер де оны қосық деп атаўға тийкар бола алмайды. Оны қосық сыпатында танытып турған ой-пикирдин оғада тереңлиги, сығасқан әдебий ассосациялар, интеллектуаллылық сезгирлик, рухый интуицияның пикирге маслығы, ҳәдийсе, ўақыяға байланыслы пайда болған сезимди синтезлеў хәм олардың бир-бирин толтырып логикалық пүтинликти келтирип шығарыў сыяқлы сыпатлы белгилер. Прозалық шығармалар ўақыяның раўажланыўына, ҳәрекетшен сюжетке қурылатуғын болса, жоқарыдағы қосықта ол жоқ. Шайыр өз сезиминен пайда болған ой-пикирлерин төгип салады. Форма оншелли жыйнақлы болмаса да лирикаға тән ишки сулыўлық, көркемлик, нәзиклик сөзсиз байқалады.

Екиншиден, шайырдың бул хәм басқа да көплеген қосықларын ҳәзирги түркий поэзияға кеңнен енисип киятырған модернистик лирикаға киргизиўге болады. Батыс әдебиятына тән болған бул ағымның Шығыс әдебиятына, соның ишинде бизиң аймағымыз әдебиятына кирип келиўи, оның унамлы хәм унамсыз ақыбетлери бойынша, мәселен, өзбек әдебияттануў илиминде де хәр қыйлы пикирлер бар. Айтайық, әдебиятшы Б.Саримсоқов бул кубылысты унамсыз ҳәдийсе сыпатында баҳаласа,² керисинше, әдебиятшылар У.Норматов хәм У. Ҳамдамовлар оны миллий әдебиятты хәр тәреплеме байытыў жолындағы өзбек шайырларының көркемлик изленислериниң

¹ Ибрагимов С., Жер менен аспан аралығында, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 26-б.

² Саримсоқов Б. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2000, 28-июнь, 3-бет

жемиси¹ деп есаплайды. Мине, Сағынбайдың еркін қосықтарын да усындай көркем изленистердің нәтижесі сыпатында бағалау мүмкін. Шайыр дүньялық қадириятлар-ески тарихый естеликтер, мухаддес-илимий шығармалардағы түсиниктер, адамыйзат жәмийетине тән болған философиялық категориялар хәм т.б. өз шығармасына арқау етип алады хәм пикирлерин көбинше усы түсиниктер этирапына қурады. Мине, әдебияттағы усындай умтылыстарға жатырқап қарамастан, керисинше унамлы бағалап, қоллап-қууатлау керек.

Деген менен, қосықтың усындай унамлы таманлары болғаны менен, ол нуқсанлардан да қуры алақан емес. Жоқарыдағы мысалдың соңғы төрт қатары, биз қаншелли қосық деп дәлиллеуге умтылғанымыз бенен проза. Өйткени, онда қосыққа тән болған қатарлық интонация, ырғақ жоқ. Хәттеки насырый қосықтарда да поэтикалық қайталаулар арқалы хәлсиз болса да ырғақ қатнасады. Ырғақсыз қосық-қосық емес. Ол гәплик конструкцияларға ийе еки гәп, болғаны.

Хеш кимди гүналай алмайман, бул хәқ-
мен қозғайжақ таслар көшпегенине!
зерге дөнбегенине мен басқан топырақ.
Журттың бири болыу мүшкил мәселе,
Өмириниң бахасы сөзде турғанда...
Тек ғана өзиннен көшип түсесен
бул жолға,
Жерге емес,
Қуяшқа руұхынды бағышлап.²

Мине, Сағынбайдың усы сыяқлы сәтли шыққан еркін қосықтары көп. Оларда лирик қахарманның ишки тебиренислери, руұхый халаты, өмирге болған көз қарасы, турмыстан қууаныуы хәм налыныуы сәулеленеди. Оларда қосыққа тән болған формалық белгилер де сақланады. Интонацияға итибар бериледи.

Қулласы, верлибр ямаса еркін қосықтың соңғы жыллардағы қарақалпақ лирикашылығында көриниуи мәселесине жасаған шолыуымыздан қысқаша жуұмақ шығарыуға болады.

Еркін қосықтың айырым белгилери қарақалпақ әдебиятында еле 70- жыллардан бурын-ақ бар еди. Бирақ олар соңғы отыз жыллықта

¹ Норматов У., Хамдамов У. Дунени янгича куриш эхтиежи, «Жахон адабиети» журн. 2002, декабрь, 142-166-б.

² Сонда 19-20-б

қосықтың айрықша формасы сыпатында тастыйықланды хәм өзиниң турақлы дөретиўшилерине ийе болады (Ш.Сейтов, К.Каримов, Ш.Аяпов, С. Ибрагимов, Б. Генжемуратов, К.Реймов).

Еркин қосықтың пайда болыўы жоқарыдағы аты аталған шайырлардың көркем дөретиўшилик излениўшилигиниң нәтийжеси менен де байланыслы. Қосықтың усы формасын изертлеў барысында ол мәзи форма қуыўшылық емес, ал дәстүрий қосық формасында бере алмаған ой-пикирди беріў ушын қолланылғанын көремиз. Себеби, дәстүрий қосықлардағыдай шәртлиликлердиң болмаўы усы мүмкиншиликти береді.

Сондай-ақ еркин қосықтың тәрепдарлары да, қарсылар да көп. Көркем әдебиат белгили дәрежеде жәмийеттеги идеологияны өзінде сәўлелендириўши, жәмийетлик сананың жемиси болғанлықтан да әдебиатты сиясий курал сыпатында пайдаланыўшылар бар. «Әдебий сында еркин қосық рус тилиниң руўхына сәйкес келмейди хәм рус поэзиясының дәстүрлерине қарама-қарсы деп тастыйықлаўшылар да ушырасады. Бул хәттеки, идеологиялық тийкарлаўға да ийе: себеби, әйне усы ўақытта Батыс Европада хәм Америкада еркин қосық қосықтың тийкарғы формасы еди.»¹

Мине, бул тоталитар дизим дәўириңде көркем әдебиатта нени айтыў, нени айтпаўды ямаса көркем әдебиаттың мазмунын ғана емес, ал көркем формаларды да шеклеўдиң бир көриниси. Ал хәзир дөретиўшилер көркем әдебиаттың мазмун саласында да, форма саласында да еркинликке ийе екенин айтып өтиўимиз керек.

Соның менен бирге еркин қосықлар бир қарағанда Батыс әдебиатынан бизиң әдебиатымызға таяр форма сыпатында көширилгендей туйылады. Ал хаслында оның тамырлары теренде, түркий поэзияның ең ески үлгилери, әйне, усы формада жазылғанын хәзирги илим дәлиллеп атыр. «Түркий халықлар әдебиатын, қол жазбаларын бетлеп көргенимизде де сондай халға дус келемиз: бабаларымыз аруздан бурын, хәтте бармақтан да бурын сачмалар формасындағы еркин өлшемлерден пайдаланған екен. Буган бирғана мысал - Туркияда басылған «Шыңғысханның сырлы тарийхы» атлы тарийхый шығармаға киргизилген туркулерди алып қараң...»²

¹ Гаспаров М.Л., Очерк истории русского стиха (метрика, ритмика, рифма, строфика) Москва, «Фортуна, Лимитед», 2000, 282стр.

² Норматов У., Хамдамов У. Дунени янгича куриш эхтисжи. «Жахон адабиети» журн. 2002, декабрь, 142-166-б.

Солай етип, ҳазирги қарақалпақ адабиятындағы еркин қосықларды шайырлардың көркем изленислериниң, өз-ара әдебий тәсирдин нәтийжеси сыпатында қарау мүмкин.

* * *

Улыұмаластырып айтқанда көркем әдебий тәсир — бул ҳәр бир миллий әдебияттың басынан кеширетуғын хәм оның раўажланыўына сөзсиз тәсир жасайтуғын процесс. Солай екен, ҳазирги қарақалпақ лирикасында Шығыс хәм Батыс әдебий көркем формаларының орнығып, түрлише раўажланып атырғанлығы улыўма әдебияттың раўажланыў нызамлылықлары менен тығыз байланыслы кубылыс. Бул формалар сөзсиз қарақалпақ поэзиясын байытты. Улыўма сырттан кирген әдебий жанрлар хәм формалардың миллий әдебияттың раўажланыўына көбинше унамлы тәсир тийгизетуғынлығы көп ғана әдебиятлар мысалында сынап көрилген. «Өзбек шайырлары таманынан табыслы сынап көрилген жаңа қосық жанрлары хәм формалары поэзиямыз-арсеналын байытты, классик Шығыс әдебияты дәстүрлеринде пайда болған хәм раўажланған өзбек поэзиясын жәхән халықларының алдыңғы лирик мәдениятына жақынластырды, әдебиятымызға интернационал қосық дәстүрлериниң кирип келиўин тәмийинледи.»¹

Солай екен, қарақалпақ шайырлары да сыртқы тәсир нәтийжелеринде кирип келген көркем формаларды әдебиятымызға механикалық түрде көшириўшилер емес, ал оны миллий поэзиямыздың дәстүри менен байытып, жатлықтырып, хәр қыйлы таярлыққа ийе оқыўшылардың қабыллаўына масластырып енгизбекте. Бул усыл әдебиятымыздың жәхән поэзиясының дәстүрлери менен байыўына да мүмкиншилик жаратпақта. Солай етип, миллий поэзиямыз теқ жаңа көркем формалар менен толысып ғана қалмай улыўма көркемлик дәрежеси артып, хәр тәреплеме раўажланып бармақта. Соның менен бирге бул көркем формалардың қарақалпақ миллий поэзиясының орнаментлери менен безелип өзгериске ушырау, шайырлардың бул көркем формалардың бизиң әдебиятымызға енисетуғын таманларын ғана алыў процесслерин гүзеттик.

---

¹ Каримов Н. Шеърый шаклар ва услубий йуналишлар, «Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги» тўпламида, Ташкент, «Фан», 1983. 104, 105-б.

I-БӨЛИМ. ЕҢ КИШИ ЛИРИКАЛЫҚ
ФОРМАЛАР

Лирикалық шығармалардың тәбиятына тийісli кубылыстардың бири-оның қысқалыққа умтылыуы. Аз сөз, аз көлем менен үлкен, терең мазмунды берiу лириканың тийкарғы озиншелiклериниң бири. Сонлықтанда лирикалық түрге көлеми бойынша ең киши формалар характерли.

Киши лирикалық формалар эзелден усы жанрдың тийкарғы үлгилериниң бири сыпатында өмир сүрип келмекте. Бул ҳаққында белгили әдебиятшы Иззат Султан мынадай пикирлерди келтиреди: «Лирикалық шығармада қобинше инсанның тап сол ўақыттағы басынан кеширип атырған ҳалаты өз көринисин тапқанлығы ушын лирикалық жанр қысқалыққа умтылады.»¹

Өзбек әдебиятында лирикалық түрдиң ең киши формасы сыпатында «мисра»ға дыққат аўдарылады. Бизиңше ол «қатар» деген терминге туўры келеди. Контексттеги қатар өз алдына пикирди бере алғаны ушын оны гәрезсиз шығарма сыпатында талқыйн етиў мүмкин. Жәхән поэзиясында пикир, мазмун тек ғана бир қатардан өз көринисин тапқан шығармалар жаратылған. Грек әдебиятында туўылып, кейин айырым халықлар поэзиясына өткен, бирақ кең тарқалмаған моностих (monos-бир, стихos-қосық) эне, усындай форма.

Бирақ бул бир қатардан ибарат қосықтың поэтикалық түрин анықлау жүдә қыйын (прозама яки қосықпа). Мәселен, бундай бир қатарлы қосық прозада монолог хызметинде келсе проза сыпатында түсинилсе, қосықлар топламында ямаса дүркининде келсе қосық сыпатында түсиниледи. Әдетте бундай «қосықлар» жоқары раўажланған поэтикалық дәстүрге ийе әдебиятларда ғана болыуы мүкин.² Моностих (бир қатарлы қосық) қарақалпақ әдебиятында тек И. Юсуповтың доретиўшилигинде гезлеседи. Шайырдың эпиграмм-

¹ Султан Иззат, Адабиёт назарияси, Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, 252-253-б.

² Гаспаров М.Л. Русский стих начала XX века в комментариях. М. «Фортуна Лимитед», 2001, стр. 20

малар дүркинине кирген «Таяқтағы жазыу» эпиграммасы барлығы болып бир қатардан ибарат:

Жаман жолдастан таяқ жақсыдур

Мине, поэтикалық ойды ең киши формада бериу усылы. Әсиресе, эпиграмманың атамасы арқалы онда айтылажақ пикир еле де айдынласады. Бирақ бундай қосықлар әдебий шығарма сыпатында барлық уақытта өзін ақлай бермеуі мүмкин.

Шығыс халықлары поэзиясының ең киши жанры фард (арабша-жеке, жалғыз) болып, ол тек бир бәйттен, яғный еки қатардан турады. Соның менен бирге ол түркий халықлар поэзиясында да (өзбек, уйғыр, азербайжан хәм. т. б.) кеңнен тарқалған лирик форма. Фардтың еки қатары бир-бири менен уйқасады, афористлик мәни аңдатады. Фард бармақ өлшемінде де, аруз өлшемінде де жазыла бериуі мүмкин.¹ Бирақ қарақалпақ әдебиятында фард атамасы термин сыпатында қәлиплеспеген. Сонлықтанда лириканың бундай формасын эпиуайыластырып киши лирикалық форма ямаса екиликлер деп атаймыз.

Киши лирикалық формада инсанның ишки кеширмеси, хәр кыйлы кубылысларға болған көз-қарасы, бақасы, жуўмағы жәмлендирилген болады. Бул қосық формасының пайда болыу хәм қәлиплесиу өзіншеликлерин, поэтикасын, формалық қәсийетлерин, оның басқа қосық формасы менен байланысы мәселелерин бақлау хәм изертлеу илимий әхмийетке ийе.

Жоқарыда атап өткенимиздей, Шығыс поэзиясында, соның ишинде өзбек классикалық поэзиясында фардлар раўажланған форма болып табылады. «Хәр бир фард өзінде тамамланған бир афористлик мазмунды сәўлелендириуі менен ғәрезсиз поэзиялық шығарма сыпатында өзгешеленеди. Оның көлеми қатаң бир өлшемге ийе. Фард бир бәйттен, яғный еки қатардан асып кетпеуі керек. Керисинше жағдайда жанр тәбиятына тән нызамлылық бузылған болады.»²

Көплеген түркий халықлары сыяқлы қарақалпақ әдебиятында да еки қатарлы қосық эзелден-ақ бар форма. Бирақ тек еки қатардан ибарат болып, өзінде тамамланған ой-пикирди сәўлелелендиретуғын

² Адабий турлар ва жанрлар (Тарихи ва назариясига оид) Уч жилдик, 2-жилд. Лирика. Тошкент, «Фан», 1992, 200-6. Узбек адабиетиде жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. Т. «Фан», 1983, 157-6.

¹ Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар, Тошкент, «Фафур Гулом», 1978, 19-6.

ғарезсиз поэзиялық дәретпе сыпатында еки қатарлы қосық формасы әдебиятымызда ХХ әсирдің екінши ярымынан баслап пайда болды. Ал бундай формалар қарақалпақ аўыз еки әдебиятында көплек ушырасады. Мәселен,

Мен не деймен?!
Қобызым не дейди?!¹

Қандайда бир ўақыя баянлаўшының қәлеўиндей болып питпенликтен пайда болған оның ишки гүйзелислери усы еки қатар арқалы-ақ өз сәўлелениўин тапқан. Бул еки қатарда «қобыз» метонимиясы мазмунның көркемлигин тәмийинлеў ушын ислетилген.

Бүгинги әдебиятымыздағы бундай киши лирикалық формаларды анализлеўдин жуўмағында бизиң ҳәзирги лексифонымызда бар болған нақыл-мақаллар, афоризмлер бир ўақытлары белгили сөз шеберлери тәрәпинен дәретилип, соң улыўма халықлық мүлкке айланып кетпедиме екен деген де пикир пайда болады. Себеби, нақыл-мақаллар, афоризмлердин көпшилигинде киши лирикаға тән болған белгилер көзге тасланады: тамамланған, тужырымлы ой-пикир билдириледі, инсан, тәбият, жәмийет хәм олар арасындағы қатнас, инсанның хәр қыйлы рухый кеширмелери сөз етиледі.

Баяғылар бағда қалды,
Бағ жығылып суўда қалды.²

Бул еки қатарда бизди қоршаған шынлықтың белгили бир көриниси сөз етилген. Бундай рухый ҳалат, өткен өмирин еслеў хәм бул арқалы өкиниш, күйиниш, қумсаў сезимлерине берилиў тәбийий кубылыс. Бул турмыс ҳақыйқатлығы метафоралық сүўретлеў усылында өзиниң поэтикалық көринисин тапқан.

Өзбек әдебиятында киши лирикалық жанрларды изертлеўши илимпаз Р.Орзубековтың фардлар туўралы төмендеги пикирлери дыққатқа ылайық: «...көлеми еки қатардан ибарат болып, еки қатары да өз-ара уйқасып келетуғын бәйтлер мақаллар, зарбулмасаллар сыпатында фольклорымызда да бар. Бизиң нәзеримизше, халық аўыз еки дәретиўшилигиндеги усындай зарбулмасаллар да фардтың жанр сыпатында пайда болыўы хәм қәлиплесиўинде тийкар болған.»³

¹ Қарақалпақ фольклоры, V том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980, 98-б.

² Қарақалпақ фольклоры, V том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980, 11-б.

³ Орзубеков Р. Лирикада кичик жанрлар, Тошкент, «Ғафур Ғулом», 1978, 23-б.

Киши лирикалық формалар соңғы дәуірдегі қарақалпақ әдебиятында көбірек И. Юсупов, Ж. Избасқанов, С. Ибрагимов, Б.Генжемуратов хәм т. басқалар тәрәпинен дәрәтилмекте. Киши лирикалық формалар өзиниң ықшамлылығы, тәсиршеңдиги менен көзге тасланады. Бирақ оларды дәрәтиў ушын шайыр үлкен поэтикалық шеберликке хәм таярлыққа ийе болыўы зәрүр. Себеби, қысқа афористлик пикирлерди берийү сөз үнемлилигин талап етеди.

Қатынға сыр айтпаўшы еркек,
Бул дүньяда жоқ яки сийрек.¹

Мине, усы еки қатарға оғада терең поэтикалық мазмун жәмленген. Қосықта күнделикли турмыс хәдийселери тийкарында шайыр жуўмағы бериледи. Биринши қатарда басланған пикир екинши қатарда жуўмақланады. Еки қатар арасында ишки мәнилик байланыс тәмийинленген. Уйқас қатарлардың сыртқы формалық байланысын жүзеге асырған. Демек, қосықтың қатарлары өз-ара хәм мәнилик, хәм формалық жақтан байланысқа түсип бир пүтин шығарма дәрежесине ерискен.

Еки қатарлы қосықлардың формалық дүзилисин үйренгенде ондағы уйқас мәселеси әхмийетли орын ийелейди. Уйқас еки қатарлы қосықлардың композициялық қурылысында тийкарғы хызметти атқарады. И. Юсуповтың төмендеги екилигинде де қатарлар өз-ара бекем уйқасады.

Иши қатты желлескен соң барабан,
Дауысына зор берийүге қараған.²

Бул қосық қатарларының соңындағы уйқас мәзи уйқас ушын қолланылған емес, ал шығармадағы пикирди өзінде алып жүреди. Әсиресе, «барабан» сөзине барлық пикир жәмлескен. Оны басқа сөз бенен алмастырыў хеш мүмкин емес. Сөз үнемлилиги хәм оны өз орнында қолланыў дегенде мине, усындай пайытларға айтылады.

Бирақ айырым киши формаларда еркин қосықлардағыдай уйқас қатнаспайды. Мәселен,

Қалғай нәрестениң периште күлкиси,
Көкиреклеринде есейгенлердин.³

¹ Юсупов И. Үмит жағысы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 60-б.

² Юсупов И. «Әмиўдәрәя», 1984, 7-сан, 10-б.

³ Ибрагимов С. Жер менен аспанның аралығында, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 7-б.

Шайыр қосықтағы қатарлар арасындағы семантикалық бірлікті тәмийинлеуде, мазмунның көркемлігине ерисиуде сүүретлеу ұсылларының бири болған инверсиядан шебер пайдаланған. Соның менен бирге қосықтағы қатарлар ишки мазмунлық жақтан ғана емес, ал гәптиң синтаксислик қурылысы бойынша да байланысқа түскен. Еки қатардағы сөзлер биригип бир синтаксислик бірлікті-гәпти пайда етип тур. Ол гәптиң биринши хәм екинши дәрежелі ағзалары толық қатнасуатын гәп. Усы орында киши лирикалық формаларды изертлеуши илимпаз Л. Серикованың пикирин келтирмекшимиз: «Фардларда уйқас жоқлығы есесине қатарлар арасындағы синтаксислик хәм семантикалық байланыс күшейген болады.»¹ Илимпаздың өзбек классикалық әдебиятындағы фардлар туұралы келтирген бул пикири бизиң әдебиятымыздағы уйқассыз еки қатарлы қосықларда да өзиниң тастыйықлауын таппақта.

Басыңа жалғызлық келмегей
әтирапың жайнаған адам болып турғанда.²

Лирикалық қахарманның пикир хәм шешимлери усы еки қатарға жәмленген. Еки қатар өз-ара семантикалық хәм синтаксислик жақтан бир пүтинликти пайда етеди. Сүүретлеу ұсылы болған инверсияны қолланыу арқалы мазмунның көркемлігі тәмийинленген. Көркем мазмунның тереңлігі хәм тужырымлылығы еки қатардан ибарат дәрәтпени ғәрезсиз поэзиялық шығарма сыпатында танытады.

Лирикамыздағы еки қатарлы қосықларды үйрене отырып олардың көпшилигине афористлик мазмун жәмленгенлігін сездик. Бундай қосықлардың тематикасы да жүдә кең: философиялық жуұмақлар, ышқы муҳаббат сезимлери, инсанның руұхый келбети хәм т. б. Бирақ хәр қандай темада да еки қатарлы қосықлардың мазмун шеңберинде афористлик мәни тийкарғы орынды ийелейди:

Жақсылық алдында абайлы болың,
Жаманлық алдында абайлы болың.³

Шайыр С. Ибрагимовтың бул еки қатардан ибарат дәрәтпесиниң мазмунында философиялық пикирлеуе қурылған афоризм хәм дидак-

¹ Серикова Л. Навоий фардлари структураси ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиети» журн. 1985, 10-сан, 60-6.

² Ибрагимов С. Жер менен аспаннның аралығында, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 19-б.

³ Сонда, 19-б.

тика баслы орынға шыққан. Онда лирикалық қахарманның «жақсылық» хәм «жаманлық» түсиниклери хаққындағы пикир хәм шешимлери сәулендирилген. Параллелизм хәм қайталаудың шебер ислетилиуи қатарлар арасындағы семантикалық хәм формалық байланысты жүзеге шығарған.

Солай етип, еки қатарлы қосықларда мазмунның көркемлігин тәмийинлеуде интеллектуаллық пикирлеулер менен бирге хәр қыйлы көркемлеу қураллары, инверсия, параллелизм хәм қайталаулардың шебер ислетилгенлигин байқадық. Бул көркем форманың поэзиямызда орнығыуы хәм оны көп ғана шайырларымыздың дәретиуи нызамлы кубылыстай сезиледи. Себеби, түп дәреги фольклорлық дәретпелерден басланған бундай формалар лирикалық шығармалардың тийкарғы қәсийети болған қысқалыққа ийе болыуы менен бирге өз алдына койған көркем ұазыйпаларды да (форманың жыйнақлылығы, мазмунның тужырымлылығы) биймәлел шеше алады.

Лириканың киши формаларына үш қатарлы қосықлар да киреди.

Үш қатарлы қосықлар итальян әдебиятында «терцина» деген атама менен белгили. Сондай-ақ үш қатарлы қосықлар кореец әдебиятында «сиджо»¹, япон әдебиятында «хокку»² деген атама менен сол халықларда қосықтың тийкарғы формаларының бири сыпатында кең рауажланған.

Хәзирги қарақалпақ әдебиятында үш қатарлы қосықлар еки түрли көринисте ушырасады.

Бириншиси - хәр бәнти үш қатардан ибарат қосықлар. Бундай қосықлардың хәр бәнти үш қатардан турып, бир неше үш қатарлы бәнтлер биригип бир пүтин дәретпени пайда етеди.

Екинши көриниси тек үш қатардан ибарат болып, тамамланған мазмунды сәулендиретуғын ғәрезсиз поэзиялық шығарма.

Мине, усы еки поэтикалық форманы үйрениуде шатастырыуларға жол қоймау мақсетинде, шәртли түрде үш қатарлы бир нешше бәнттен туратуғын қосықларды «үш қатарлы қосықлар», ал тек үш қатардан туратуғын төртликлер сыяқлы өзінде тамамланған ой-пикирди жәм-леген поэтикалық формаларды «үшликлер» деп жүритсек мақсетке мууапық болады деп ойлаймыз.

Поэзиямыздағы үш қатарлы қосықлар менен үшликлер мазмунды сәулендириуи усылы жағынан бир-биринен өзгешеленеди. Үш қатарлы

¹ История Всемирной литературы, в девяти томах, том Ш, М. 1984, стр. 649.

² История зарубежной литературы конца XIX начала XX века, М. 1968, стр. 348.

қосықларда ой-пикир қосықтың улыўма көлеминен келип шыққан халда үш қатарлы бәнтлер менен ізбе-із даўам еттириледі. Ал үшликлерде фрагментарь лирикаға тән сыпат көзге тасланады, көркем мазмун фрагментлик қатарлар, миниатюралық образлар, мазмунға тиккелей тәсир жасаушы деталлар, предметлер арқалы жасалады. Қосықтың бундай формасында уйқас көбинше а,б,а ямаса а, а, б формасында келеді. Жүдә сийрек жағдайларда а, б, б түрінде де ушырасады.

Үшликлер қарақалпақ поэзиясында шайырлар Ж. Избасқанов, К. Каримов, С. Ибрагимов, Б. Генжемуратов, К. Реймов, Ш. Аяпов хәм басқалардың дәретіушилигинде раўажланды. Бирақ үшликлер үш қатарлы қосықлар сыяқлы қарақалпақ әдебиятына бурыннан тән емес форма. Себеби, қарақалпақ поэзиясында да басқа түркий халықлардағы сыяқлы хәр бәнти еки, төрт қатардан ибарат қосықлар дәстүрий қосық формалары болып келген. Бундай формалар қарақалпақ әдебиятында ХХ әсирдің соңғы 30 жыллығының жемиси. Жоқарыда атап өткенимиздей ол Шығыс халықлары әдебиятында, әсиресе, япон, кореец әдебиятларында айрықша раўажланыўға ийе болды. Шайырларымыз бундай формаларды усы халықлар әдебиятынан үйренген болсын ямаса басқа түркий халықлар әдебиятынан (әзербайжан әдебиятында бул форма «учлама»¹ деген ат пенен ушырасады) үйренген болсын, қарақалпақ поэзиясын жаңа форма менен байытып атырғанлығын көриўге болады.

Бирақ бизиң жазба поэзиямыздың дәреги есапланатуғын қарақалпақ ауыз еки әдебиятында үшликлердің айырым үлгилери аз да болса ушырасады.

Жылаған деген дад екен,
Дад та болса қәйтейин,
Кем кеўилдің қошы екен.

—Өлим қайда барасан?
— Бардың дүньясын шашаман,
Жоқтың абройын ашаман,

Мен апамның тунғышыман,
Қазан қырған қырғышыман,
Жаўма күним, жаўма.²

¹ Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», 1963, стр. 212.

² Қарақалпақ фольклоры, V том, Нөкис, «Қарақалпақстан». 1980, 220, 158, 279-бетлер.

Келтирилген қосықтардың хәр бири үш қатардан ибарат гәрезсиз поэзиялық дәрәтпе. Уйқас көриниси биринши қосықта а, б, а, екинши қосықта а, б, б, үшіншисинде а, а, б түрінде. Бул қосықтарда лирикалық қаҳарманның индивидуал характери жазба әдебияттағыдай ашылмағаны менен биринши беттеги «мен» қатнасады. Лирик қаҳарманның кеуил күйи, сезимлери, пикир хәм шешимлери сәуленген. Демек, фольклорлық шығармалардағы үш қатардан ибарат қосықтар да хәзирги поэзиямыздағы үшлик формалардың миллий дәректери екенлиги даўсыз. Солай екен, үшликтердің хәзирги поэзиядағы көриниси-бул, бириншиден, әдебиятымыздың басқа әдебиятлар менен байланыс дәрежесин аңлатса, екиншиден, миллий дәреги фольклордан басланып, оның логикалық даўамы болып есағланады.

Үшликтер ушын ең характерли нәрсе, бул олардың көлеми киши болғаны менен екиликтер сыяқлы тамамланған, тужырымлы афористлик ой-пикирди билдириуи:

Я тоба! †

Пушкиннің қанатында пәрұаз еткенлер
Пушкиннің пәрұазын үйретер емиш!

Гүржи ийт

Сеннен қорықпайман.

Ашшы даўысыңнан шоршыйды мың адам.¹

Шайыр Б. Генжемуратовтың қәлемине тийисли хәр бири үш қатардан ибарат бул поэтикалық формаларда да С. Ибрагимовтың киши қосықтары сыяқлы уйқас қатнастырылмаған. Тийкаргы итибар терең хәм тужырымлы мазмунды тәмийинлеўге қаратылған. Үшликтердеги қатарлар өз-ара ишки органикалық байланысқа түскен.

Биринши үшликте ой-пикир аўыспалы формада берилген. Лирик қаҳарманның әлле неден қанаатланбаушылық, әлле кимлерге гәзеппениу, күйиниу сезимлери сәулендирилген. «Пушкиннің пәрұазы», «пәрұаз етиу», «Пушкиннің қанаты» метафоралары пикирди аўыспалы мәниге көширип, мазмунның көркемлигин тәмийинлеу ушын ислетилген. Бир ғана үшликте соншелли метафораларды қол-

¹ Генжемуратов Б. Саратан, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 7-6.

ланыуы Бахтиярдың шайырлық шеберлигинен, тажирыйбесинен дәрек береди.

Екинши үшликтің мазмунуна да астарлы мәни, тужырымлы ой-пикир жамленген. Жәмийетимизде ушырасатуғын хәр қандай уллы мақсетлерге, ислерге кесент келтириуши айырым адамлар тайпасының образы аллегориялық усылда сәулеленген.

Молекулалар дүгиседи,
Адамлар, планеталар,
Сондай-ақ жаўызсаң ба, хәрекет?!

Шайыр К. Реймовтың бул үшлигиниң мазмунунда бизди қоршаған шынлықтың бир тәрепи сәулеленген. Тәбияттағы тиришилиқ мудама хәрекетте болатуғыны нызамлы қубылыс. Сол сыяқлы жәмийеттеги адамлар да барлық ўақытта хәрекетте болады. Мине, усындай хәрекетлердиң айырым көринислери, олардың улыўма жәмийетлик раўажланыўға кери тәсирин тийгизетуғынлығы келтирилген үшликте дурыс шешимин тапқан. Бул үшликте де жоқарыдағы үшликлер сыяқлы уйқас қатнаспайды.

Эх, дәртлерим, мениң бийгүна,
Бас қоясыз,
Бас қоясыз, жүрегимниң дийўалларына.²

Бул лирикалық қахарманның руўхый дүньясының бир халаты. Лирикалық қахарман өзиниң сезимине, кеўил дәртлерине жанлы нәрседей қатнаста қарайды. Үшликте мазмунның көркемлигин тәмийинлеуде тийқарғы хызметти жанландыруў атқарады. Үшликтің қатарларында буўын санлары хәр қыйлы: биринши қатары 9 буўын, екиншиси 3, үшіншиси 13. Бирақ қатарлар а, б, а көринисинде уйқасады. Бул форма еркин қосықты еслетеди.

Соңғы ўақытлары қарақалпақ поэзиясындағы көплеген үшлиқ формалар шайырларымыз тәрепинен япон ҳақкулерине усатпа деген атама менен деретилмекте. «Ҳокку (хайку) - япон поэзиясындағы үш қатарлы лирикалық шығарма. ...Ҳоккуде тәбият хәм адам мәнги ажыралмас халында сәулелендириледі. Хәр бир ҳоккуде белгили бир қосық өлшеми сақланады-биринши хәм үшінши қатарларда

¹ Реймов К. Аппақ тырналар, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 7-6.

² Аяпов Ш. Жаслықтың хәр деми, Нөкис, «Қарақалпақстан» 1988, 35-6.

бес буўыннан, екінши қатарда жети буўын, ал хәммеси болып ҳоккуде 17 буўын. Ҳоккуде уйқас болмайды.»¹

Бирақ қарақалпақ поэзиясындағы үшликлер менен япон ҳоккулерин бир нәрсе яки бир форма деп қарауға болмайды. Қарақалпақ шайырларының үшликлеринде жоқарыда көрип өткенимиздей япон ҳоккулерине тән болған қатаң шәртлилик - қатарлардағы буўын санларының өлшеми, ҳәр бир ҳоккудин 17 буўынға ийе болыуы хәм тағы басқалар сақланбайды. Сондай-ақ тематикада да өзіншеликлер бар.

Ақыл хуўшым таңларда мениң,
Бул не сағыныш?! Кеўлим растан
Ашық болып қалғанба дедим?!

* * *

Геўгим ара жалғыз қайтарман,
Жаным сени сағынғанымды
Ким уғынар, кимге айтарман?

* * *

Жылтылдысы гузги сайлардың,
Жапырақлардың кубылыуындай,
Мениң әрманыма айландың.²

Келтирилген қосықлардың ҳәр бири гәрезсиз лирикалық дәретпелер хәм япон ҳаккулериндегидей үш қатардан ибарат. Сондай-ақ бул үшликлердин үшеўинде де муҳаббат сезимлери жеткерилген. Муҳаббатты күсеген кеўиллерде сағыныш, ашықлық, жалғызлық, айралық, кубылмалылық көбинше қабатласып жүреді. Шайыр өз үшликлеринде усындай сезимлерди берген. Демек үшликтің тематикасы, сөз етиў объекти еле де кеңейеди. Оларда пикирди жеткеріўге қатнасуғын ҳәр қыйлы деталлар, предметлер жоқ. Бирақ олардың болмауы пикир пүтинлигине кери тәсирин тийгизбейди. Бундай деталлардың орнын «ақыл хуўшым», «сағыныш», «ашық», «жаным», «кубылыў», «әрман» сыяқлы эмоционаллық тәсиршенлиги басым сөзлер ийелеген. Усы сөзлердин жәрдемінде пайда болған сап сезим шығармалардың лирикалылығын еле де жоқарылатады хәм олардың ҳәр бири пүтин бир шығарма дәрежесине көтериледи.

² Квятковский А. Краткий поэтический словарь, М. «Сов. Энциклопедия», 1966, стр. 326.

¹ Избасқанов Ж. Өмирге қуштарлық, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 64-б.

Әдетте ҳаққулерде тәбият хәм инсан, олар арасындағы қатнас ҳаққында сөз болады. Мине, ҳаққулердиң мазмун саласындағы бул өзіншелик қарақалпақ поэзиясында шайыр Ж. Избасқановтың үшликлеринде сақланған.

Тобесинде қарлары болыў,
Жарасымлы таўға, Ал маған
О, Кимниндур әрманы болыў!¹

Үшликте тәбият (таў) хәм инсан гөззаллығы салыстырыла сүүретленеди. Лирик қахарманның пикиринше тәбият гөззаллығы - бул оның тәбийийлығында, ал инсанның гөззаллығы - бул оның сүйип хәм сүйилип, кимлергедур керек болып жасағанлығында.

Ж.Избасқановтың биз жоқарыда талқыға тартқан үшликлеринде көбинесе сап сезимлер, эмоционал тәсиршең сөзлер қатнасса, айырым үшликлеринде ўақыя хәм кубылыслар, предметлер өз-ара салыстырыла сүүретленеди. Бул шайырдың сүүретлеў усылының рәң-бәрәң екенлигинен дәрек береди.

Бағлар мийўа салған болмаса
Отын болар. Сени нетемиз?
Көкирегинде әрман болмаса.²

Мине, шайыр тәрәпинен қолланылған параллелизм усылының бир көриниси. Төртликлерде дәслепки еки қатарда бир ўақыя сүүретленип, соңғы еки қатарда оған контраст берийүши басқа ўақыя сүүретленеди. Бул үшликте бундай ўақыяларды сүүретлеўге бир ярым қатардан ажыратылған.

Лириканың киши формаларының бири болған үшликлерде көбинесе инсан турмысында, оның психологиясында, ишки кеширмелеринде жүз берген ең терең хәм ең кескин пайытлар, жуўмақ хәм пикирлер сәўленедириледи. Сондай-ақ бул формада тек үш қатар арқалы пүтин пикир жеткерилиўи зәрүр болғанлықтан ишки форма көбинесе қурамалы болады.

Көзинен асылған терезелерге,
Жаслығым,-
Соқпақларда турсаң ба еле?!

¹ Избасқанов Ж. Мухаббаттың алмаз қырлары, Нокис, «Қарақалпақстан», 1990, 64-б.

² Избасқанов Ж. Өмирге қуштарлық, Нокис, «Қарақалпақстан», 1987, 70-б.

Ығбал-
Шар тәрәпке шашылған
Әлем.¹

Келтирилген үшликлерде ишки мазмун курамалы. Олардағы мазмунды бирден аңлау мүшкил. Биринши үшликте сыртқы формасы бойынша соқпақ үстинде терезеге телмирип турқан жаслық тууралы гәп болып атырған сыяқлы туйылады. Бирақ оның мазмунына еле де тереңирек үңилсек, үшликте сүйиклисиниң жолында дилгир болып, оған жетиүди бир өмир аңсап жасап атырған лирик қахарманның образы дөретилгенлигин аңлаймыз. Бундағы «көзинен асылыу» идеомасы хәм «соқпақларда турған жаслық» метонимиясы мазмунның көркемлитин тәмийинлеу ушын қолланылған. Екинши үшликте де ой-пикирди беріу курамалы формаға жәмлескен. Қосықтың биринши қатары тек бир сөзден, «Ығбал», үшінши қатары да бир сөзден, «Әлем» сөзинен ибарат. Демек, қосықта өмир, ығбал, әлем, дүнья тууралы лирик қахарманның пикири, көз-қарасы «Шар тәрәпке шашылған ығбал» деген идеомалық бирлик арқалы сәулелендирилген. Яғный қосықтан шығатуғын жуумақ-әлемдеги тиришилик хәр бир инсанның хәр тәрәпке шашылған ығбалын, өз тәғдирин излеуден ибарат.

Солай етип, үшликлер де ең киши лирикалық форманың бир үлгиси сыпатында қарақалпақ әдебиятында өз рауажланыу жолы хәм онына ийе болып, оны байытпақта.

2-БӨЛИМ. ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНДА ТӨРТЛИКЛЕР

Қарақалпақ әдебиятында киши лирикалық форманың ең кең тарқалған үлгиси-төртликлер. Жәми төрт қатардан ибарат қосықлар усылай аталады. Төртликлердиң рубайылар менен қатнасы хәм айырмашылығы неден ибарат? Төртликлер хаққында изертлеу жұмысларын жүргизиу пайытында бул сорауға жууап беріу әҳмиетли.

Рубайы (арабша-төртлик) төрт қатарлы (еки бәйттен ибарат), хазадж бахрының ахраб хәм ахрам тармақлары өлшемлеринде жазылыушы, Бабурдың айтыуынша, бул еки тармақ өлшемлерин

¹ Аяпов Ш. Жаслықтың хәр деми, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 35-6.

араластырып та жазыўға болатуғын, пикир сезимге салыстырғанда бөртип турыўшы философиялық шығармалар жанры: алдыңғы еки қатарда идея ҳәм мақсет, кейинги еки қатарда дәлил ҳәм жуўмақ берилиўи әдет түсин алған, бул болса ҳәр бир қатардың мазмун таманнан ғәрезсиз болыўын тәмийинлейди. Айрықша белгиси - параллелизм.¹

Бул жанрда үшінши қатар тийкарғы идеяны және бир мәрте қайталаўшы хызметин атқарады (мүмкин, бул қатардың басқа қатарлар менен уйқаспаўы усының менен түсиндирилер), ал улыўмаластырыўшы хызметин атқарыўшы төртинши қатарда мазмун толығы менен ашып бериледи ҳәм автордың тийкарғы идеясы беккемлениди.

Солай етип, бул жанр өзінше үш мүйешликти пайда етеди - тезис, антитезис, синтез.²

Жазба әдебиятта рубайының тийкарын салыўшылар Рудакий ҳәм Хонзода (IX-X әсирлер) болып есапланады. Бул жанр XI әсирге келип алым ҳәм шайыр Омар Хайям (1048-1122) тәрәпинен айрықша раўажландырылды.³

Изертлеўлер арузда жазылған рубайылар менен бармақ өлшеминде жазылған «төртлик»тиң парқ етеуғынын көрсетти, биз бармақ өлшеминде жазылған «төртликлер» рубайы бола алмайтуғынын тастыйықлаймыз. Рубайы ҳәм «төртлик» өзіншелиги ҳәм теория соннан дәлалат бередиди, рубайы да, «төртлик» те тийкарынан төртлик түрлери, олар ортасында өтип болмайтуғын жар жоқ. Бирақ ең тийкарғы белги рубайының мазмун ҳәм мазмунды жеткерип берий менен байланыслы болған композициясында, аруздағы рубайы усы жанрдың дәстүрий өлшеминде жазылыўы шәрт.⁴

Рубайының дәстүрий уйқас формасы а, а, б, а, жүдә сийрек жағдайда а, а, а, а. Бирақ усы уйқас формасында жазылған төртликлердин барлығы рубайы бола бермейди. Оның ушын ол

---

¹ Адабий турлар ва жанрлар, (Тарихи ва назариясига оид). Уч жылдик, 2-жилд. Лирика. Тошкент, «ФАН», 1992, 196,197-б.

² Аминов А. Жанр рубаи и современная лирикофилософская поэзия, Душанбе, «Дониш», 1988, 38,39-б.

³ Адабий турлар ва жанрлар, (Тарихи ва назариясига оид). Уч жылдик, 2-жилд. Лирика. Тошкент, «ФАН», 1992, 197-б. Литературный энциклопедический словарь, М. «Сов. энцикл.», 1987, стр. 338

⁴ Адабий турлар ва жанрлар, (Тарихи ва назариясига оид). Уч жылдик, 2-жилд. Лирика. Тошкент, «ФАН», 1992, 198-б.

жоқарыда атап өтилгеніндей аруз өлшеми Хазадж бахрынын ахраб хэм ахрам тармақларында жазылыуы шэрт. Ал қарақалпақ әдебиятына болса аруз өлшеми бийгана. Солай да бизиң поэзиямызда (Т.Жумамуратов,¹ К. Каримов²) әпиұайы төртликті рубайы рубрикасының астында беріу жағдайлары ушырасады. Бундай халатларды өзбек әдебиятында да ушыратамыз. «Рубайы жанрына тийисли шығармалар төртликлер ишинде, рубайы талапларына улыұма жууап бермейтуғын төртликлер рубайы деп оқыұшыларға усынылады. Оқыұшыларды алжастыратуғын бул халат шайырларымыздың усы жанрларға тийисли тийкарғы талаптарды билмеуи яки бийпарұалықлары нәтийжесинде жүз берген деу мүмкин.»³

Қарақалпақ әдебиятында рубайы хэм төртликлерди бир-бири менен шатастыруу жағдайлары да усындай себеплерге гөре келип шыққан деп жуумақ жасауға болады.

Солай етип, қарақалпақ әдебиятында киши лирикалық жанрлар тармағына киретуғын төрт қатарлы қосықтарды тек төртликлер деп атау мүмкин. Әдебиятымыздағы төртликлердің рубайы емес, ал әпиұайы төртликлер⁴ екенлигин әдебиятшы Қ. Жәримбетов та кууатлайды. «Улыұма қарақалпақ поэзиясында аруз бенен жазылған бирде-бир рубайыны табуу қыйын. Олай болса, қарақалпақ поэзиясында, соның ишинде Әжинияз хэм Бердақта ушырасатуғын жуумақланған бир идеяны беретуғын, бир биринен гәрезсиз төрт қатарлы қосықтарды рубайылар деп емес, ал төртликлер деген атама менен жүриткен мақул.»⁴

Бул форма қарақалпақ әдебиятында жүдә кең тарқалған. Соңғы 30 жылда Т. Жумамуратов, И. Юсупов, Т. Сәрсенбаев, К. Рахманов, Ж.Избасқанов, М. Сейтниязов, К. Каримов, Б. Генжемуратов, С.Ибрагимовлар өзлериниң жоқары көркемликке ийе төртликлерин дәретти.

Бул форманың бир қатар жақсы үлгилери де әйне, Т. Жумамуратовтың қәлемине тийисли. Шайыр рубайы жанрының ең көрнекли уәкили Омар Хайямның көп ғана рубайыларын қарақалпақ тилине аударды. Әлбетте, көпшилик жағдайда көркем аударманың

¹ Жумамуратов Т. Дәуран жұлдызлары, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1962, 7-6.

² Каримов К. Мениң терезелерим, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985, 61-6.

³ Үзбек адабиетинде жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги, Тошкент, «Фан», 1983, 157-6.

⁴ Жәримбетов Қ. Рубайы ма яки төртлик пе? «Вопросы поэтики русской и каракалпакской литературы», 1999, 35-6

дәретіушиликке тәсири күшли болады. Бундай тәсир Т. Жумамуратовта да байқалады: оның төртликлери уйқасыу формасы бойынша да рубайы менен бирдей - а, а, б, а.

Адам келер, кетер дүркин хәм дүркин,
Жүрек қыймақ емес дүньяның көркин,
Улықмандай мың жыл өмир сүрсен де,
Соның аржағында бар тағы бир күн.

Ҳамал барда жарамсақлар тыйылмай,
Көзге мақтар сататуғын сыйырдай,
Мақтау бирақ жыйнап қояр зат емес,
Аунап түссе қалып қояр буйырмай.¹

Бул төртликлер тек уйқас формасы бойынша ғана емес, ал пикирди жеткеріу усыллары бойынша да рубайыларды еслетеди. Олардың хәр биринде пикирлер «тезис-антитезис-синтез» формасында берилген. Еки төртликте де өмир философиясы белгили дәрежеде ашып бериледи. Адамның әрманлары түүесилмегени сыяқлы өмир сүриуге деген хәүеслиги де хеш қашан ада болмайды. Өмир хәққындағы бул турмыс хәқыйқатлығы биринши төртликте жүдә пәкизе усылда көркем хәқыйқатлыққа айландырылады. Екинши төртлигинде де шайыр алға қойған көркем ұазыйпаны орынлаудың үддесинен шыққан. Хәмел, байлық десе аспаннан таслайтуғын ашкөзлер, көзиңше мақтап, сыртыңнан саятуғын жалатайсымақлар бурын да болған, хәзир де бар. Шайыр усындай адамсымақлар тайпасының образын жасау менен бирге инанымлы көркем жуумақ шығарады. Қосықтағы «Жарамсақлар», «сыйыр», «мақтау» сыяқлы көркем деталлар қатарлардағы пикирлерди бир-бири менен байланыстырыу хәм оларға логикалық жуумақ жасауда шешиуши хызмет атқарып турғаны әхмийетли. Бул қосықтың ишки формасы менен сыртқы формасының бир-бирине сәйкес екенлигинен дәлалат береди.

И. Юсупов төртлик жанрында ең сәтли қәлем тербеткен шайырлардың бири. Ол өз шығармаларында төрт қатарда-ақ үлкен мазмун бере алыу мүмкин екенлигин дәлилледи. «Шайырдың төртликлери ишки драматизмге, интеллектуаллық ой нағысларына қурылады, конкретлилик булардың көпшилигине тән болады, булар оның төртликлерине белгили бир тутаслық, бир-бири менен иштей байланыслылық береди.»²

¹ Жумамуратов Т. Түрли өткеллер, Нокис, «Қарақалпақстан», 1983, 9-6

² Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы, Нокис, «Қарақалпақстан». 1988, 307-6..

Қонды бир тамшы шық пискен алмаға,
Хәм «мен-мазмунман» деп керди көкирек,
Бирақ күн шықты да оны жалмады,
Алма тур. Ал қайда сол шықтан дәрек?¹

Биреулер кең пейилликке шақырар,
«Мендей хұжданлы бол» десип ах урар,
Сен базарға барып тыңлап көр: хәр ким-
Өзинде жоқ затты ізлеп бақырар...²

Үш күшик сақладым сада гезимде,
Тарғыл көпек болды тумсығы қасқа,
Үшеуи де тислеп алды өзимди,
Енди серт айтқанман ийт сақламасқа.³

Төртликлерде көркемлеу құралларын хәм усылларын қатнастырыу - бул поэзиядағы ең қурамалы қубылыстардың бири. Соның менен бирге ол зэрүр де. Себеби, қысқа қатарларда үлкен мазмун бериуге, пикир образлылығын арттырыуға, әйне көркемлеу құраллары хәм усыллары (троплар хәм фигуралар) мүмкиншилик жаратады. Биринши мысалда шайыр символлық сүүретлеуден хәм параллелизм усылынан пайдаланған. Шық-мақтаншақлық, турақсызлық, алма - кең пейиллик хәм турақлылық, барлық символы. Өмирде күшсизлер, ертеңгисине исенбейтуғынлар көбирек мақтанады. Шық-солардың әдебияттағы көркем образы. Ал алма ушын бул жағдайда мақтаныу да, «мен-мазмунман» деп таласыу да зэрүр емес. Символлық образдың ең тийкарғы өзіншелиги де соннан ибарат, ол тиккелей мәнисинде де, ауыспалы мәнисинде де мазмунға ийе бола береді. Шайыр символдың бул қасийетин хәм еки символлық образды қатара қойып сүүретлеу усылын (параллелизм) утымлы қолланған.

Екинши мысалда шайыр аллегориядан хәм жанландырыу (градация) усылынан пайдаланыу арқалы белгили бир өмир шынлығын көркем шынлыққа айландырған. Үшинши мысалда болса, үш күшик метафорасы жүдә күшли шыққан. Шайыр усы үш күшикке байланысly түсиниклерди бир-бирине қарсы қойған ямаса антитеза

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 1 том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 78-б.

² Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 2-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 56-б.

³ Юсупов И. Таңлаулы шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 12-б

усылын қолланған. Сондай-ақ «үш күшик»- бул метафоралық детал. Қосықтағы метафоралық мәнис усы деталға байланыслы келип шығады хәм шығарма тутасы менен метафоралық мазмунға ийе болады. Бул шығармадағы мазмунды жеткерийге байланыслы ең утымлы усыл.

Мине, булар төртликлердин ишки формасы болса, сыртқы форманың да оғада көркем екенлигин байқаўға болады. Уйқастың жайласуы позициясының хәр қыйлы рәң-бәрәң екенлигин айтпағанның өзинде олар қарысып кеткен уйқаслар хәм пикирди алып жүрийши сөзлер. Сондай-ақ сөзлерди өз орнында хәм үнемли пайдаланыўда да шайыр сөзсиз табысқа ерискен. Биринши мысалдағы «қонды» сөзин алып қарайық. Егерде оның орнына «түсти», «тамды» сөзлерин қолланғанда да қосықтың буўын саны бузылмас еди. Бир қарағанда мәнис те өзгерип жарымайды. Бирақ бул тек бир қарағанда. Ал тийкарында бул еки сөз де қосықты әбигерлендирип таслайды. «Қонды» - бириншиден, образлы сөз. Туўра мәнисинде шақаға қус қоныўы мүмкин, гүбелек, хәрре т. б. қоныўы мүмкин. Ал енди шықтың қоныўы-образлылық. Екиншиден, қоныў-ўақтыншалықтың белгиси. Қонған нәрсе сирадә ушып кетеди. Тамса яки түссе сол жерде қалып қойыўы, тамған, түскен нәрсесине сиңип кетиўи мүмкин. Шайыр «шық» образын жасаў ушын усы сөзди арнаўлы ислеткен. Сондай-ақ бул төртликтеги «жалмады»сөзи де жүдә сәтли қолланылған.

Төртликлердин тийкарғы өзиншелигиниң бири философиялық пикирлерди терең хәм тужырымлы етип бере алыўында. Себеби, төртликте сезимнен гөре пикир анығырақ көриниўи шәрт. Төртликтин жанрлық өзиншелиги усыны талап етеди. Демек, төртликлерде формалық сыпаттан гөре мазмун сыпаты (әлбетте, буннан қандай мазмунға тийкарланбасын шығарманың төрт қатардан ибарат болыў талабы инкар етилмейди) басым екени көринеди.

Өзинде философиялық пикирлерди алып жүрийши төртликлер И. Юсуповтың дәретиўшилигинде де, басқа шайырлардың дәретиўшилигинде де көлlep ушырасады.

Кеўлицниң өзинде қуяш болмаса,
Көктеги күн оны жылытпас хасла,
Кеўлиц суўық болса, ыссыларда да,
Кимдур биреўлерди тондыра баслар.

Базардан биреуді қыдырғанымдай,
Мен өзимді гейде ізлеймен тынбай,
Базда өз-өзімнен қашаман зымырап,
Қашып қутылмассаң өзіңнен бирақ.¹

Төбенді көрсетпей кетсең де,
Тууылған жер сени сағынар,
Төбесін көрсетпей кеткеннің,
Кеулінде бір өмір дағы бар.²

Мен өзимнен қалыппан жырақ,
Құлағымда қым-қуұйт шауқым,
Сарқырама қулар шашырап,
Менің болса, басылмас мауқым.³

Адам деген түсиниктің мәнісін шағыу, жақсылық хәм жаманлықтың гүреси, инсан қәдири, оның өмірдеги орны, оны хәр кимнің өзінше сезине алыуы - мине, И. Юсуповтың төртликлеринен келип шығатуғын улыуа пикир усындай. Булар, әлбетте, әдебиат ушын мәңгилик тема. Оны хәмме шайыр жырлай бериуи мүмкин. Бирақ И. Юсуповқа тән болған сүүретгерлик, пикирди көркемлеп хәм бөрттирип бере алыу шеберлиги бул шығармаларға табыс алып келген. Қосықларда еселердин жиуәланып еситилиуи ушын анафора, аллитерациялардан пайдаланғанын айтпағанның өзінде, хәр бир төртликте қайталау (биринши төртликте), параллелизм (биринши төртликте), антитеза (екинши төртликте), градация (екинши төртликте) сыяқлы көркемлеу усылларын, метафора, метонимия, теңеу сыяқлы көркемлеу қуралларын қатара хәм бир пайытта қолланыуы (бир бәнтте еки көркемлеу усылынан пайдаланыу жүдә сийрек гезлесетуғын қубылыс) үлкен шайырлық шеберлик, билим хәм тәжирийбениң белгиси.

Сондай-ақ шайыр төртликлеринде пикирди баянлау усыллары да хәр қыйлы. Мәселен, дәслепки төртликте пикир биринши беттен екинши бетке қарай айтылса, кейинги төртликте монолог формасында бериледи. Усылай етип, баянлаудын хәр қыйлы формаларын қолланыу арқалы да пикир өткирлиги тәмийинленген. Бул төртликлерде уйқас та әдеттегиден тыс формада. Биринши төртликте бәнтлик, екинши төртликте еки қатарлы қосық уйқасы қатнасады. Әсиресе,

¹ Юсупов И. Кеуілдеги кең дүнья, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989, 143, 145-б.

² Аяпов Ш. Жаслықтың хәр деми, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 48-б.

³ Ибрагимов С. Далалар, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 15-б.

екінші төртликтің уйқас формасы төртликлерде дерлик гезлесе бермейди.

Ш. Аяповқа тийисли төртликте де инсанның жәмийеттеги орнын анықлауға умтылыушылық бар. Бирақ шайыр оны бир қанша жайдары усылда береди. Ал С. Ибрагимовтың төртлигинде пикир еле де қурамалырақ формада жеткериледи. Жоқарыда сезимге салыстырғанда пикирдің бөртип турыуы төртлик жанрының тийкарығы өзіншеликлериниң бири екенлигин атап өткен едик. Сонлықтанда төртликлерде лирик қахарманның турмыстан яки болмаса өмирде ушырасатуғын белгили бир ҳәдийселерден тәсирленюи, оған өзиниң қатнасын билдириюи емес, ал олар ҳаққында пикирлери топланыуы тийис. С.Ибрагимовтың төртлигинде пикирлеу де, сезим де қатнасады. Лирик қахарманның белгили бир рухый ҳалаты сәулеленеди. Бул демек, төртликтің емес, ал пүтин бир лирикалық шығарманың атқаратуғын ұазыйпасы. Екиншиден, онда белгили бир сөзлер, ұғымлар арқалы (метафора, метонимия, символ, синекдоха хәм. т. б.) пикирди аұыспалы формаға қурыу емес, ал қосық қатарлары, бәйт, улыўма пүтин төртлик арқалы аұыспалы мәнисти келтирип шығарады. Қосықтың қәлеген бир сөзин алып мынау мынадай көркемлеу қуралы деп бөлип қарай алмайсаң. Олардың барлығы да туўра мәнисинде қолланған. Ал қатарларда бул нәрсе анық байқалады. «Мен өзимнен қалыппан жырақ» деген қатар шынында да пикир образлылығын, аұыспалы мәнисти аңлатады. Адамның гейде өзи менен өзи болыу ушын басқалардан жырақланыуға умтылыу пайытлары болады. Ал өз-өзинен жырақланыуы - әдеттегиден тысқары жағдай. Усы қатарға екінші қатарды қосып оқысаң пикир хәм айдынласады, хәм қурамаласады:

Мен өзимнен қалыппан жырақ,
Қулағымда қым-қуыт шаўқым.

Бул лирик қахарманның рухый ҳалаты. Қандайдур сыртқы күшлердің ямаса рухый түскинликтің тәсиринен, керисинше хәлден тысқары қуўаныўдан адам өз хәрекетин қадағалау қәбийлетинен уақтыңша айрылады. Бул қорқынышлы ямаса қуўанышлы демлерде инсан өзінде ғайрытәбийғый күшти сезеди. Мине, усы пайыттағы рухый ҳалатты сүүретлеу де, айтып берю де мүшкил. Қосықтың дәслепки еки қатарында лирик қахарман усындай ҳалатқа киреди. Ал үшінши, төртинши қатарларда пикир раўажланыуы жийилесип, ол айдынласады. Солай етип, улыўма төрт қатардан пикир ямаса

пикирлер дизбеги келип шығады. Шайыр төртликте әдеттегидей бир тужырымлы пикирди бериу менен шекленбестен лирик қахарманның рухый қалатын сәулелендиреди. Бул усыл төртликтің сүүретлеу шегерасының әдеуір кең екенлигинен дәрек береді.

Сондай-ақ қарақалпақ әдебиятында төртликлердің диалог формасында дәретілген үлгилері де ушырасады.

—Бул зарлауды қайдан таптың байғусым,
Сайрап турған бұлбилиң бе, қай қусың?
Қобыз айтты: — шанағымда сақладым,
Мың жылларғы ата-баба қайғысын.¹
—Ай! Сонша сәулени қайдан алдың сен?
—Күннің бизге түсип шағылысыуынан.
—Қуяш! Сонша нурды қайдан алдың сен?
—Адамның адамға мийрим нурынан...²

Пикирлеудің диалог формасы жайдары төртлик түүе, пүтин лирикалық шығармаларда да жүдә сийрек ушырасатуғын қубылыс. Бул усылды көбирек эпика талап етеді. Солай да шайырлардың усы усылды қолланыуын пикирлеу формасын кеңейтүүге умтылыушылықтан келип шыққан деп қарау керек.

Сонғы жыллардың поэзиясында риторикалық сорау формасында дәретілген төртликлер де ушырасады.

Ақ кой бар, қара қой бар...
Неге жоқ аппақ түйе?!
Ғақ ой бар, қара ой бар,
Неге жоқ аппақ күйе?!³

Әдебиятта пикирди риторикаға қурыу айрықша әҳмийетке ийе. Себеби, риторика - бул тек сорау емес, жууабы да оның артында жасырынып атады. Риторикаға қурылған шығармалар оқыушыларды ойланыуға, излениуге мәжбүрлейді.

Сонғы 20 жыллықта уйқассыз, қатарлардағы бууын теңлиги сақланбаған төртликлер де дәретілмекте. Буларды еркин қосықтың киши формасы деп те қарауға болады.

¹ Жумамуратов Т. Түрлі өткелер, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983, 9-6

² Юсупов И. Таңлаулы шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 11-6.

³ Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 53-6

Ҳақ кеўлинди көрсеттин, Қуяш неге,
булт жамылып қалмадың мәңгиге?!
Қуллар енди тасларды жаўдырар,
Сениң мұбарек нураный меҳриңе.¹
Еркеклер бар нәзери оқлаўлы мылтық,
телпек кийгенлер бар мойны қатпаған-
төгилген хәм төгилежақ қанларға
өз бийлиги өзінде емеслер айыпдар.²

Жуўмақластырып айтқанда төртликлер ҳазирги қарақалпақ лирикасында ең кең раўажланған формалардың бирине айланды. Қарақалпақ әдебиятындағы төртликлерди рубайыма, төртликпе деп шатастырып отырыўдың зәрүрлиги жоқ. Олар-әпиўайы төртликлер. Бирақ буннан төртликлерге тәлимсип қараў деген түсиник келип шықпайды. Аруз өлшеминиң белгили бир тармақларында жазылып, рубайы атанғаны менен олардың төртликлерден артықмаш жери ямаса керисинше, қарақалпақ әдебиятына аруз жат болғанлықтан төртлик етип дөретилгенликтен оның аруздан кемшилик жери жоқ. Тийкарғысы бул шығармалардың көркемлик дәрежесиниң жоқары болыўында, көркем, тужырымлы пикирлерди бул формадағы шығармаларда бере билиўинде. Ең баслысы ҳазирги дәўирге келип шайырларымыз киши лирикалық көркем форманың усы түрин еле де тереңирек өзлестирип, оларды түрлише кубылтып, оның жанрлық формасын жетилистирип атыр.

3-БӨЛИМ. АЛТЫЛЫҚЛАР, СЕГИЗЛИКЛЕР ХӘМ ОНЛЫҚЛАР

XX әсирдиң соңғы 30 жыллығындағы қарақалпақ лирикасында киши лирикалық форманың түрлери болған алтылықлар, сегизликлер хәм онлықлар да дөретилди. Алты қатарлы қосықты Европа әдебиятында «секстина»,³ орыс әдебиятында «шестистишие»⁴ деп атаў қәлиплескен. Ал түркий хәм Шығыс халықлары әдебиятында алты қатарлы қосықлар «мусаддас»⁵ деген атама менен аталады.

¹ Сонда, 28-б.

² Ибрагимов С. Жер менен аспанның аралығында, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 10-б.

³ Литературный энциклопедический словарь, М. «Сов. энцикл.» 1987, стр. 382

⁴ Сонда, стр. 501

⁵ Хаураев М. Основы тюркского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», 1963, стр. 237

Биз өз жұмысымызда хәр бәнти алты қатардан ибарат қосықлар ҳаққында емес, ал тек алты қатардан ибарат қосық, яғный алтылықлар тууралы базы бир бақлауларымызды усынбақшымыз.

Қарақалпақ әдебиятында алтылық формасында ең дәслепкилерден болып қосық дәреткен шайырлардың бири Х. Турымбетов. Ол 1958-жыллары-ақ бул формада қосық жазып, оны алтылықлар деген атама менен атап қосықлар топламында жәриялады:

Биреулер қыялшыл! Буган не дерсең?
Уйқылап жатып айға да қол созады.
Биреулер мақтаншақ! Оған сөз берсең:
«Ол жеңимпаз, ол хәммеден озады.»
Ал мен усындай адамды көрсем,
Жығырданым қайнап, «жиним қозады.»¹

Бул алтылық қарақалпақ әдебиятында усы формада дәретилген дәслепки шығарма сыпатында ғана бақалы емес, ал көркемлиги, жанрдың талабына хәр тәрәплеме жууап беріуи менен де қунлы. Шайыр адамлардың минезинде, психологиясында болатуғын сыпатларға өзиниң көз қарасын билдиреди. Шығармада пикир жайдары формада берилгенлигине қарамастан, оны пүтин шығарма сыпатында тән алыуға болады.

60-жыллардың орталарынан баслап алтылықлар хәм сегизликлер дәретиүде К. Рахманов айрықша көзге түсе баслады. Улыұма К.Рахманов излениүшең шайыр. Ол лириканың хәр қыйлы формаларында, жанрларында қосықлар дәретип қарақалпақ әдебиятын байытып келмекте. Қарақалпақ әдебияттануу илиминде белгили поэзия изертлеушиси профессор С.Ахметов шайырдың алтылықлары хәм сегизликлери тууралы былай деген еди: «Жас шайырдың алтылық, сегизликлери де образлы ойшыллығы менен бақалы. Ол көбирек шайырлықтың сәтли қәдемлерин усы қысқа, тужырымлы формадан тауып отырыпты... К. Рахмановтың поэзиясында ой теренлиги кем-кемнен күшейип барыўда.»²

Гейде қәдириңди билмес адамлар,
Бәрхә арасында көринип жүрсең,
Сениң қәдириңди сол ўақта аңлар,
Басқа жаққа кетсең ямаса өлсең,

¹ Турымбетов Х. Таңдамалы қосықлары, Нөкис, «Қарақалпақстан» 1982, 95-6.

² Ахметов

С. Қарақалпақ совет поэзиясы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 261,262-6.

Әдебиеттің қазірлікке қарағандағы өзгерісіне қарамастан, Абзал тағдир менен болыу әуере.¹

Келтірілген мысалдан көриніп тұрғанындай алтылықта төртлікке салыстырғанда пикирди жеткеріу үшін мүмкіншілік көбірек. Себеби, қатар саны көбірек болғанлықтан да пикирге киріспе жасау, оны рауажландырыу хәм жуумақтастырыуға имканият молырақ болады. К. Рахманов бул алтылығында дәслепки еки қатарда пикирге киріспе жасайды ямаса оның тезисин береді. Үшінші, төртінші қатарларда пикирди буннан былай да рауажландырыу үшін антитезис келтиреді. Соңғы еки қатарда болса, ой-пикирге жуумақ жасалады. Усы арқалы көркем поэтикалық пикирди усынады. Бундай етип пикирди жайластырыу тәртіби бир пүтин лирикалық шығармаларды еслетеді.

Екиншіден, шайырдың алтылығы Х. Турымбетовтың алтылығынан сыртқы формасы бойынша да өзгешеленеді. Х. Турымбетовта алтылықтың бастан ақырына шалыс формасындағы уйқас қатнасса, бунда дәслепки төрт қатар шалыс формасында уйқасады да соңғы еки қатар ізбе-із уйқасады. Демек, алтылықтар қатып қалған сыртқы хәм ишки формаға ийе емес, еркин.

Соның менен бирге алтылықтардың тематикасы да еркин. Онда төртліклер қусап философиялық, интеллектуаллық пикирлеу де, мухаббат хаққында илахий сезимдерди беріу де, тууылған жер хаққында пикирлеу де хәм т.б. қатнасыуы мүмкин. Әсиресе, соңғы дәуірде пайда болып атырған алтылықтарда пикирлеу шегерасы барынша кеңейді.

Ж. Избасқановтың алтылықтары арқалы бул пикиримизди толық дәлилдеуге болады. Шайырдың өз қосықларында ой-пикирди емин-еркин беріу усылы оның алтылықтарына да өткен. Пикирди ауыспалы формаға курыу алтылықтар арқалы да әмелге асырылыуы мүмкин екенлигин дәлиллейді.

Мәңгилік ышқымды сууытпа, жаным,
Болмаса кеуілдің толмағы қайда?
Қанша ойлансам да маған басқаның,
Бәри-бир өзіндей болмағы қайда?
Себеп мухаббатсыз өмир сүріуи,
Рухый жарлы болып жүріу ол.²

¹ Рахманов К. Өмир, сен уллысан, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981, 39-6

² Избасқанов Ж. Лирика дәптеринен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 5-6.

Бул сыртқы формасы бойынша жисманий мухаббат, ышқы мухаббаты хаққында пикирлеудей болып туйылады. Хақыйқатында шайыр айтып турған мухаббат - бул жоқарыда айтылғанлардай мухаббат емес. Ол улыўма мухаббат болыўы мүмкин (бул мухаббат туўылған жерге, ата-анаға, ярға, басқа да жақын адамларына яки болмаса қалеген жақсылық категориясына қаратылыўы итимал). Алтылықтың сыртқы уйқасыў формасы К. Рахмановтың алтылығына жақын.

Ж. Избасқановтың айырым алтылықтарында сыртқы форма еркин қосықлардағыдай жыйнақсыз. Уйқас та еркин, қатарлардағы буўын санлары да тең емес.

Апрель ақшамында,
Қуслар қанат қағысады.
Туўған жердиң аспанымда,
Олар тағы табысады.
Ал бизлер қашан,
Ад бизлер қашан табысамыз?!¹

Мине, бул да алтылықтың бир формасы. Бунда форма еркинлиги пикир еркинлигине жол ашып берген. Қосықтағы риторикалық пикир оны хәр кимниң талғамына, түсинигине қарай хәр қыйлы түсиниўине алып келеди.

Улыўмаластырып айтқанда, алтылықлар төртликлер сыяқлы жүде кең тарқалмағаны менен бүгинги әдебиятымызда оның да өз орны бар. Алтылықлар турақлы уйқас формасына да ийе емес. Сондай-ақ оның қатарларындағы буўын санлары тең болыўы да, болмаўы да мүмкин. Алтылықлардың сөз етиў тематикасы да шегераланбайды.

Сегизликлер Европа әдебиятында Октава,² түркий хәм Шығыс халықлары әдебиятында мусамман³ деп аталады. Бул атамдағы қосықларға хәр бир бәнти сегіз қатардан туратуғын болғанлығы ушын усындай ат берилген. Бирақ октава да, мусамман да жеке ҳалында, бир неше бәнти жыйылып та бир пүтин шығарма бола алады. Қарақалпақ әдебиятындағы сегизликлер де алтылықлар сыяқлы қатаң шәртлиликке ийе емес. Олар хәр қыйлы уйқас, өлшем

¹ Сонда, 17-б.

² Литературный энциклопедический словарь, М. «Сов.энцикл.» 1987, стр. 260

³ Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», 1963, стр. 237

формаларында дөретилмекте. Бул формада К.Рахманов, Т. Сәрсенбаев, Н.Төрешова, Ж. Избасқанов, Қ. Каримов сыяқлы шайырлар өзлериниң бир қатар шығармаларын дөретти.

Жерде жатыр қардың қалың көрпеси,
Биз mise тутпадық ҳеш сууықлықты,
Екеуимиз тәбияттың еркеси,
Хәуиримиз боранды серпилтип шықты.
Кетейик аралап бул кең жәхәнди,
Кеули куяшларға бағышлап илхам.
Нурға толтырайық қутлы мақанды,
Бир тутам өмирде қалмасын әрман.¹

Н. Төрешованың сегизлиги шалыс уйқас формасында. Шайыраның сегизлиги тек дикирлеуден турмастан сезимди де аңдатады. Еки ашық жастың рухый дүньясындағы, сезимлериндеги қызғын хәуир алдында ҳәр қандай сууық та төзим бере алмайды. Лирик қахарманның пикиринше, мухаббат - бул нур. Усы нур менен елди шадлыққа толтырыуға болады. Бул жаңа пикир. Усындай пикирлер ғана поэзияны безей алады.

К. Рахманов сегизликлеринде де ҳәр қыйлы пикирлерди ямаса деталларды қатара, сылыстыра сүүретлейди, яғный пикирлеудин қайталау, параллелизм, антитеза усылларынан пайдаланады.

Бир шадлық бар, жапырылар журт саған,
Келер дослар қоңсы-қоба барлығы,
Бир шадлық бар ортақ болмас ҳеш адам,
Бул мухаббат шадлығы.
Бир қайғы бар, кеуил айтар журт саған,
Сеннен шетлеп қалар дейсең қай киси,
Бир қайғы бар бөлиспейди ҳеш адам,
Бул мухаббат қайғысы.²

Сегизликтеги жаңалық қәне? Жаңалық ең биринши гезекте шайырлық сезгирликте хәм шеберликте. Себеби, мухаббат - бул хәммеге түсиникли туйғы болғаны менен оның еле сөз етилмеген, жырланбаған тәреплери көп. Усыны көре билиу - шайырлық сезгирлик. Ал, енди оны тәсиршен, көркем етип сүүретлеу шеберлик.

¹ Төрешова Н. Сәуир самалы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 16,17-6

² Рахманов К. Өмир, сен уллысан, Нөкис, 1981, 31-6

Шынында да мухаббат шадлығы да, қайғысы да хәм улыўмалық, хәм жеке түсиниклер. Шайыр усы уғымды эмоционал тәсиршең, көркем етип сүүретлей алған.

Сегизликке сыртқы форма таңлау бойынша да шайырдың изленислерин аңлауға болады. Аллитерациялар (б, ж, қ, ш), анафоралар (бир, бул, б), уйқастың қурамалы түрлеринен есапланған жуп уйқас (журт саған, ҳеш адам), аралас уйқастың (қай киси, қайғысы) қолланылыуы, белгили бир көркем ўазыйпаны орынлау ушын кемтик қатарлардың (төртинши, сегизинши) жайластырылыуы форма өзіншелигин тәмийинлеу менен бирге сегизликтің көркем-лигин арттырады. Булар шайырдың өз шығармаларының формасы үстінде де, мазмуну үстінде де арнаулы изленислер алып баратуғынынан дәрек береді.

К. Каримов пикирди ауыспалы формаға қурыўдың шебери. Оның бул шеберлиги сегизликлерине де өткен. Интеллектуаллық пикирлеулер шайыр шығармаларының өзіншелигин белгилейди.

Жулдыз кирпик қағып үлгергенше биз,
Жасап үлгеремиз қадирдан жерде.
Көпке үлгеремиз, жылап-күлемиз,
Жулдыз қызғанышы бақар бизлерге.
Мәңгиге жымылдап турғаны бир пул,
Жердин дийдарына телмирип көкте.
Ақшамлары көрип сүйискенлерди,
Жылайтуғын шығар көз жасын төкпей.¹

Мине, пикирлеу ушын таңланған детал. Әдетте, жулдызлар поэзияда гөззаллық, сулыўлық, әжайыпшылық, қол жетпес бийиклик тымсалы сыпатында сүүретленеди. Бирақ шайыр бул сегизлигинде оған басқаша ўазыйпа қойған. Жулдыз қаншелли жақты болғаны, қаншелли бийикте турғаны менен инсанлар сыяқлы күйиниў, сүйиниў, қайғырыў сезимлерине ийе емес. Инсанның жулдыздан артықмашлығы да, әйне усында. Буның менен шайырдың не айтпақшы екенлигин хәр бир оқыўшы өзінше пәмлейди. Сегизликтің метафораларға курсанып алыуы оның сүүретлеу шегерасының кеңлигин аңлатады.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында онлықлар да ушырасады. Онлықларды шәртли түрде ғана киши лирикалық формаға киргизиў

¹ Каримов К. Мениң терезелерим, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985, 22,23-б.

мүмкін. Себеби, он қатарда шайыр өзі айтажақ болған пикирди биймәләл жеткере алыу мүмкіншидигине ийе.

Шайыр К. Рахманов бир қанша онлықлардың авторы. Оның онлықлары тийкарынан 2 түрли бәнтлик қурылысқа хәм жүдә көп түрли уйқасыу формасына ийе. Шайыр онлықтарының биринши топары еки төртликтен, бир екиликтен турса, екинши топары еки бесликтен ибарат. Олардың сүүретлеу объектлери де, қатарлардағы бууың санлары да, қатарлардың уйқасыуы да түрлише.

Ұақыт өтер, үмитинди үз енди,
Әйнегиннен сығалайды гүз енди,
Саған жеткермеген бир әрман болып,
Туу сыртында қала берер қыз енди.

Сыртымыздан сындыра бер гүзенди,
Ұақыт өтер қартайармыз биз енди,
Қап-қара шаларды аппақ етиуге,
Қырауларын аямайды гүз енди.

Қайғырсақ та жапырақлар түсти деп,
Қуғанайық жемисимиз писти деп.

Ямаса

Нәкас адам жасырады айыбын,
Жақсы адам тийгизеди қайырын,
Бириншиси - бул дәнъяның шүйели,
Екиншиси ана жердей кийели,
Адамларды адамлардан айырын.

Нәкас адам гөзлер истин қайымын,
Жақсы адам хұрметлейди зайыбын,
Бириншиси - бул өмирдин душпаны,
Екиншиси - жақсылықтың қуштары.
Адамларды адамлардан айырын.¹

Биринши хәм екинши онлықлардың уйқас формалары - 1. а, а, б, а,-а, а, в, а,-г, г. 2. а, а, б, б, а,-а, а, в, в, а. Шайырдың көркем ізлениушилиги онлықлардағы уйқас формасынан-ақ көринип тур. Еки онлықтың да хәр биринде алты қатардан бир-бири менен уйқасады. Уйқаслар да әпиуайы уйқаслар емес - биринши онлықта редибли уйқас, екиншисинде үш бууынлы қурамалы уйқас. Сондай-

¹ Рахманов К. Ұатан мухаббаты менен, Нәкис, «Қарақалпақстан», 1984, 130, 131-б.

ақ биринши онлықтың бәнтлик қурылысы англичан сонетин еслетеди. Тек оннан бир бәнт кемис.

Биринши онлықта өмир занлылығы көркем ҳақыйқатлыққа айландырылған. Себеби, қанша талпынғаның менен өмирди бир орында ушлап тура алмайсаң. Шайыр усы турмыс ҳақыйқатлығын ашып бериў менен бирге қосықтың соңғы еки қатарында жүдә исенимли жуўмақ жасайды. Бул еки қатарды пикирди жеткериўдин, шығарма мазмунының гилти десе болады. Екинши онлықта шайыр өзиниң көплеген шығармаларында пайдаланатуғын антитеза, паралелизм усылларын шебер қолланған. Еки түрли тайпадағы адамларды бир-бири менен қатара қойып салыстырыў арқалы жақсының ким екенлигин айырып көрсетиў - қосықтың тийкарғы мазмуну.

Солай етип, ҳазирги қарақалпақ әдебиятында онлықлар да белгили бир поэтикалық форма сыпатында қалиплести хәм әдебиятта жасаўға ҳақылы екенлигин дәлиллемекте. Жоқарыда атап өткенимиздей, оны киши лирикалық формалар қатарына шәртли түрде ғана киргиземиз. Өйткени, онлықларды фардлар (екиликлер), үшликлер, хәттеки, төртликлер менен де салыстырыў мүмкин емес. Он қатарда толық лирикалық шығарманы пайда етиў, әлбетте, мүмкин. Солай да онлықларға толық лирикалық шығарма сыпатында атама қойылмастан, онлықлар деп аталғанлықтан, бәнтлердеги қатар саны қатаң түрде шекленгенликтен де (бул киши лирикалық формалардың тийкарғы белгилериниң бири) усы формадағы шығармалар қатарына қостық.

Сондай-ақ ҳазирги қарақалпақ әдебиятында он еки, он алты қатарлы лирик шығармалар да гезлеседи. Бирақ олар сегизликлер ямаса онлықлар сыяқлы усындай атама менен хәр қайсысы өз алдына ғәрезсиз шығарма сыпатында дәретилместен, лирикалық дүркинлердиң яки болмаса ири лирикалық шығармалардың бөлеклери сыпатында дәретиледи. Сонлықтанда оларды киши лирикалық формалар қатарында талқыйн етип отырмадық.

* * *

Улыўмаластырып айтқанда ҳазирги қарақалпақ поэзиясында киши лирикалық формалар лириканың поэтикалық формасы сыпатында раўажланыў эволюциясына ийе болды. Оның ең тийкарғы белгиси - фрагментар ой-пикир арқалы мазмунды жеткериў бул форманың хәмме түринде де сақланбақта. Бул формаға миниатюралық образлар тән болыўы менен бирге өткир образлылық, пикирди жеткериўдин хәр қыйлы усыллары хәм хәтте, көркемлеў қураллары да қатнаспақта.

Бизің әдебиятымыздағы рубайы менен төртликлерди шатастырыулар да ушырасады. Биз олардың хәр бирине теориялық анықтамалар бердик. Улыұмаластырып айтқанда киши лирикалық формалар көп ғана шайырлардың дәретіушилиги арқалы кем-кемнен жетилісип, рауажланып бармақта.

IV баян.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ ХӘМ ОНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

1-БӨЛИМ. ҚОСЫҚ ҚУРЫЛЫСЫНЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қосық қурылысы мәселеси әдебиат теориясының ең қурамалы парауларының бири болып, ол қосық пенен жазылатуғын шығармалардағы ырғақ, уйқас, өлшем, бәнтти изертлейди. Мәселен, ырғақ - бул қосықтың тийкарғы элементи. Уйқассыз қосық болуы мүмкин, бирақ ырғақсыз болмайды. Хәзирги қарақалпақ әдебиятындағы еркин қосық, насырый қосықлар буған мысал бола алады. Себеби ырғақ поэзияның тәбиятына тән қубылыс. Қара сөз әдетте ырғақсыз оқылатуғын болса, поэзияның ырғақсыз оқылуы мүмкин емес. Бундай жағдайда ол өзиниң пүтинлигинен де, мәнисинен де айырылып, тәсирсиз қуры тәпке айланады. Ырғақ қосыққа музыкалылық, эмоционалық, эстетикалық тәсиршеңлик те бағышлайды. Мине, ырғақсыз қосық болмайды дегенде биринши гезекте усылар нәзерде тутылады.

Ырғақтың қосықтағы хызмети, тутатуғын орны, улыұма оның сыпатлы белгилери хаққында қосық теориясын изертлеушилердин көпшилиги өзлериниң пикирлерин айтқан. «Лирикалық форманың тийкары есапланатуғын, өзине идеялық-эмоционалық мазмунның барлық көптәрепемелилигин хәм байлығын жәмлеген, оларды семантика хәм интонация-синтаксислик қурылысы арқалы аңлататуғын көркем сөз де экспрессивликтин ең күшли қуралы болған қосық ырғағы хәм қосық текстиниң бәнтлик бөлиниүйисиз шығарманың пүтинлигин тәмийинлей алмайды.»¹

¹ Поспелов Г.Н. Лирика среди литературных родов, М. Изд. МГУ, 1976, 92-6

Қосық ырғағы белгили өлшемге салынған гәп бөлеклериниң қатарлар, бәнтлер арқалы тәкирарланыуынан келип шыққан, қосықтың музыкалылығын тәмиинлеуде тийкарғы хызметти атқаратуғын хәм сезимимиз арқалы қабылланатуғын қосық қурылысының бир элементи. Ырғақ поэтикалық сөздиң ең тийкарғы өзиншелигин аңдатады. Ол әйемги дәуирде мийнеттен туылды, соң музыкаға, музыкадан поэзияға өтті. «Ырғақ поэтикалық сөзди тийкарғы шөлкемлестириуши, баслаушысы болды.»¹ Себеби өлшем ырғаққа сүйенген халда жүзеге шықты.

Ырғақтың улыўма нызамлылықлары негизинен үшеу- бир өлшемге тийкарланыу, тәкирарланыу хәм оны еситиу мүмкинлиги Тәкирарланыу белгили бир ўақыт ишинде, орында, тәртиплилик тийкарында алмасыу арқалы, бөлеклерге ажыралыу жолы менен гезекпе-гезек жүзеге асыуы мүмкин.

Қайталаныулар буўнақларда (еки ямаса бир неше буўынлардың жыйнағы), уйқасыу арқалы бәнтте, сөз хәм қатарларда болады. Қосықты әпиуайы прозадай етип те оқыу мүмкин, бирақ бунда қатарларға сарпланатуғын ўақыт бирлиги бирдей болмайды. Ырғақты пайда етиуде қатарлардың, бәнттиң бар екенлигин сезиу хәм сестин хызмети де айрықша. Ритм (ырғақ) грекше тең өлшеулилик деген мағананы аңлатып, бир-бирине улыўма байланысқан бөлеклердиң бир қыйлы ўақыт ишинде қайталаныуын еситиуден туылған жағымлы ҳаўаз.² Бирақ бир-бирине тең бөлеклер дегенде салыстырмалы түрде ғана айтылады, себеби, бул теңлик ишки өзиншелликлерине ийе. Бул нәрсе айырым ўақытларда өлшемниң бузылыуында, еки сөздиң шегерасында даўыслы сеслердиң келиуинде, буўнақлардағы буўын санының бирдей емеслигинде, бир грамматик буўынның еки буўын хызметин атқарыуында, ритмик паузалардың түрлише болып келиуинде, айырым жағдайларда қатарлардың узын я қысқа болыуында көринеди.

Б. Холшевников: «Қосықтағы ырғақтың тәбияты музыкадағыға карағанда басқаша. Музыка ырғағы тоқтаусыз, паузалар белгили бир созылыңқылыққа ийе хәм музыка өлшеуине киреди. Даўыстың бәлентлиги хәм созылыңқылығы қатаң анықланған. Қосықтағы ырғақ тыныспалы, хәр бир қатар ырғақ хәрекетин басынан баслайды,

¹ Литература древнего Востока М., 1971, с. 18

² Литературный энциклопедический словарь, М. «Сов. энцикл.», 1987, стр.

қатарлар ишіндегі хәм қатарлар арасындағы паузалар созылыңқылығы жағынан анық емес хәм қосық өлшеміне кирмейди. Ырғақлы сөздің метрик-синтактик бөлиниўи қосықтағы даўыс қатарларының тәртиплесиўи арқалы жаратылады»¹, — дейди. Бирақ хәзирги түркий поэзияда паузалар, әсиресе, бармақ өлшеминдеги қосықта белгили бир системалылыққа ийе хәм ырғақлы пауза // белгиси менен белгиленеди.

Қосықлы сөз ырғаққа, ырғақ қосықлы сөзге өзінше форма, сулыўлық бағышлайды. Ырғақ қосықлы сөзди хәр қандай әпиўайы сөзге салыстырғанда бир дәреже жоқары көтереди. Ырғақтан сөзге астарлылық, көтеринкилик өтеди: ырғақ пикирге исеним, өткирлик береди, ырғақлы пикирди ядлаў аңсат хәм ол узақ ўақыт естен шықпайды. Сонлықтан да әйемги Шығыста хәм греклерде медицина, тарийх, философияға тийисли мийнетлерди қосық формасында, ырғақлы етип жазған. Бул арқалы авторлар өзиниң пикириниң тәсирендигин арттырмақшы, ядланыўын аңсатластырмақшы болған. Ырғақлы сөз сулыў, салтанатлы көринеди. Сол ушын да рән-бәрән ырғаққа ийе болыўи поэзияны форма жағынан ғана емес, мазмун жағынан да байытады. Қалаберсе, ырғақ адамға зауық бағышлайды, сөздеги сезимталлықты, эмоционаллықты арттырады, рухый зәрүрликти қандырады, Аристотельдиң айтқанындай, идеяның оқыўшы санасына сиңип барыўына жәрдемлеседи.

Негизинен ырғақтың тийкары тәбияттың өзінде. Мәселен, мийнет етиў процесинде бир теклес қайталаўдың өзи ырғақтың бир қанша түрин келтирип шығарады - дигирман тартқанда, кели түйгенде. Улыўма ырғақ екиге бөлинеди: 1. Сеслик ырғақлар. 2. Хәрекетли ырғақлар. Сеслик ырғақларға музыкадағы ырғақ, қосық ырғағы киреди. Ол еситиледи хәм қабылланады. Ал хәрекетли ырғақлар жокарыда айтып өткенимиздей белгили бир хәрекетлердиң избе-из қайталаныўи нәтижесинде жүзеге шығады. Енди усы еки түрли ырғақтың бир бирине тәсири бар ма деген сораў туўылады. Олардың тәсири биринши гезекте сеслик ырғақтың хәрекетли ырғақты келтирип шығарыўында көринеди. Мәселен, музыкаға ойынға түсиўди алып қарайық. Музыкадағы ырғақтың бағытына қарай ойындағы хәрекеттиң бағыты белгиленеди. Егер музыканың ырғағы әсте-ақырын болса, ойындағы хәрекет, оннан келип шығатуғын ырғақ та соған сәйкес әсте болады.

¹ Холшевников Б. Стихосложение, «Краткая литературная энциклопедия», Т. 7, М., 1972, с. 01

Музыканың ырғағы керисинше болса, ойынның ырғағы да сәйкесленеди. Демек, сеслик ырғақты еситиу аркалы оның жийлигин сезинемиз. Усы сезиниу хәрәкетти басқарады хәм хәрәкетли ырғақ келип шығады. Бул сеслик ырғақтың хәрәкетли ырғаққа тәсири болып табылады.

Қосық теориясын изертлеушилер ырғақтың келип шығыуын әйемги дәуірлерден баслайды. Дәслепки адамлар топарлары хайуанларды услау ушын оларды кууғанда ямаса қәуип дөнгенде хәр қыйлы ырғаққа салып бақыратуғын болған. Бир бири менен сөйлесиу ушын сөзлик курам жетиспеген уақытта да хәр қыйлы ырғаққа салып қышқырыулар аркалы түсинискен. Демек ол дәуірде ырғақ мәнилик хызмет атқарған деген жуумақ келип шығады. Адамлар жәмийети рауажланып сөйлеу тили пайда болғаннан кейин де қосық тексти пайда болмастан бурын-ақ ырғақ пайда болған. Адамлар хор болып қосық айтыу ушын дәслеп оның намасын ойлап тапқан, сон оған текст таңдаған.¹

Ерте дәуір турмысынан сеслик ырғақ пенен хәрәкетли ырғақтың байланысы хаққында да оғада көплеп мысал келтире бериуге болады. Мәселен, ертеде адамлар бийдай орақты басларда, қырман ататуғын уақытта белгили бир ырғаққа салып айтатуғын дәстүрий қосықларды ойлап тапқан. Бунда орақ баслар уақытта арнаулы ырғаққа салып қосық айтыу аркалы ескен самалды тындырып, жауын-шашынды тоқтатыуға, керисинше қырман атар уақытта басқаша ырғаққа салып қосық айтыу аркалы самалды шақырыуға, солай етип, тәбият кубылысларын өзлерине керекли болған бағдарға масластырыуға хәрәкет жасаған. Хәзирги дәуірде кепшик пенен дәнди сууыарда ысқырыу аркалы самалды шақырыуға умтылыу, мине, усы дәстүрдин бизиң дәуиримизге шекем келип жеткен нусқалары болып табылады. Усы мысалдың өзинен-ақ тәбиятта барлық нәрсе бир-бири менен байланыслы болатуғынын, сеслик ырғақтың хәрәкетли ырғаққа ямаса керисинше тәсир етип отыратуғынын түсиниу қыйын емес.

Солай етип, ырғақтың келип шығыу тарийхына, оның хәр қыйлы түрлериниң бир бирине тәсири мәселесине шолыу жасадық. Ал биз ушын ең әхмийетлиси қосық ырғағының тәбияты, оның жасалыуы мәселесин үйрениу болып есапланады. Әлбетте қосық ырғағы қосық қатарында жүзеге келеди. Себеби, қосықта хәр бир қатар өз алдына

---

¹Поспелов Г.Н. Лирика среди литературных родов, М. Изд. МГУ, 1976, стр. 10

оқылады. Қосықтың бәнтлик қурылысына, уйқасыу системасына қарай хәр бир қатардың ырғағы өзіншелікке ийе болады. Мәселен, төрт қатарлы қосықта дәслепки үш қатарда ырғақтың желиси кем-кемнен жоқарылап барады да төртинши қатарға келгенде бирден пәске түседі. Бул бир бәнттиң тамам болғанлығын да аңдатады. Сондай-ақ бир қыйлы бәнттеги қосықларда да уйқас түрлери хәр қыйлы болса (биргелкили, шалыс, рубайы уйқас хәм т.б.) ырғақ өзгериске ушырап отырады.

Демек, ырғақ қосық қатарында пайда болатуғын болса, оның қалай жасалатуғынын билиу де үлкен әхмийетке ийе. Қосықтың оқылуы қара сөздің оқылуынан түп-тийкарынан парық қылатуғының жоқарыда атап өткен едик. Себеби, қосық қатарын прозадағыдай ырғақсыз оқыу мүмкин емес. Сонлықтан да қатардағы буын санына қарай бир қосық қатарын еки, үш, төрт паузаға бөлип оқыймыз (паузаға бөлмей оқыу тек төрт буынлы қосықларда, мәселен, «Хәкке қайда» қосығында гезлеседі). Мине, усы бир паузаны әдебияттануу илиминде буунақ деп атайды. Бир буунақ әдетте, еки, үш, төрт, бес буыннан, жүдә сийрек жағдайларда алты буыннан ибарат болады. Демек ырғақты пайда етиуши тийкаргы элемент буунақ болып есапланады. Хәр буунақтың арасы // белги менен белгиленеди.

Гезенип// турғандай// ғыйбат садағы,
Барамыз// айланбай// биз артымызға,
Адамларсыз// жасай// алмасадағы,
Адам// адамлардан// қашады базда.¹

Қарақалпақ поэзиясы әдетте, бармақ өлшемінде доретилетуғыны белгили. Бармақ өлшемінде ырғақтың пайда болуы, айтайық аруз өлшеміндегиге ямаса тоникалық өлшемдегиге салыстырғанда түпкиликли өзіншелікке ийе. Бул өзіншелік биринши гезекте буунақтың шегерасы аруз өлшеміндегидей бир сөздің ортасында да келе берместен еки сөздің шегерасында келиуи менен белгиленеди. Сонлықтанда қарақалпақ қосығын оқығанда ямаса оны намаға салып айтқанда бир сөзди екиге бөлип айтыуға болмайды. Хәр бир қатарда буунақлардағы буын санларының өзгериске ушырап отыратуғынының тийкаргы мәнисі, мине, усында. Буны биз жоқарыда

¹ Юсупов И. Таңдаулы шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 92-б.

мысал келтирген қосықта да көріп өттік. Қатарлардағы буынақларда буындар төмендегіше санда жайласқан: 3+3+5/ 3+3+5/ 4+2+5/ 2+4+5. Ал аруз өлшеминде буындардың созылықы ямаса қысқа болып келіуі қатаң шәрттілікке ие болғанлықтан да бір сөзді екі буынаққа (турақ) бөліп оқыуға болады. Бұнда сөздердің мәнісі өзгермейді. Қарақалпақ поэзиясында қосықтағы сөздерді екі буынаққа бөліп оқыу бармақ өлшеминде ырғақ жасау принципін бузып ғана қоймастан сөздердің мәнісінің бузылуына да алып келеді.

Улыма поэзия сөздердің үнемлі ықшам болуын талап етеді. Себеби, ұзын-шұбай сөзлер, айтайық, бес буындан зият сөздер поэзияда қабыл етілмейді. Буның баслы себептерінің бири ырғақтың тәбиятына байланыссы. Буны орыс әдебиетшілары да тастыйықлайды: «Жети буындан зият сөздерден проза басланады (анығырағы, бұл сөзлер тек прозаға ғана жарамлы).¹

Жоқарыда биз мысал келтирген И. Юсуповқа тийисли қосықта бундай ұзын сөзлер жоқ. Сонлықтан да олар бір тегис ырғаққа түседі хәм барлық буынақлардағы буындар санының тең болмауы буған кері тәсірін тийгизбейді.

Ырғаққа, албетте, биринши гезекте қосық қатарларындағы буындар саны тәсір жасайды. Жети, сегіз буынды қосықтың ырғағынан он бир буынды қосықтың ырғағы түпкіликли парық қылады. Жоқарыдағы келтирилген мысалда қосық он бир буынды болып хәр бир қатар үш буынаққа бөлінген, хәр бир буынақ буындар санына қарай өзінің оқылуы интонациясына ие. Ал жети, сегіз буынды қосықларда хәр бир қатар тек екі буынаққа ие болады. Мәселен:

Мың-мың гүлдер//ишінде,
Ең татымлы// бир гүлим,
Көрер сени// түсінде,
Саған ашық// бүлбилиң.²

ямаса

Пал берейин,// анам, алсаң,
Жан берейин,// анам алсаң,
Қәйткенде// ырза боларсаң?
Мәхрибаным,// жаным, анам.³

¹ И. Н. Голонищев-Кутузов Словораздел в русском стихосложении, «Вопросы языкознания», 1959, 4, стр.25

² Избасқанов Ж. Өмирге қуштарлық, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 120-б.

³ Сейтжанов Т. Шығармалары, 2-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 35-б.

Бул мысаллардың бириншисинің ҳәр бир қатары жети бууыннан, екіншисинде сегиз бууыннан. Жети бууынлы қосықтың төрт қатарында да биринши буунақ төрт бууыннан, екінши буунақ үш бууыннан жасалған. Екінши мысалда үшінши қатардан басқасының барлығында ҳәр буунақ төрт бууыннан. Үшінши қатарда бул теңлик бузылады. Ол да қатардағы сөзлердің көп бууынлы болып келиўине байланысly. Сондай-ақ қарақалпақ поэзиясында жүдә жеке сийрек болса да ҳәр бир қатары тек төрт бууыннан ибарат қосықлар да гезлеседи. Олар көбинесе фольклордағы ҳәм ҳәзирги әдебияттағы балалар қосықлары. Себеби, қатарларда бууынлардың аз болыўы балалардың атқарыўына, намаға ямаса тақмаққа салып айтыўына қолай. Бундай қосықлардың ырғағы да әпиўайы. Барлығы болып бир буунақтан ибарат.

Ҳәкке қайда?	Есик қағар
Уясында.	Жаңа жыл.
Не қылып атыр?	Жаңа ығбал,
Кесте тигип.	Жаңа жыр.
Кестеси қандай?	Аязлы қыс,
Алақандай.	Аптағым.
Кимлер ушын?	Сағынамыз
Сизлер ушын. ¹ ҳәм т.б.	Ақ қарын. ²

Мине, усыған усаған қосықларда ырғақ әпиўайы, олар еки ямаса оннан да көп буунақларға бөлинбейди. Бундай қосықлардың қатарларында төрт ҳәм бес бууын араласып келеди. Бирақ буннан ырғақ бузылмайды. Себеби, бир бууынның артыўы көбинесе системалы түрде қайталанады ямаса еки сөздің шегерасында дауысly сеслердің қайталанып келиўинен пайда болады. Әдетте, бундай қосықларда көп бууынлы сөзлер дерлик қолланылмайды. Демек, улыўма поэзияда көп бууынлы сөзлердің қолланылыўы жат деген нызамлылық қосықтың бундай түрлеринде қатаң сақланатуғыны көзге тасланады.

Қарақалпақ поэзиясында ырғақтың ең қурамалы түри - бул ғәззеллердің ырғағы. Себеби, ғәззеллер әдеттегиден тыс өлшемге ийе, ҳәр бир қатары 15-18 бууыннан ибарат. Сондай-ақ ҳаслында ғәззеллер аруз өлшеминде жазылатуғын қосық түри. Аруз бууынлардың созы-

¹ Қарақалпақ халық қосықлары, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1965, 111-б.

² Избасқанов Ж. Мен күткен күн, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993, 113-б.

лыңқы хэм қысқалығына қурылатуғын болғанлықтан да оның ырғағы да әдеттегіден тысқары. Ал қарақалпақ поэзиясындағы ғаззеллер оның тек сыртқы формасын қабылдаған. Сонлықтан да олар бармақ өлшемінде жазылады. Басқа қосықларда қатарлардағы буунақ саны үшеуден аспайтуғын болса, ғаззеллерде төрт-бес буунаққа шекем болады. Хәр бир буунақтағы бууын саны да артық келеди.

Сахыбжамалым, // кеўлимнің қусын // аўлап // алып кет,
Қырмызы гүллер // ашылды, // орып баўлап // алып кет.
Хафыз емеспен, // берерге // Самарқанд, // Бухарам жоқ.
Хусни // темирләннің менен // өзин жаўлап // алып кет.

Ямаса

Яр // оян наз уйқыдан, // тан сәхәр // болып қалды,
Және Әмиў бойында, // нәубәхәр // болып қалды,
Жарқылық, // әтшөк шақырды, // аўыл сыртында // ақшам,
Бизге // ўәдели айында // бәхәр // болып қалды.¹

Егер он бир бууынлы қосықларда ырғақтың бир тегислиги байқалса, жоқарыдағы ғаззеллерде олар өзгермели. Биринши хэм екинши бәнттиң буунақларының жайласуы тәртиби төмендегише: 1. 5+5+2+3, 5+3+4+3, 5+3+3+4, 2+6+4+3 2. 1+6+3+4, 7+3+4, 3+5+5+2, 2+6+2+4. Көрип отырғанымыздай еки бәнтте де буунақларының қурылысы бойынша бир бирин қайталайтуғын еки қатар жоқ. Бул демек, қатарларда бууын саны қаншелли көп болса, ырғақ соншелли қурамаласып бара береди дегенди аңлатады. Әсиресе, екинши бәнтте ырғақ жүдә өзгермели. Биринши қатарда тек бир бууыннан ибарат буунақ бар, ал екинши қатардың биринши буунағы жети бууыннан ибарат. Егер де биринши қатардағы «Яр, оян наз уйқыдан» деген еки буунақты бир буунақ қылып оқыўға хәрәкет етип көрсек ше? Онда «оян наз уйқыдан» деген сөз дизбеги кимге қаратылып айтылып атырғаны белгисиз болып қалар хэм «яр» сөзи басқа сөзлердің арасына жутылып, белгисиз болып қалар еди. Ал қосықта яр сөзи пикирди алып жүриўши тийқарғы сөз. Себеби, ондағы барлық сезимлер әйне, ярға қаратылған. Екиншиден, яр сөзи қаратпа сөз. Қаратпа сөз хәттеки прозада да басқа сөзлерден айырымланып айтылады. Керисинше екинши қатардағы «Және Әмиў бойында» деген бир буунақты еки буунаққа бөлиўге болмайды.

¹ Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы, 2-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 264-б.

Себеби, Әмиу бойында бир мағананы аңлатыушы сөз дизбеги. Олар сирә еки буунаққа бөлинбейди. Және сөзи Әмиу бойында уақыяның қайталанып атырғанын аңлатыушы сөз. Сонлықтанда оны Әмиу бойынан ажыратыу мүмкин емес. Демек, усының өзинен-ақ бармақ өлшеминде жазылған қосықларда ырғақ бириншиден, мәнилик принципте буунақларға бөлинсе, екиншиден интонациялық принципте бөлинеди. Соның ушын да бармақ өлшеминдеги қосықларда аруз өлшеминдегидей буунақлардағы бууын санларының тең болыуы шарт емес.

Бармақ өлшеминдеги қосықларда айырым жағдайларда қатарлардағы бууын санларының теңлиги принципі бузылады. Бул, албетте, биринши гезекте ырғаққа тәсир жасайды.

Кишигирим// бир мәкемеде,	9
Қәпелимде// ауызбиршилик қашты,	11
«Қалай жол қойылды// бундай қәтеге?»	11
Деп,// адамлар// бир күни өз-ара	10
Көгерип шықты да// «үлкен мәселе»,	11
Бул туұралы// узақ ойласты. ¹	9

Әдетте, бармақ өлшеминде жазылған қосықларда бууын санларының тең келмеуі я орфография хәм орфоэпияның қәделерине байланыслы (сөздің жазылуы менен айтылуының тең келмеуіне), я қосықта тууыслас емес тиллерден кирген сөзлердің қолланылуына байланыслы болады. Бирақ бул қосықта қатарлардағы бууын санларының тең болмауын жоқарыдағы еки себепке де байланыстырып болмайды. Буны шайыр өз шығармасы үстінде жеткиликли дәрежеде жұмыс алып бармағаны менен түсиндириу мүмкин.

Солай етип, ырғақ қосықтың ең тийкарғы, поэтикалық сөзди жай сөзден айырыушы элементи екенлигин көрип өттік. Ол поэзияға айрықша сыпат, рәң-бәрәндик бағышлау менен бирге оған эмоционаллық, эстетикалық тәсиршенлик инәм етеди хәм қосықтың ядлануы имканиятын кеңейтеди. Поэтикалық сөздің (қосықтың) баслы өзіншелигиниң бири ол ядланады. Ядлануға биринши гезекте ырғақ имканият жаратады. Өйткени, ырғақ қосықтағы сөзлердің белгили бир система менен избе-из жайласуыын талап етеди. Олар ырғақ арқалы бир-бири менен шынжырланғандай беккем байланысады. Егер сөзлердің биреуі түсип қалдырылса ырғақ бузылады хәм сөздің орны опырайып билинип қалады. Солай екен, ырғақтың

¹ Сейтжанов Т. Шығармалары, 2-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 52-б.

желиси арқалы умытылған сөз ериксиз текстке енисип кетеди. Екиншиден, көркем әдебиятта тек қосық намаға түседі хәм музыканың гүзетиүинде атқарылады. Ырғақ, мине, қосықтың музыкалылығын тәмийинлеуде де тийкарғы хызметти атқарады. Бир тегис ырғаққа ийе қосық музыкаға да жақсы түседі. Үшиншиден, ырғақ қосықтағы сеслерди ретлестириүши де болып есапланады. Олай деүимиздин себеби қосықта зият, ениспей турған сес болмауы керек. Қосық қатарларындағы дауыслы хәм дауыссыз сеслер, бир-бири менен үнлесиүши сеслердин саны да бирдей болыуы лазым. Буны қосықтың тәбияты талап етеди.

Уйқас, әсиресе, түркий халықлар поэзиясында, соның ишинде қарақалпақ поэзиясында әзелден-ақ қосықтың ең тийкарғы элемент-леринин бири сыпатында танылып келинген. Бизин поэзиямыздың уйқасқа бай болыуы, шайырлардың бул тараудағы излениүшилиги де әйне усыған байланыслы. Буны түркий поэзияның қосық қурылысын изертлеүшилер - В.В.Жирмунский, И.Б. Стеблева, М.К. Хамраев, З. Ахметов, У. Туйчиев хәм басқалар тастыйықлаған хәм оны қарақалпақ классик әдебияты мысалында да, хәзирги поэзияда да көриүге болады. Ең шебер, поэтикалық талғамы күшли шайырлар өз шығармаларына қарысып кеткен уйқас таңлаған. Уйқастың қосықтағы хызмети, оның қосық қурылысының басқа элементлери менен байланысы жөнинде де изертлеүшилер тәрелинен көп ғана пикирлер айтылған. Ырғақ қосық қурылысының ең үлкен элементи болғаны менен уйқассыз өзиниң бир тегислигинен, музыкалылығынан айрылып қалады. Бәнттің пайда болыуында да уйқас тийкарғы хызметти атқарады. Бәнтті төрт қатарлы, бес қатарлы хәм тағы басқа деп бөлиүимиз уйқастың белгили бир системаға түсип уйқасыуына байланыслы. (Уйқас ҳаққында усы баптың екинши, үшинши бөлимінде кең сөз етиледи.)

Өлшем де қосықтың ең тийкарғы элементи. Себеби қарақалпақ поэзиясын айтайық, араб поэзиясынан ямаса орыс поэзиясынан ажыратып туратуғын, әйне усы өлшеми, яғный қарақалпақ поэзиясының бармақ өлшеминде жазылатуғыны болып табылады. Дүнья халықлары поэзиясында хәр қыйлы атамда аталғаны менен тийкарынан бес түрли өлшем бар. Олар - бармақ (силлабика) өлшеми, аруз өлшеми, силлабика-тоника өлшеми, тоника өлшеми хәм метрика өлшеми. Бул өлшемлердин хәр бириниң өзиниң жасалыу критериялары бар. Мәселен, бармақ өлшеми қосық қатарында буйынлардың санының теңлигине қурылса, аруз өлшеми қатарлардағы

бууындардың созылыңқы ямаса қысқалығына қурылады. Яғнай буреуінде буйындардың саны, екншнснде сапасы тнйкарғы хызметте атқарады.

Бармақ өлшеми жоқарыда аты аталған өлшемлерднң ишнде ен ескисн болып табылады. Хәттеки, әйемги грек хәм латын әдебиатларында қолланылған квантатив өлшем - метрика да бармақтан әдеуир соң пайда болған. «Ең ески улыўма индоевропалық қосық буреылысы хәзирги реконструкция бойынша силлабика (бармақ) болған. Бирақ герман хәм славян тиллеринде ол кейин ала тониқалық, грек хәм латын тиллеринде квантативлик метрикалық өлшемге айланды.

Усы түринде әйемги квантатив қосық мың жылдан артық өмир сүрди. Бирақ бизнң эрамыздың IV-V әсирлеринде грек хәм латын тиллеринде жүдә әхмийетли өзгерислер болды: улын хәм қысқа бууындар арасындағы айырмашылық сезилмей қалды, квантативлик метриканың фонетикалық базасы жоғалды. Бурынғы түрдеги қосықлар дәстүрге хұрмет жүзесинен көплеп жазылды, бирақ тек китаптағы үлги бойынша, массалық поэтикалық өнимге қосық қурылысының басқа системасына өтиў зәрүрлиги туўылды.

Бундай қосық қурылысы және силлабика болды...»¹

Түркий халықлар поэзиясында да бармақ өлшеми ен ески хәм ен тнйкарғы өлшем сылатында тән алынады. «Бармақ вазни» пүткил түрклер ушын да, биз өзбеклер ушын да миллий вазндур, мусылманлардан бурын пүткил түрк шайырлары усы «бармақ» вазни» менен тизимлар, қосықлар жазар еди.»²

Сондай-ақ А Фитрат аруз өлшеминнң түркий әдебиатқа мусылманшылықтан соң кирип келгенлигин, оны әдебиатқа сарай шайырлары алып киргенлигин айтады. Соның менен бирге бул көрнекли алым бармақ өлшеминнң дәуир сынақларына төтепки бергенлигин, оның түркий поэзияда ен тнйкарғы өлшем болып қалғанлығын тастыйықлайды.³

Улыўма поэзиядағы өлшем бойынша бир қатар мийнетлер дөреткен, бул бағдарда айрықша орны бар илимпазлардың бири У.Туйчиев болып есапланады. Илимпаздың өзбек әдебиатындағы бармақ хәм аруз өлшемлерине бағышланған монографияларын түркий халықлар әдебиаттаныў илиминдеги ен көрнекли мийнетлерднң

¹ Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строрфика. М. «Фортуна Лимитед», 2000, стр. 7,8,10.

² Фитрат А. Адабиет қойдалари, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 34-6.

³ Сонда, 34,35-6.

қатарына жатқарыуға болады. Өлшем ҳаққында, оның поэзиялық шығармалардағы орны, бармақ, аруз өлшеминин өзіншелік белгилери тууралы бул мийнетлерде дыққатқа ылайық пикирлер бар: «Өлшем - өлшеу, меъер демекдур. Бармақ системасында қосық қатарларында яки бәнтлерде нызамлы түрде тәкирарланатуғын турақ (буунақ) тәртиби өлшем деп аталады.»¹ Сондай-ақ илимпаз бул мийнетинде өлшемлерди «Содда (эпиуайы) өлшем» (қосықлардағы қатарларда улыўма буўын саны бойынша тең болыўы), «Қоспалы өлшем» (бул өлшемде жазылған қосықлар бәнтиндеги қатарлардың бири екіншисинен бир буўын артық яки кем, бир турақ аз яки көп болады), «Еркин өлшем» (бул өлшем өзбек әдебиятында ХХ әсирдин 20-жылларынан кейин пайда болды. Сол дәуирдеги «маяковскийше қосық» деп аталатуғын текшели қосықты, ҳазирги еркин қосықты усы өлшемге жатқарады. Бундай қосықлар сәйкес дәуирлерде қарақалпақ әдебиятында да дөрелди.) деп бөлди.² Илимпаз бул мийнетинде бармақ системасындағы ырғақ, уйқас, бәнт мәселелерин де изертлеген. Мийнетте қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысын изертлеуде де басшылыққа алыў тийис болған илимий жуўмақлар бар.

Улыўма қарақалпақ поэзиясы, фолклорлық поэзия да, классикалық поэзия да (Әжинияздың бази бир қосықларында аруз өлшеминиң элементлери бар екенлигин есапқа алмағанда), ҳазирги поэзия да бармақ өлшеминде дөретилетуғыны белгили. Ал бармақ өлшеминин тийқарғы критериясы қосық бәнтиндеги қатарларда буўын санларының тең болыўы. Қатарлардағы буўын санына қарап ондағы буўнақлардың саны белгиленеди. Ал бармақ өлшеминде буўнақтың шегерасы сөздин шегерасына туўра келеди. Аруз өлшеминдегидей бир сөз еки буўнаққа бөлинбейди. Бул бармақ өлшеминиң ең тийқарғы характерли белгилеринин бири болып табылады. Сонлықтан да көпшилик жағдайда бармақ өлшеминдеги қосықларда қатарлардағы сәйкес буўнақлардың буўын саны тең келе бермейди. Бирақ улыўма қатарлардағы буўын санларының теңлиги сақланады. Мәселен,

Көргенмен// аўырыў// алма ағашын,
Мийўасы// писпей-ақ// төгилген саўлап,
Сондай// сен де бийўақ// ийилди басың,
Жамғырсыз// ыссыда// турғандай жаўрап.³

¹ Туйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармо? системаси, Тошкент, «Фан», 1966, 65-б.

² Сонда, 69-94-б.

³ Юсупов И. Танлаўлы шығармаларының еки томлығы, 2-том, Нөкис, «Қ-қстан», 1992, 85-б.

Не даңғыл// жоллардан// аңгаллар ағып,
Сүтке// тойған тайдай// шаўып жөн алды,
Журтты// Һайран етип, // мақсетке жетип,
Ақыл// шокқысына// барып дем алды.¹

Мысалларда буўнақлардағы буўын санлары төмендегише: 1.3+3+5, 3+3+5, 2+4+5, 3+3+5 2. 3+3+5, 2+4+5, 2+4+5, 2+4+5. Бармақ өлшеміндеги қосықларда буўнақлардың шегарасы сөздің ортасынан түспейтуғынының тийкарғы себеби мәнилик қатнасқа байланысly. Өйткени бир сөздің соңғы бир ямаса еки буўыны кейинги сөзге қосып оқылса, дәслепки хәм кейинги сөздің мәниси бузылады.

Қарақалпақ поэзиясында үш-төрт буўынлыдан баслап он алты, он сегиз буўынлы қосыққа шекем гезлеседи. Усыған сәйкес қосықларда бир буўнақтан баслап бес-алты буўнаққа шекем болыуы мүмкин. Тағы бир итибарлы таманы қатарлардағы буўын саны қосықтың жанрлық өзіншелигине де тәсир жасайды. Балалар қосықлары көбинше жети-сегиз буўыннан артпайды. Термелер де жети-сегиз буўынға қурылады. Ал толғауларда буўын санлары он бир, он еки буўыннан ибарат болса, ғәззеллерде он бес- он сегиз буўынды қурайды. Қосық пенен жазылған эпикалық шығармаларда болса, уақыяларды баянлауға арналған орынлардағы қосық қатарлары жети-сегиз буўыннан ибарат болса, қахарманлардың диалогларында көбинесе он бир буўынлы қосық қатнасады.

Солай етип, қарақалпақ поэзиясы да басқа түркий халықлар поэзиясы сыяқлы бармақ өлшеми тийкарында дәретилмекте. Бул өлшемдеги қосықлар ырғаққа түсиуи, бәнтке биригиуи, уйқасы бойынша да халқымыздың көркем-эстетикалық талғамына, сөйлеу интонациясына, қосықты намаға салыу өзіншелигине мас түседи. Сонлықтанда ол әсирлер дауамында миллий поэзиямыздың тийкарғы хәм бирден-бир қосық өлшеми болып қалмақта.

Бәнт қосықты прозадан айырыушы тийкарғы белгилердің бири. Себеби, қосық бәнтке бөлинеди, қара сөз бөлинбейди. Прозада гәп синтаксистлик бирлик деп қаралса, қосықта бул ұазыйпа бәнтке жүкленеди. Себеби, бәнтте шығармада айтылажақ болған пикирдің бир бөлеги жәмлеседи. Бәнт қосық қатарларының белгили бир системада уйқасыуынан пайда болады хәм усынан бәнттиң түрлери жүзеге келеди. Түркий халықлардың әдебиятында еки қатарлы қосықты маснавий, төрт қатарлы қосықты мурабба, бес қатарлы

¹ Сәрсенбаев Т. Дүнья менен дөртлесюу, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 55-б.

қосықты мухаммес деп атау дәстүрі бар. Әлбетте, булар мәзи атамалар емес. Олардың жасалуы принциптері, критериялары әсірлер бойы қәлиплескен. Сонлықтанда олар лириканың жанрлық түрлері дәрежесіне еріскен. Батыс әдебиятындағы сонетлер менен октавалар, Шығыс әдебиятындағы рубайылар менен муашшақлар да бәнтлік қурылысының өзіншелігіне байланысты өз алдына жанр болып жетіліскен. Демек, бәнт поэзияда тек форма элементи болып қалмастан оның мазмұнына да, жанрлық өзіншелігіне де сөзсіз тәсір жасаушы қосық қурылысының бір бөлегі. (Біз усы баптың төртінші бөлімінде бәнт хәкқында кеңірек сөз етеміз.)

Солай етип қосық қурылысының элементтері болған-ырғақ, уйқас, өлшем, бәнт усындай қәсіетлерге хәм өзіншеліклерге ийе. Олардың хәр биринің өзіннің жасалуы, қәлиплесіу басқышлары бар. Оларды анықлау әдеуір қурамалы ис. Сонлықтанда қосық қурылысын изертлеуге тек қаракалпақ әдебиятында ғана емес, ал улыума дүньялық әдебиятта жүдә аз сандағы илимпазлар бел байлайды. Рус әдебиятында қосық қурылысын изертлеу менен Б.В. Томашевский, В.В. Жирмунский, И.Б. Стеблева, М. Л. Гаспаров сыяқты илимпазлар шуғылланған. Әсіресе, академик М.Л.Гаспаров хәзіргі дәуірде дүнья жүзлік әдебиятта усы бағдардағы ең жетік қәнигелерден есапланады. Илимпаздың «Метрика в русском стихе», Москва, 1982, «Очерк истории русского стиха, Метрика, Ритмика, Рифма, Строфика», Москва, 2000, «Русский стих начала XX века в комментариях», Москва, 2001, мийнеттері қосық қурылысына арналған ең классикалық жұмыстардан саналады. Илимпаз бул мийнеттерінде қосықты пүтин бир система сыпатында қарастырады. Илимпаздың пикиринше бармақ өлшемінде жазылған қосықтарда тек бууын саны есапқа алынбастан, сеслер де қатаң әхмийетке ийе. Қосықта зият сес больуы мүмкін емес. Бул қосық тәбиятына қайшы келеди. Қосықтың ең баслы элементи болған ырғақ зият сести қабылламайды. Сондай-ақ илимпаз соңғы мийнетінде қара сөз бенен жазылған қосық, верлибр ямаса еркін қосық, ырғақты, уйқаслы проза менен ақ қосық, ярым уйқасықты қосық сыяқты түсиниклерге кең таллау ислеп, олардың орыс әдебиятында тутатуғын орны, поэтикалық қәсіieti хәкқында кең талқыйн жасайды.¹

---

¹ Гаспаров М.Л. Русский стих начала XX века в комментариях, М. «Фортуна Лимитед». 2001, 12-19-б.

И. Б. Стеблеваның «Развитив тюркских поэтические форм», деп аталатуғын мийнети тек қосық теориясы көз қарасынан ғана емес, ал эрамыздың XI әсирине тийисли болған жазба естеликлерди әдебий көз қарастан изертлеу, оларды транскрипциялау, рус тилине аудару, хәр бир текстке түсіндирме бериуи бойынша да жүдә үлкен мийнет болып табылады. Сондай-ақ бул жумыста ерте дәуірдеги түркий жазба естеликлердин қосық қурылысы, структурасы менен көркем формасы, поэтикалық тилинің изертлениуи теориялық жақтан айрықша әймиетке ийе. Түркий поэзияның билимданы сыпатында И. Б. Стеблева уйқастың дәслепки түрлери, оның поэтикасы мәселелерин изертлеу менен бирге оны хәзирги дәстүрий уйқас пенен салыстырады. Ол П. Пело тәрәпинен айтылған «Дивани луғат ат турк» жазба естелигинде уйқастың дәслепки формасы сыпатында сеслик уйқас та хызмет атқарған, олар жазба естеликлерде өнимли қолланылған деген пикири менен бәсекиге түседи хәм жазба естеликте барлық уйқаслар қосықтың ақырында келетуғынын, сонлықтан да сеслик уйқаслар уйқастың тийкарғы түри бола алмайтуғынын билдиреди.¹ Илимпаздың бул мийнети түркий поэзияда көркем форма менен қосық структура-сының өсиу эволюциясын анықлауда теңи тайы жоқ бағалы мийнет болып табылады.

Б. В. Томашевскийдин 2001-жылы Москвада баспадан шыққан «Теория литературы» сабақлығы да әдебият теориясы, көркем әдебияттың структурасы хәм формасын үйрениу бағдарындағы үлкен жаңалық болды.

Түркий халықлар поэзиясының қосық қурылысын изертлеуде М. К. Хамраевтың «Основы тюркского стихосложения», Алма Ата, 1963, мийнети сөзсиз көп мағлыұмат береди. Бул мийнет түркий халықлардың жергиликли илимпазлары тәрәпинен қосық қурылысын изертлеуге бағышланған дәслепки мийнетлерден болған-лықтан да өз дәуиринде үлкен қызығыушылық пенен күтип алынды. Онда уйқас, өлшем, бәнт сыяқлы қосық қурылысының элементлери өз алдына изертленеди. Әсиресе, автордың аруз өлшеминің түркий поэзияға аұысыуы жөниндеги бақлаулары теориялық хәм әмелий жақтан әхмиетке ийе. Илимпаз аруз өлшеми ислам дини арқалы араблардан түркий халықлар поэзиясына кирип келди деген пикир

---

¹Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке, М. «Наука», 1971, стр. 7, 8.

билдиреди.¹ Бул бир тәрәплеме дурыс. Себеби, ислам дини арқалы түркий халықларға араблардың илими, мәденияты, әдебияты аўысқан. Бирақ аруз өлшеминиң тек ислам дини арқалы түркий халықлар арасына тарағаны жүдә исенимли емес. Өйткени, аруз өлшеми түркийлерге тиккелей араб әдебиятынан өткен емес, ал парсы әдебияты арқалы тараған. Сонлықтан да парсылар менен қоңсылас отырған халықлар (өзбек, уйғыр, азербайжан, түркмен, хәм т. б.) әдебиятында аруз өлшеми бар. Екиншиден, аруз өлшеминде жазылған қосықлар қатарлардағы буўынлардың созылыңқылығы хәм қысқалығына қурылады. Ал түркийлердің қыпшақ топарына киретуғын халықлардың (қарақалпақ, қазақ, қырғыз, ноғай) тилинде буўынды қысқа хәм созылыңқы етип айтылмайды. Сонлықтанда бул халықлардың әдебиятында аруз өлшеминиң болмаўы тәбийий. Демек түркий халықлардың әдебиятына аруз өлшеминиң аўысыўының бир қанша тийкарлары бар екенлиги көзге тасланады.

У. Туйчиевтиң «Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси», Ташкент, 1966 хәм «Ўзбек поэзиясида аруз системаси», Ташкент, «Фан», 1985 мийнетлери өзбек әдебияттаньў илиминде қосық қурылысын изертлеўге бағышланған көрнекли мийнетлерден есапланады. Екинши китапта улыўма аруз өлшеминиң тарийхы, оның система сыпатында қәлиплесиўи хәм өсиў эволюциясы, аруздың өзбек поэзиясындағы көриниси, өзиншелиги, уйқас хәм оның теориясы, уйқастың ўазыйпалары хәм уйқасқа болған талаплар, ырғақ, бәнт, лирикалық көркем формалар хәм оның түрлери, форма менен мазмунның қатнасы, музыкалылықты пайда етиўге қатнасыўшы элементлер ҳ.т.б. мәселелер сөз етиледі. Сөзсиз бул мийнет ҳазирги дәўирде өзбек әдебияттаньў илиминде, улыўма түркий халықлардың әдебияттаньў илиминде қосық теориясы бойынша қунлы мийнет болып табылады.

З. А. Ахметовтың «Казахское стихосложение», Алма Ата, 1964, Акрем Джафардың «Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз», Баку, 1968 мийнетлери де қосық теориясын изертлеўге арналған.

Ал қарақалпақ әдебиятында қосық қурылысы Қ. Мурадбаевтың 1977-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы» атлы кишкене брошюралық мийнетин есапламағанда дерлик изертленилмеді. 1958-жылы профессор С.Ахметов тәрәпинен

---

¹ Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», стр. 1963, 188, 199.

«Қарақалпақстан жаслары» газетасында хәм «Әмиүдәрья» журналында жәрияланған «Қарақалпақ қосық қурылысы ҳаққында» атлы мақалалар дүркини, академик М.Нурмухаммедовтың 1958-жылы «Әмиүдәрья» журналында жәриялаған «Маяковскийдиң қосықларын қарақалпақша аударыудағы қыйыншылықлар», сондай-ақ профессор Қ. Айымбетов, филология илимлериниң кандидаты А. Алиев тәрәпинен жәрияланған мақалалар әдебияттаныў илиминиң бул саласын изертлеўге болған умтылыслар еди.

Қарақалпақ әдебияттаныў илими 30-жыллардан баслап илим сыпатында қәлиплескен болса, ҳәзирге шекем көркем әдебиятты тек бир тәрәплеме - шығарманың мазмуны көз қарасынан үйретип келди. Онда да мазмунға көбирек сиясий мәселелер жармастырылып, XIX әсирдиң әдебияты ҳаққында сөз етилсе теңсизлик, бай менен жарлылардың гүресин, XX әсир әдебияты ҳаққында сөз етилсе Ленинди, партияны жырлаў идеяларын шығармадан излеў менен әўере болдық. Сонлықтан да шығарманың формасы, структурасы мәселеси нәзерден тыста қалды. Буған 30- жыллары форма мәселеси менен шуғылланыўшыларды формализмде айыплаў, көркем шығармада ең баслысы оның формасы емес, ал мазмуны деп қараў да себепши болған болса керек. Әдебият теориясының ең тийкарғы тараўларының бири болған қосық қурылысы теориясының бүгинги күнге шекем изертленбегенин де усы менен түсиндириў мүмкин.

2-БӨЛИМ. УЙҚАС ХӘМ ОНЫҢ ТҮРЛЕРИ

Уйқас қосықтың ең тийкарғы элементлериниң биринен есапланады. Өйткени, ол поэтикалық сөздиң өзіншелигин тәмийинлеўде ырғақ, өлшем сыяқлы айрықша хызмет атқарады. Әсиресе, аўыз әдебияты тийкарында раўажланған қарақалпақ әдебияты сыяқлы әдебиятларда уйқастың тутатуғын орны өз алдына. Себеби, поэзия халық арасына аўызша таралатуғын дәўирде қосық уйқасы айрықша талап етилген. Уйқас ырғақ пенен бирликте қосықтың ядланыў мүмкиншилигин арттырған. Соның менен бирге қарысып кеткен уйқас поэзияға өзінше көркемлик бағышлап, оның оқыўшы яки тыңдаўшыға тийгизетуғын эмоционаллық тәсиршеңлигин де арттырып отырған. Солай екен, уйқасты изертлеў, оның қосықтағы баслы хызметин анықлаў, түрлерин үйрениў әдебият теория-сында әхмийетли мәселелердиң биринен есапланады.

Уйқас ҳаққында түрлише түсириклер бар. Мәселен, уйқас- бул қосық қатарындағы ҳәр қандай буўын үнлеслиги, қосық қатарының

соңындағы сеслик қайталаулар... Бірақ олардың ишінде ең бириншилерден болып пикир айтқан В.М. Жирмунскийдің анықтамасы уйқастың тәбиятын толығырақ ашып береді: «Уйқас - бул қосықтың бәнтлик қурылысында шөлкемлестириушилиқ хызмет атқаратуғын ҳәр қандай сеслик қайтаталаулар»¹

Шынында да уйқас қосықтың бәнтлик қурылысында тийкарғы хызметти атқарады. Еки, үш, төрт хәм т.б. қатарлы қосық деп атауымыздын себеби қосық қатарларының уйқасыу системасына байланыслы. Сондай-ақ қосық қатарларындағы бууын үнлеслиги деген түсиник те уйқастың мәнисин толық ашып бере алмайды. Бундай жағдайда сеслик уйқасларды бийкарлауға туура келеди. Уйқас тек қосық қатарының соңында да келе бермеуи мүмкин. Ол қосықтың ортасында да, басында да келеди. Усылардың барлығын есапқа алған ҳалда В.М. Жирмунскийдің уйқас ҳаққында билдирген анықтамасы теориялық жақтан дурыс деген жуумаққа келиуге болады.

Демек, уйқасқа жоқарыдағыдай анықлама берсек, оның шығармадағы баслы хызметти неден ибарат, - деген сорауға жууап излеуге туура келеди. Уйқас- биринши гезекте қосық қурылысының басқа элементлери болған ырғақ, бәнт, өлшем менен байланыста тууылады хәм солардың пайда болыуында шешиуши хызмет атқарады. Мәселен, қосық қатарлары бир-бири менен пәкизе уйқасқа түсиуи арқалы бир тегис ырғақты пайда етеди. Ырғақ уйқассыз өзиниң бир тегислигин, системалылығын, музыкалылығын сақлап тура алмайды. Өйткени, уйқассыз қатарлардың оқылыуы менен уйқаслы қатарлардың оқылыуында да сезилерли дәрежеде парық бар екенлиги көринип турады. Оқылыу интонациясындағы өзиншеликтің қосық ырғағына тәсир етпеуи мүмкин емес. Ҳәр бир қосық бәнтиниң шегерасын анықлауда да уйқас тийкарғы критерия екенлигин, бәнттиң түрин де уйқастың қалай жайласыуы белгилеп беретугынлығын биз жоқарыда атап өткен едик. Бармақ өлшеминде бууын санының теңлиги менен уйқас арасында тығыз байланыс бар. Себеби, уйқас қосық қатарларында бууын санының теңлигине кери тәсирин тийгизбейди, керисинше уйқастың тәбияты бууындардың теңлигин талап етеди.

Екиншиден, уйқас қосықтың көркемлигине тиккелей тәсир жасайды. Сәгли табылған қатар, өз орнында қолланылған сөзлер менен уйқастың байланысы пикирдің сулыулығын, образлылығын

¹ Жирмунский В.М. Рифма, ее история и теория, Петроград, 1923, стр-9

тәмийинлейди, оқыушыда эмоциональ, эстетикалық сезимлерди пайда етеди.

Ат езиуин жыртса темир аўызлык,
Биреу андыр «алсам деп бир баўызлык»,
Биреулер дер: сумлык ғой бул оянған,
Инсап пенен хұждан деген жаўызлык.¹

Бунда 1, 2, 4 - қатарлар өз-ара уйқасқа түсип бир пүтин бәнтти пайда етеди. Ол келеси бәнт пенен шегераны белгилейди хәм қосықтың пүтинлигине, пикирлеудің дауам еттирилиуине мүмкиншилик жаратып береді. Қосықтың прозадан баслы айырмашылығы да сонда, ол ырғақ хәм уйқасқа ийе. Уйқас тыңлаушы хәм оқыушы тәрәпинен шығарманы қабыллау хәм ядлау мүмкиншилигин барынша жоқарылатады. Себеби, уйқас қосықтың ырғағына тиккелей тәсир етиу арқалы оның музыкалылығын тәмийинлейди. Музыкалы ямаса намалы сөз әпиуайы сөзге салыстырғанда адамлардың санасына активирек сиңип барады. Уйқасқа түсетуғын сөзлер басқаларына қарағанда айрықша интонация менен айтылады хәм ол қатардың тамамланғанлығын билдиреди (уйқас қатардың соңында келген жағдайда).

Жоқарыдағы келтирилген мысалда әпиуайы тил менен айтқанда қарысып кеткен уйқас қолланылған. Бул бәнттеги уйқас ушын алынған сөзлер шыйрақ, тартымлы. Олар поэтикалық сөз сыпатында шығармаларда сийрек гезлеседи. Сондай-ақ ол қурылысы бойынша да құрамалы уйқас - үш бууынлы уйқаслар. Улыўма поэзияда үш-төрт хәм оннан да көп бууынлы сөзлерден жасалған уйқаслар құрамалы уйқаслар болып есапланады. Өйткени, сөзлердің құрамындағы сеслердің саны көбейген сайын оған сеслик қайталауларға ийе сөзлерди табуу қыйынласады. Усы қыйыншылыққа төзбеген көплеген шайырлар әпиуайы уйқасқа (бир, еки бууынлы сөзлерден жасалған уйқаслар) бет бурады. Мысалдағы уйқасатуғын төрт сөздің де дәслепки еки бууыны түбир сөз, соңғы бууыны сөз жасаушы «лық» қосымтасы. Буннан қалеген сөзге «лық» ямаса «шы» сөз жасаушы қосымтасын қосып уйқасты пайда етиуге болады деген жуўмақ келип шықпауы керек. Мәселен, «аўызлық», «баўызлық», «жаўызлық» уйқасларына «жаслық», «атызлық», «аўқамлық» хәм тағы

¹ Юсупов И. Таңлаулы шығармаларының еки томлығы, 2-том, Нәқис, «Қарақалпақстан», 1992, 5-6.

да басқа сөзлер уйқас бола алмайды. Бул жерде уйқасты пайда етип турған қосымта емес, ал «аўыз», «баўыз», «жаўыз» деген түбир сөзлер. Олар бир-бири менен жүдә пәкизе уйқасты келтирип шығарған.

Сондай-ақ уйқасты барлық ўақытта тек түбир сөзлер пайда ете бермеўи мүмкин, ал қосымталар да бул хызметти атқара алады. Хәр қыйлы морфологиялық қурылысқа ийе қосымталар бир-бири менен уйқасады.

Хуқықы шекленбеген гөззал хүкимдар,
Сен кимсең жаныма хәкимлик еткен..?
Биз тўе не улты дана шайырлар,
Сениң кимлигинди айталмай кеткен.¹

Қосықта биринши хәм үшінши қатардағы «хүкимдар», «шайырлар» сөзлери өз-ара уйқасады. Бирақ бул жерде биринши мысалдағыдай түбир сөзлер, яғный «хүким», «шайыр» сөзлери уйқаспайды да, ал «дар», «лар» қосымталары уйқасты пайда еткен. Бунда айрықша атап өтетуғын нәрсе - бул екеўи еки қыйлы категориядағы қосымталар. «Дар» сөз жасаўшы қосымта болса, «лар» көплик жалғаўы. Егер булар екеўи де бир формада: я «дар», я «лар» формасында келсе, оларды уйқас деп айтып болмас еди.

Бирақ айырым жағдайларда бир қыйлы формадағы, лейкин хәр қыйлы категориядағы қосымталар да уйқасты пайда етиўи мүмкин.

Сол қара тасларды жарып бәхәрде,
Өскен гүлди көрип жаның қулазып,
Мақтанып, елжиреп ойларсаң хәм де,
«Адам» тастан қатты, гүлден де нәзик.²

Бул бәнттиң биринши, үшінши қатары уйқасады. Бирақ ондағы түбир сөзлер «бәхәр» және «хәм» бир-бири менен пүткиллей уйқаспайды. Оннан қала берсе қосымталары екеўинде де «де» бирдей формада. Егер жоқарыдағыдай көз қараста пикир жүритетуғын болсақ, бул қатарларды өз-ара уйқас деп атап болмас еди. Лейкин бул жердеги еки «де» формасы жағынан бирдей болғаны менен бириншиси орын сеплигиниң жалғаўы болса, екіншиси жанапай сөз. Уйқастың бундай түри омоним сөзлер қолланылғанда да ушырасады.

Улыўма пөзияда айрықша қызығыўшылық туўдыратуғын уйқас түриниң бири - бул тек түбир сөзлердиң өз-ара уйқасыўы. Әсиресе,

¹Сонда, 18-б.

² Сонда, 32-б.

бир бәнттің төрт қатарында да уйқас ушын түбир сөзлерди пайдаланыў - жүдә сийрек гезлесетуғын жағдай.

Бул не деген писикшилик!
Бул не деген сақый топырақ!
Журт атызда, есик илик,
Жумыс қызған ғыр әтирап.¹

Келтирилген мысалда биринши қатардағы «писикшилик», үшінши қатардағы «есик илик» сөзлери, екинши қатардағы «топырақ» хәм төртинши қатардағы «әтирап» сөзлери өз-ара уйқасады. Олардан «писикшилик» сөзи дөрэнди түбир, қалғанларының барлығы да тийкар түбир сөзлер. Және бир дыққат аўдаратуғын нәрсе усы уйқасқа алынған сөзлердин үшеуи атлық сөзлер. Уйқас ушын түбир сөзлерди, оннан қала берсе, атлық сөзлерди қолланыў - бул үлкен шайырлық шеберликтин, поэтикалық излениўшиликтин жуўмағы. Сондай-ақ егер де хәр бир қатарды бир синтаксистлик бирлик деп қарайтуғын болсақ, қарақалпақ тилинде атлық сөзлердин гәптин соңында келиуи жүдә сийрек гезлесетуғын жағдай. Демек, бул жерде гәп қураўдың инверсия усылынан пайдаланылған. Соның менен бирге биринши хәм үшінши қатарларда төрт буўын, екинши хәм төртинши қатарларда үш буўын үнлеседи. Жоқарыда айтып өткенимиздей, булар да уйқас табыўдың ең қурамалы усылларының бири.

Қарақалпақ тили де басқа түркий тиллери сыяқлы жалғалмалы (аглюнативли) тиллер топарына жатады. Яғный түбир сөздин кейнине көплик, тартым, сеплик жалғаўлары бириниң изинен бири жалғана бериуи мүмкин. Бундай жалғалмалы сөзлер поэзияда да ушырасады. Бирақ усындай сөзлердин уйқасыуы әдеттеги сөзлерге қарағанда өзгеше болады. Биз жоқарыда тек түбир сөзлердин, сондай-ақ қосымталардың өз-ара уйқасыуын көрип өткен едик. Айырым жағдайларда төмендегише уйқаслар да гезлеседи.

Сырласып айттым барлық билгенлеримди,
Мат еттин ойнағаным, қулгенлеримди,
Өмиримниң жәннети деп ойлайман,
Сениң менен гезлескен күнлеримди.²

¹ Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 47-б.

² Жумамуратов Т. Түрли өткеллер, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983, 73-б.

Бунда уйқас жүдә сәтсиз таңланған. Себеби қосық поэтикасының нызамларына муўапық бир буўынлы сөзге бирдей төрт буўынлы жалғау жалғап, оны уйқас сыпатында усыныўға болмайды. Олар қосықта уйқас атқарыуы керек болған ўазыйпаларды (биргелки ырғақты, қатарлардың көркемлигин арттырыу, қосықтың эмоциналлық тәсиршенлигин жоқарылатыу ҳәм т. б.) атқара алмайды.

Солай етип поэзияда түбир хәм қосымталардың қатнасы бойынша да уйқастың бир неше түрлери гезлеседи. Олар төмендегише келиуи мүмкин:

1. Тек түбир сөзлердиң уйқасыуы. Бунда ең әҳмийетлиси қосымтасыз еки ямаса оннан да көп буўынлы түбир сөзлердиң өзара уйқасыуы.

Журтқа таңсық емес бул күнде баксы,
Дүнья қууыу болды кеўилдиң нақшы,
Той берип, пул жыйнап жақын-жууықтан,
Улына «Жигули» алғаны жақсы.¹

Келтирилген мысалдағы биринши, екинши, төртинши қатардағы уйқас сөзлер түбир сөзлер. Олар сөз шақапларына бөлиниуи бойынша «атлық», «атлық», «келбетлик». Түбир сөзлер жалғалмалы сөзлерге қарағанда қосықтың көркемлигине көбирек тәсир жасайды. Себеби, түбир сөзлер қысқа болады. Поэзия қысқалықты сүйеди. Екиншиден, түбир сөзлердиң қосық қатарының соңында келиуи тек поэзияның поэтикасына тән қубылыс екенлиги де белгиле. Солай екен, поэзияда түбир сөзлердиң уйқас ушын қолланылыуы айрықша қубылыс сыпатында баҳаланады.

2. Түбирдиң хәм қосымтаның да уйқасыуы. Бунда уйқас ушын алынған сөзлердиң тек түбири уйқасып қалмастан, қосымталары да уйқасады. Уйқастың бул түри дәслепки түрге салыстырғанда да курамалырақ.

-Айналайын келбетиннен,
Көзге ысық көринесең.
Байқап турман сўретиннен,
Келши неге еринесең?²

¹ Юсупов И. Аласатлы дүнья бул, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 93-б.

² Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының үш томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 56-б.

Әлбетте, түбір сөздің де, қосымтаның да уйқасыуының буннан да қурамалырақ түрлери бар. Жоқарыдағы мысалдағы уйқасыушы сөзлер халық қосықларында гезлесетуғын уйқасты еслетеди хәм жеңил оқылады. Бундай уйқаслар ырғаққа да айрықша түс береди.

3. Бир сөздің түбири менен екінши сөздің қосымтасы уйқасыуы мүмкин. Бунда олардың түбирлери өз-ара уйқасыуы шәрт емес.

Суу тартылса, тауда қардан көремиз,
Не ис болса, басқалардан көремиз.¹

Мине, бул да түбір менен қосымтаның уйқасыуының бир көриниси. Уйқастың бул формасы көбирек бир, еки бууынлы сөзлер менен көп бууынлы сөзлер өз-ара уйқасып келгенде гезлеседи. Соны да айтып өтиу керек, қосықта уйқасатуғын сөзлердің бууын санлары да тең болыуы талап етиледи. Бул нызам жоқарыдағы қосықта да сақланған. Дәслепки қатардағы «тауда» сөзи менен екінши қатардағы «басқалардан» сөзиниң түбири - «басқа» өз-ара уйқасады.

4. Тек ғана қосымталар уйқасыуы мүмкин. Бирақ бунда бул қосымталар хәр қыйлы категорияда болыуы керек. Мәселен, сөз жасаушы қосымта, сеплик, көплик, тартым хәм т.б.

«Шабазымлап» жүрген хаялың сонда,
Шыдамы таусылып тийген соң жанға.²

ямаса

Бес төбе артта қалды асырымды,
Мантаңлап бузсаң аяқ басыуыңды.³

Келтирилген мысаллардағы асты сызылған қосымталар қатарлардың өз-ара уйқасыуын тәмийинлеп тур. Оларда уйқасатуғын қосымталардан алдыңғы сөзлер уйқаспайды. Бундай өз-ара уйқасыушы қосымталар пүткиллей басқа-басқа категорияда болса, олардың уйқасыу хызмети еле де артады. Усы көз қарастан қарағанда екінши мысал бираз характерли. Өйткени, онда сөз жасаушы қосымта менен табыс сеплигиниң қосымтасы уйқасады.

Басқа халықлардың поэзиясы сыяқлы қарақалпақ поэзиясында да қурамалы (сложная) уйқастың бир неше түри бар:

1. Жупласқан уйқас. Бир қатардағы еки сөз бенен екінши қатардағы еки сөздің өз-ара уйқасыуына айтылады.

¹ Юсупов И. Аласатлы дүнья бул, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 52-б.

² Сонда, 55-б.

³ Юсупов И. Үмит жағысы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 105-б.

Пүткіл жәхән туу көтерди таң калып,
Кең далаға топланысты сан халық.¹

ямаса

Жаман жақсы ийең жоқ меннен басқа,
Дәулет басы малымсаң, Жийрен қасқа.²

Хәр бир қатарда өз-ара уйқасатуғын еки сөзди табыу қыйын. Бундай уйқаслар турақлы сөз дизбеклери келгенде ямаса дизбеклесип келиуи шәрт болған еки сөз қатара келгенде ушырасады. Бул уйқастың курамалылығы сонда, еки сөз де өз-ара уйқасыуы шәрт. Жоқарыдағы мысалларда «таң-сан», «қалып-халық», «меннен-Жийрен», «басқа-қасқа» жуплықлары өз-ара уйқасады. Шайырлар бундай сөзлерди уйқас ушын әнайыдан излеп таппауы мүмкин. Ол дәретийүшлик халатта тәбийий халда келиуи итимал. Айырым жағдайда гейпара шайырлар уйқас дәретийүде сөз ойынынан пайдаланады хәм усының нәтийжесинде де жупласқан уйқас дәретиледи.

2. Аралас уйқас. Бунда бир қатардағы бир сөз бенен екінши қатардағы еки сөздің ямаса керисинше уйқасыуы.

Өмириңнің мазмуны қуның болар,
Тың-тыңлап қулақ салсаң бұрынғылар,
«Өмирди қәстерлең» деп бәри бирден,
Зинхарлап тәңирдің көп зарын қылар.³

Мыйық тартса жалт-жулт етип дүр тиси,
Шырайына шырай қосар күлкиси,
Күн нурындай уялтады көзлерин,
Тикке турып қарай қойса бир киси.⁴

Жоқарыдағы мысаллардан көргенимиздей уйқастың бундай, түринде бир ямаса еки бууынлы еки сөз бенен көп бууынлы бир сөз уйқасады. Бул жағдайда да уйқасыушы сөзлердің бууын санының теңлиги принципи сақланады. Екіншиден, тек бууынлардың саны тең болып қалмастан, ал ондағы қайталаныушы сеслердің саны да тең ямаса барабар болады.

¹ Жумамуратов Т. Түрли өткеллер, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983, 67-6.

² Юсупов И. Үміт жағысы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 105-6.

³ Сонда, 60,61-6

⁴ Жумамуратов Т. Түрли өткеллер, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983, 96-6

3. Қос уйқас ямаса қайталаныушы уйқас. Бунда бир қатардағы қайталаныушы жуп сөз екінші қатардағы қайталаныушы жуп сөз бенен уйқасады. Мәселен, «хош-хош», «пош-пош» дегенге сыяқлы сөзлердің өз-ара уйқасыуы. Бул уйқас дәслепки еки уйқасқа салыстырғанда да жүдә сийрек гезлеседи. Ж. Аймурзаевтың 1939-жылы жазған «Поезд» атлы қосығында уйқастың усындай түри қолланылған. Уйқастың бул түри қосықтың көркемлігін тәмийинлеуде айрықша ызмет атқармайды. Ол пикирдің эмоциональ-экспрессивилигін ірттырыуда, айырым жағдайларда ҳәрекетти, көринисти билдириуде, еликлеуиш сөзлер қолланылғанда гезлесейи мүмкин.

4. Толық уйқас. Бунда бир қатардың уйқасатуғын сөзи екінші қатарға толығы менен өтеди. Яғный көп бууынлы сөзлер менен аз бууынлы сөзлердің өз-ара уйқасыуынан уйқастың бундай түри жүзеге шығады.

Бул не деген писиқшилиқ,
Бул не деген сақый топырақ.
Журт атызда, есик илиқ,
Жумыс қызған ғыр әтирап.¹

Уйқастың бул түри де қайталаныушы сеслердің көплиги менен айрықшаланады. Усы жағынан ол аллитерациялық уйқасты еслетеди. Көп бууынлы сөзлердің кейинги бөлеги екінші қатардағы басқа бир сөз дизбегиниң екінші компоненти менен уйқасып келсе, усы сөз дизбегиниң биринши компоненти де құрамалы сөздің дәслепки бөлеги менен уйқасады. Мине, бул уйқастың толықлығын тәмийинлейди.

5. Тутас уйқас. Бунда еки ямаса оннан да көп бууынлы сөзлердің тек ең соңғы бууынлары ғана емес, ал түбир сөзлери де өз-ара уйқасады. Яғный сөзлер тутасы менен уйқасатуғын болғаны ушын да бундай уйқас түрлери тутас уйқас деп аталады.

Бүлбилер сайраса сен деп сайраған,
Гүллер сениң ушын ғумша байлаған,
Сүмбил шашларыңды желпип ойнаған,
Салқын самаллар да интизар саған.²

¹ Юсупов И. Аласатлы дүнья бул, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 47-б.

² Юсупов И. Дәуір самаллары, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 158-б.

Халық тилинде бундай уйқас қарысып кеткен уйқас деп аталады. Сондай-ақ бул уйқастың баслы өзіншелиги көбинесе фейил сөзлер уйқас ушын қолланылады. Соның менен бирге бундай уйқас ушын бир теклес сөзлер қолланылатуғын болғаны ушын олар эпифайыдай болып туйылады. Усы уйқастың және бир өзіншелиги қайталаныушы сеслердің санының көп болыуында. Демек бундай шығармалар музыкаға барынша бейим келеди.

6. Тутас емес уйқас. Бунда еки ямаса оннан да көп бууынлы сөзлердің соңғы бууынлары ғана уйқасады ямаса оның соңғы бууыны менен бир бууынлы сөз уйқасады.

Сен аңламай жүрсен айтқандай,
Иси шатақ олардың хәзир.
Хәзир олар басы менен ғай,
Қайсар минез бир жаңа Дәуир.
Сорап атыр олардан биримдеп,
«Неге өсек айтысасыз? деп.¹

Уйқастың бул түри қосықтың поэтикалық көркемлігін арттыруға хызмет етпейди. Ол қосықтың көркемлігине тийкаргы дыққат қаратылмастан, ал пикир биринши орынға шығарылған қосықларда көбирек гезлеседи.

7. Толық емес уйқас. Бунда еки ямаса оннан да көп бууынлы сөзлердің тек соңғы дауыссыз сесі үнлесиуі яки қайталаныуы мүмкин. Буны әдебияттаныу илиминде толық мәнисиндеги уйқас деп есапламайды. Ол уйқастың дәслепки көриниси сыпатында тән алынады. Сонлықтан да уйқастың бундай түри толық емес уйқас теген термин менен аталады.

Сөйтип қуяш Спасс саатына,
Шағылысқанда хәр күни азанда,
Жай ағыссыз бул жанлы дәрья,
Көтерулер Қызыл майданға.²

Уйқастың түрлери бойынша көп ғана терминлер қарақалпақ әдебияттаныу илиминде автор тәрепинен биринши мәртебе ислетилип отыр. Бул терминлерди айланысқа қосқанда хәр бир терминнің атамасын сол уйқастың улыума характеринен, мәнисинен келтирип шығардық. Бирақ хәр бир таза кубылыс толықтырыуларды, жети-

¹ Юсупов И. Аласатлы дүнья бул, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 62-6

² Юсупов И. Дәуир самаллары, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 82,83-6

лисиўди талап ететуғыны да белгили. Сонлықтан да бул терминлер де қолланылуы, пайдаланыуы барысында жетилисетуғыны сөзсиз.

Солай етип, қарақалпақ поэзиясында уйқастың қурылысы, жайласуы бойынша түрлерин көрип өттик. Енди уйқастың шәртлилиги не менен белгиленеди деген сорауға жууап берийге туўра келеди. Бизинше бармақ өлшеміндеги қосықта уйқас ырғақты аңғаруыда, оның бир тегислигин тәмийинлеуде айрықша хызмет атқарады. Академик Л. В. Щербаның анықлауы бойынша француз силлабикалық қосығында уйқас, «барлық ўақытта қосықтың сонын анық анықлауға имканият туўдырады, сонлықтан да ол орыс поэзиясындағыдай көркемлеу қуралы хызметин атқарып ғана қалмастан, қосықта тийкарғы шөлкемлестириўшилиқ хызметти де атқарады»¹ деген еди. Уйқас қарақалпақ әдебиятында фольклорлық шығармалардан баслап раўажланды. Илимпазлар уйқаслар дәслеп жүдә әпиўайы болғанын, соң жазба әдебияттың раўажланыуы менен уйқастың да раўажланғанын, уйқастың дәслепки формасы сыпатында сеслик уйқаслар хызмет атқарған болса, ол қазирги қурамалы уйқасқа шекемги жолды басып өткенин мәлимлейди.

Уйқастың эволюциясы тарийхий-әдебий процесстиң раўажланыуы, анау ямаса мынау қосық формасының раўажланыуы менен тығыз байланысly. Сондай-ақ уйқастың раўажланыуына, оның әмелиятта қолланылуына миллий көркем дәстүрдиң де күшли тәсир жасайтуғынын умытпауымыз керек.

Уйқас әдетте өз-ара үйлесетуғын сөзлердеги барлық сеслердиң толық қайталаныуын талап етпейди. Өз-ара үйлесимли хәм бир-бирине жақын сөзлердиң болуы уйқастың жүзеге шығыуындағы тийкарғы критериялардың биринен есапланады. Сондай-ақ биз жоқарыда атап өткенимиздей, уйқас тек сеслердиң қайталаныуы ғана емес, ал буўынлардың да өз-ара үйлесиуи болып табылады. Сонлықтанда уйқастың қосықта пайда болуы тийкарлары хаққында сөз болғанда ол сеслик қайталаныуы, буўынлардың өз-ара үнлеслиги бойынша да жасалатуғынын нәзерде тутуы лазым. Уйқасты түрлерге бөлиуде де, оның жасалуыын анықлауда да уйқас хаққында бул тәлийматты басшылыққа алыу талап етиледи. Себеби, уйқас әдебият теориясының, соның ишинде қосық теориясының бир элементи болғанлықтан да оның анық критериясы болуы шәрт. Және қайта-

---

¹ Щерба Л. В., Фонетика французского языка, М. 1955, стр. 169

лаўға туўра келеди, бул өзимиз жоқарыда келтирген В. М. Жирмунскийдің теориясынан шегиниў емес, керисинше оны толықтырыў. Сондай-ақ буўын үнлеслиги дегенде, әлбетте, буўын курамындағы сеслеслердің үнлеслиги түсиниледи. Бир-бирине тәбияты бойынша жақын сөзлер ғана өз-ара үнлес болады. Уйқасты пайда етиў ушын бәрқулла қайталаныўшы сеслердің болыўы шәрт емес.

Тал саясы жанға ысық,
Ылай суўлар сыңқ-сыңқ күлсе жапларда.
Қаўынларын шире қысып,
Жоңышқалығы дөнсе усап мақпалға.¹

ямаса

Дилбарлығын былай қойғанда,
Сынғырлаған сестин қәйтерсен.
Сыңқ-сыңқ күлген алтын сайларда,
Мөлдир суўлы булақтай дерсен.²

Келтирилген биринши мысалда екінши, төртінши қатардағы «жапларда», «мақпалға», екінши мысалдағы «қойғанда», «сайларда» деген сөзлерде толық сеслик қайталаныўлар жоқ. Бирақ оларда бир-бирине үнлес сеслер қолланылған. Мәселен, биринши мысалда ж-п, п-қ, л-п, р-л, д-ғ үнлесликлери, екінши мысалда қ-с, о-а, ғ-л, н-р үнлесликлери қатнасады. Олар жасалыўы, айтылыўы бойынша бир-бирине жақын ямаса үнлес сеслер болғанлықтан да бул қатарларды пәкизе уйқастырып тур. Бундай уйқасты қарақалпақ поэзиясында оғада көплек келтириўге болады. Үнлес сеслерди қайталаныўшы сеслер деп қабыллаў сеслик уйқастың бир түри болған аллитерациялық уйқаста да гезлеседи. Бул шайырлар тәрепинен қайталаныўшы сеслерге ийе сөзлерди таба алмағанлықтан емес, ал сөзлерди еркин қолланыў зәрүрлигинен келип шыққан усыл болып табылады. Сондай-ақ усы зәрүрликтен келип шыққан және бир жағдай - уйқас ушын сеслик қайталауларға да, сеслик үнлесликлерге де ийе емес сөзлерди қолланыў. Ол талантлы шайырлардың шығармаларында да, басқа шайырлардың шығармаларында да гезлеседи. Буны әдебияттаныў илиминде сөзлерди үнемли қолланыўға умтылыў-шылық ямаса сөзлердің мәнисине, пикирге айрықша итибар

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 2-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 137-6

² Избасқанов Ж. Мен күткен күн, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993, 25-6.

бериўшилик пенен түсиндиреди. Еркин қосықларда уйқастың биротала жоғалыў жағдайларын, әйне, усы тийкардан келип шыққан деп есаплаўға болады.

Булар спектакль таярлап жүрип,
Өз роллерине хәм де тарийхқа
Сонша сүңгип кетип, бәрин умытқан
Нағыз фанатиклер, мен билсем егер,
Талантлы адамларда бул ис болады..¹

Әлбетте, И. Юсупов сыяқлы шайырлардың уйқас таба алмаўы мүмкин емес. Келтирилген мысалдың бес қатарында да уйқастың болмаўы биринши гезекте жоқарыда атап өткенимиздей пикирди баслы орынға шығарыўынан деп түсиндириў мүмкин. Екиншиден, бул мысал шайырдың эпикалық шығармасынан, анығырағы «Мәнги булақ» поэмасынан алынды. Бизге белгили, қосық пенен жазылған эпикалық шығармаларда ўақыялар желисин үзликсиз хәм тәбийий халында бериў, сондай-ақ қахарман образын, әсиресе, оның психологиясын, ишки ой-кеширмелерин жасаў, монолог, диалогларды бериў ушын көбинесе, қарысып кеткен уйқасқа, бир тегис желисли ырғаққа аз кеўил бөлинеди. Шайырдың поэмасынан алынған мысалда да уйқастың халсиз болыўын усы себеплерге байланыслы түсиндириўге болады.

Сырттан келген интернациональ сөзлер менен түпкиликли сөзлер уйқасып келгенде де уйқастың бир тегислиги, тәбийийлығы бузылады. Бунда сырттан келген сөзди қаншелли қарақалпақшаға жақынлатып қолланғанымыз бенен оның «жат» екенлиги бирден-ақ көзге тасланып турады.

Айтқан: қыз ығбалы болсын зияда,
Оны билсин Париж хәм Қаҳирада,
Ҳинд елинде түссин мушаираға,
Хәр басқан қәдеми гүл-гия болсын.
Хаўазасы түссин пүткил дүньяға,
Қайда барса, бизиң Зульфия болсын.²

Келтирилген мысалда «зияда», Қаҳирада», «мушаираға» деген сөзлер бир қарағанда өз-ара уйқастай туйылады. Бирақ Қаҳира сөзи

¹ Юсупов И. Умит жағасы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 230-6.

² Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 2-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 220-6.

соншелли дәрежеде бөлөкленип тур, оған қарақалпақша түпкиликли сөзлерден уйқас табыу әдеуір мүшкил ис. Оған «зияда» сөзине қарағанда да «мушаираға» сөзи уйқасыу жағынан жақын.

Сондай-ақ көп ғана қосықларда шалыс уйқас формасында тек жуп қатарлары уйқасып, тақ қатарлары уйқаспауы (уйқастың ғәззелий формасы) ямаса керисинше тақ қатарлары уйқасып жуп қатарлары уйқаспауы да гезлеседи.

Қалесең жүзде қалыңа Төрткүл, Шымбайды берейин,
Кеулимнің ышқы гүллерин алармысаң ямаса:
Қарақалпақша йошлы сазлар әкелдим саған,
Ҳа, гөззал Бухаражан дүнья турғанша жаса.
Ибрайым дер, Бухара шайырлар илхамыдур,
Ситораи маҳи хаса, Ситораи маҳи хаса!¹

ямаса

Ким шымшықтан қорықса екпейди тары,
Ыссы- суығына көнгенбиз бәлким.
Алмасы шәйнектеі Төрткүл бағлары,
Күнсиз қалай енди писиуи мүмкин?

Нәзик тәбиятлы пахтаға шекем,
Күн күйдирген сайын ағарар қайтама.
Қара думалақ балалардың бетинен,
Әмиу суы менен күн нуры тарар.²

Тақ қатарлардың уйқаспай жуп қатарлардың уйқасыуы бул белгили ызыамлылыққа - ғәззелдің мақта өлшемине тийкарланған. Онда ғәззелдің дәслепки еки қатары уйқасады да үшінши қатардан баслап тақ қатарлар уйқаспай еркин қалады да жуп қатарлар дәслепки еки қатарға уйқаса береді. Бул әсирлер дауамында ислеп шығылған уйқасыу формасы. Қарақалпақ поэзиясында бул ызыамлылық қатаң сақланбастан тек қосықтың ҳәр бир бәнтиндеги жуп қатарлары өз-ара уйқасып келеді. Бул да ғәззелдің ямаса рубайының өлшемин қабылламастан тек сыртқы формасын қабыллағандай уйқас формасын қабыллаудың бир түри. Ал тақ қатарлардың уйқасып, жуп қатарлардың уйқаспауы ҳеш қандай ызыамлылыққа тийкарланбаған.

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 291-б.

² Юсупов И. Дәуір самаллары, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 288-б.

Оны да шайырлардың еркін пикир жүргізіуінен келип шыққан уйқас формасы деп қабыллауға болады.

Мәселен, жоқарыдағы биринши мысалда жуп қатарлардағы «ямаса», «жаса», «хаса» сөзлери өз-ара уйқасады. Олар пәкизе уйқасты пайда еткен, тақ қатарларда уйқастың болмауын да билдирмейди. Сондай-ақ қосық ғаззел формасында жазылғанлықтан да уйқастың бул формасы қосыққа мас түсип тур. Ал екинши мысалдың екинши бәнтинде тақ қатарлары қалсиз болса да «шекем», «бетинен» сөзлери арқалы өз-ара уйқасып тур. Ал жуп қатарларында уйқас ушын «қайтама», «барар» сөзлери қолланылған. Бирақ көринип турғанындай бул сөзлер уйқасты пайда ете алмайды. Демек, уйқастың бундай түрин шайырлардың дәретиушилик излениушилигинин жемиси деп қарамастан, керисинше олардың уйқас дәретиуге болған итибарсызлығы сыпатында қарау керек. Себеби, дәстүрий қосық формасында жазылған шығармаларда уйқасқа итибар бермеушилик, оны пикир кууыушылыққа аударуу, сөзлерди үнемли пайдаланыуға умтылушылық пенен түсиндириу қосық формасын әбигерлендирип, оның оқуушы яки тыңлаушыға тийгизетуғын эмоционаллық, эстетикалық тәсирин кемитетуғыны белгили.

Қарақалпақ поэзиясында айырым жағдайда жазылғанда уйқас бузылып қолланылады да, оқылғанда ол қәдимги дәстүрий уйқас формасында еситиледи. Яғный оқығанда уйқастағы олқылық билинбей кетеди. Бул қарақалпақша қосықты оқыу интонациясына, қосық ырғағына байланысly.

Арқаның Әуезовы, Муқаны ма...
Қазақша китап түссе дүканыма,
Еле де баяғыша бас саламан...
Алма Ата, аға журтым, эссалам ал!
Эссалам ал, қазақтың астанасы,
Келдим мен қууанышым бастан асып...!

Келтирилген мысал ҳәр еки қатары өз-ара уйқасатуғын еки қатарлы қосықтан алынды. Бирақ үшінши, төртинши қатар менен бесинши, алтыншы қатарлар жазба түринде өз-ара уйқаспағаны менен оқылғанда олар жүдә пәкизе уйқасты пайда етеди. Бул демек, оқылғанда уйқастағы анау-мынау олқылықлардың билинбей кетуғынынан дәрек береди. Үшинши, төртинши қатарларда бир қатар-

¹ Юсупов И. Аласатлы дүнья бул, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 127-6.

дағы еки сөз бенен екинши қатардағы еки сөз өз-ара уйқасады. Бирақ бул сөз дизбеклериниң компонентлериниң буўын санлары тең емес. Үшинши қатардағы бас саламан сөз дизбегиниң биринши компоненти бир буўынлы сөз болса, керисинше, төртинши қатардағы ассалам ал сөз дизбегиниң екинши компоненти бир буўынлы сөз болып табылады. Бул жазыўда сезилерли дәрежеде билингени менен айтылғанда еки сөз де бир буўнақта айтылғанлықтан қосылып оқылады хэм олар арасындағы уйқас олқылығы билинбей кетеди. Бесинши, алтыншы қатарлардағы өз-ара уйқасыўшы сөзлер — астанасы, бастан асып сөзлери. Бастан асып сөзиндеги «б», «п» сеси зият. Сонлықтанда ол жазыўда уйқасты бузып тур. Бирақ бул жерде де оқылыў епкини менен бул олқылық та билинбейди.

Уйқастың айрықша түрлериниң бири-сеслик уйқаслар. Изерт-ленип отырған 30 жыллықта да аллитерация, ассонанс, анафора сыяқлы сеслик уйқаслар шайырлардың лирикалық шығармаларында ушырасты хэм олар қосық көркемлигин арттырыўға сөзсиз тәсир жасады. Ш. Сейтов, Т.Матмуратов, К. Рахманов, Т. Сәрсенбаев, Б. Генжемуратов, М. Қарабаев сыяқлы шайырлардың шығармаларында сеслик уйқаслар көбирек гезлесетуғыны байқалды.

«Аллитерация – қосық қатарларында, көбирек сөзлердиң басында, даўыссыз сеслердиң қайталаныўы. Ол ески герман, түрк халық-ларының хэм басқа да халықлардың әдебиятларында ушырасады.»¹

Сени умыт десип сыбырлар самал,
Сени умыт десип суўлар сыңқылдап.²
Гүлчехра, Гүлрухсарды Гулайымға,
Дүгана, қурдас қылған бирадарлық³
Сары иренлерди сүймес-ем,
Сары көйлеклерди киймес-ем,
Сен сүйдирдиң сарғайғанында,
Салы атызлары сөйле сен.⁴
Қылыштай қылшылдап айдың нурлары,
Толқын түйгишледи көкирегимди,
Нашарзад шоршынып бирден шырлады,
Адамзат сәл иркил, мен суўперимен.⁵

¹ Литературный энциклопедический словарь, М. «Сов.энциклопедия», 1987, 20-б.

² Рахманов К. Ұтан муҳаббаты менен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984, 59-б.

³ Матмуратов Т. Жақсылық сарайы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986, 59-б.

⁴ Сонда, 49-б.

⁵ Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 57-б.

Қыялым жайылар жасыл жайлауда,
Әрманым арғымақ алыс айлауда,
Көзімді ашаман барлығы - ялған,
Шынжырланған Шынлық үрер- байлауда...¹

Жоқарыда аллитерацияға тийісли бир неше мысаллар келтирип өттік. Биринши мысал «с» сесине қурылған аллитерация. Шайыр қатарлардағы сөзлердің сулыұ еситилиуі ушын усы сестен басланған сөзлерди таңлаған. Сондай-ақ бул еки қатар үш сөзден ибарат анафорадан (Сени умыт десип) басланатуғынын есапқа алсақ шайырдың өз шығармасын дөретиу пайытында сеслик уйқас үстинде излениушилик пенен жұмыс алып барғанын түсиниу қыйын емес. Т. Матмуратовқа тийісли қосықта аллитерация ушын «Г» сеси алынған. Шайыр арнаулы түрде хәр қыйлы миллетке тийісли болған «Г» сесинен басланатуғын қыз атларын таңлаған. Улыұма Т. Матмуратов қосыққа көркем форма таңлауда көп изленген шайыр. Оның «с» сесине қурылған аллитерациялық қосығы сеслик уйқастың усы формасының хақыйқый үлгиси болып табылады. Ол оқылғанда жаңылтпашларды еслетеди. Жаңылтпашлар да адамларды сулыұ, анық сөйлеуге көнликтириу ушын дөретиледи. Бул қосықта да аллитерациялық уйқас арқалы сөздің сулыұлығын сезиниуге болады. Усы бәнтте қатарлардың соңындағы уйқасты сеслик уйқаслар жеңип кеткен. Олар уйқас хызметин толық атқарып тур.

Б. Генжемуратовтың қосықларындағы сеслик уйқасларға айрықша тоқтап өтиуге туұра келеди. Шайыр шығармаларынан келтирилген мысалдың биринши бәнтинде «қ», «т», «с», екинши бәнтинде «ж», «ш» сеслерине қурылған аллитерациялық «а» сесине қурылған ассонанс уйқаслар қатнасады. Бирақ бунда сөзлер тек сеслик уйқас дүзиу ушын емес, ал шығармадағы пикир ағымын тәмиинлеу ушын қолланылады. Мәселен, «қылыштай қылшылдап», «толқын түйгишледі», «жайылар жасыл жайлауда», «шынжырланған шынлық» аллитерациялары хәм «арғымақ алыс айлауда» ассонансы турақлы сөз дизбеклери дәрежесине жеткен. Олардың арасында беккем мәнилик хәм формалық байланыс бар.

Әдетте поэзияда ассонанслар (даұыслы селердің қайталаныуы)² аллитерацияға салыстырғанда өнимсиз қолланылады. Бирақ олар да

¹ Сонда, 52-б.

² Хализев В.Е. Теория литературы, изд. 2, М. «Высшая школа», 2000, стр. 39

сөзлердің сыртқы сулыұлығын, еситилиуі өзіншелигин тәмийинлеуғе хызмет ислейди.

Аппак үлбиреген мамық сийнеңнен,
ақша булт Ақ түнге жарасқан ақшам,
Жанымды бир мунды сағыныш аймалап,
Жалғызлық қуслары сайрасқан ақшам.¹
Мен - Өмиргүл кемпирмен.
Өмириңмен. Өмиринди өлтирмең.
Болмаса мендей анасыз,
Қарап боласыз,
Қарап боласыз.²
Узақ емес аншама,
Арлы, арсыз арасы,
Арлы жақсы қаншама,
Арсыз маңдай қарасы.³

Бул қатарларда «а» хәм «ө» сеслерине қурылған ассонанслар берилген. Улыұма ассонансларды бақлап қарағанымызда көбирек «а» сесине қурылған ассонанслардың гезлесетуғынын гүзетиуғе болады. Буның тийкаргғы себеби сыпатында бул сестиң позиция таңламайтуғынын, басқа дауыслы сеслерге қарағанда көбирек қолланылатуғынын атап өтиуғе болады. Келтирилген мысаллардағы қайталаныушы сеслер сөздің басында да, ортасында да келип, олар арасындағы жақынласыуды күшейтеди.

«Анафора — бир ямаса бир неше бәнтлерде қосық бирдей сөзлер хәм сөз дизбеклери менен басланыуы.»⁴ Ол аллитерация хәм ассонанстан түпкиликли өзіншеликке ийе. Бириншиден, дәслепки еки сеслик уйқаста сеслер қайталанып келсе бунда сөзлер хәм сөз дизбеклери қайталанады. Екиншиден, оларда бир қатардың ишинде сеслер қайталанса, бунда хәр бир қатардың басындағы сөзлер қайталанады. Усы жағынан анафоралар көбирек сөзлердің интонациясын күшейтиу менен бирге ырғаққа да тәсир жасайды. Себеби, әдетте хәр бир қатарда қайталанған сөз айрықша интонация менен оқылады хәм ол усы арқалы ырғақтың да өзіншелигин тәмийинлейди. Бул жағынан анафоралар редифлерге уқсайды.

¹ Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 57-6.

² Матмуратов Т. Жақсылық сарайы, Нөкис, 1986, 49-6.

³ Сәрсенбаев т. Дүнья менен дәртлесіу, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 53-6.

⁴ Литературный энциклопедический словарь, М. «Сов.эциклопедия», 1987, 21-6.

Соңғы дәуірдегі қарақалпақ лирикасында бір сөзден де, бір неше сөзден де құралған анафоралар гезлеседи.

Дослық пәк жүректің талмас қанаты,
Дослық турған жерде қашар машақат.
Дослық тиришиликтің күш хәм кууаты,
Дослық бар жерде бар бахыт хәм рәхәт.
Дослық бар жерде бар бахыт хәм рәхәт.
Дослық душпанлыққа болмас мауаса,
Дослық пенен адам теңиз, тау асар.¹
Қызға ашық болған патшалар,
Қызға ашық болған от жағар,
Қызға ашық болған сүлингир,
Қызға ашық болған бәтжағар.²
Сыпайы Қосықлар- костюм шалбарсыз,
Сыпайы Қосықлар- сақалсыз, муртсыз.
Сыпайы Қосықлар- қулы абройдың,
Сыпайы Қосықлар- күйиксиз, өртсиз
«Саламат» болың!³
Биреу гәпин сыбырласа,
Биреу ұарлап дауыслайды.
Биреу зорға қыбырласа,
Биреу зыңғып алыслайды.⁴

Мине, анафораның хәр қыйлы түрлеринен мысаллар. Олардың барлығы да анафоралар болғаны менен атқаратуғын көркем ұазыйпалары хәр қыйлы. Биринши мысал шайыр М. Қарабаевтың шығармасына тийисли болып, онда дослық сөзине айрықша мәни жүклеу ушын оны анафора сыпатында таңлайды. Т.Сәрсенбаевтың шығармасында үш сөзден ибарат анафора қатнасады. Ол жасалыуы хәм сыртқы формасы бойынша редишке де жақын. Бирақ атқаратуғын хызмети бойынша анафора. Себеби, редишф ушын қолланылатуғын сөзлердің интонациялық мәниси анафораға салыстырғанда да күшлирек болады. Яғный бундай шығармаларда пикир тиккелей редишф арқалы бериледи. Ал анафора қатарлардың бирдей сөзлер хәм сөз дизбеклери менен басланыуы. Ондағы интонация хәлсизирек. Бирақ анафораның ырғаққа тәсир етиу күши редишке салыстырғанда күшли. Усы көз қарастан қарағанда оны анафора деп атау мүмкин.

¹ Қарабаев М. Алтын босаға, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982, 56-6.

² Сәрсенбаев Т. Дунья менен дәртлесіу, Нөкис, 1990, 64-6.

³ Генжемуратов Б. Саратан, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 62-6.

⁴ Рахманов К. Уатан мухаббаты менен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984, 79-6.

Б. Генжемуратовтың лирикасында анафораның хақықый үлгиси берилген. Қосықтағы «Сыпайы Қосықлар» анафорасына жүдә сәтли тәрип берилген. Анафорадан кейинги сөзлер арқалы шайырдың қосықта айтажақ пикири айдынласады. Шайыр усы анафора хәм оның тәрипи арқалы қосыққа қаншелли үлкен ұзыйпа жүкленетуғынын билдиреди. Бәнттиң соңындағы «Саламат» болың!» бәнт басарының да сәтли шыққанлығын атап өтиў керек. Ал К. Рахмановтың қосығында «Биреў» анафорасы мәнилик жүкке де ийе. Усы сөз арқалы шайыр еки қыйлы хәдийсени қатара қойып салыстыра сүүретлейди хәм өзиниң пикирин жеткерийге умтылады. Демек «биреў» сөзи тек сеслик уйқас ушын ғана қолланылып қалмастан, мазмунды жеткерийге де тиккелей қатнасады. Бул жағынан ол редишке жақын.

Улыұмаластырып айтқанда сеслик уйқаслар дәстүрий уйқаслар менен бирге хәзирги поэзияда қосықтың көркемлигин, эмоционаллық тәсиршенлигин, интонациялық мәнилик хызметин арттырыўда өз орнына ийе. Оларды қоллануы арқалы шайырлардың поэтикалық излениўшилигиниң артып баратуғынын көрийге болады.

Редиф, әсиресе, Шығыс поэзиясында қосықтың көркемлигин арттырыў, бир сөзге айрықша дыққат қаратыў ушын қолланылатуғын усыл.

Редиф келип шығыуы бойынша араб сөзи болып атта ерде отырыўшының кейнинде отырған адамды аңлатады.¹ Әсиресе, ол Шығыс әдебиятында ғәззел жанрында көбирек қолланылған. Оның қолланылыуы биринши гезекте бир сөздиң (сөз дизбеклериниң) хәр қатарда қайталаныуы арқалы мазмунға тәсир жасаў болса, екиншиден, ырғақты, қосықтың музыкалылығын күшейтиўге бағдарланған. Әдетте редиф ушын эмоционаллық тәсиршенлиги басым, көркемлиги жоқары сөзлер таңлап алынады.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында редиф 2 формада ушырасады:

1. Қатарлық редиф
2. Бәнтлик редиф

Қатарлық редиф ең кең тарқалған форма болып, бунда редиф ушын қолланылатуғын сөзлер қатардың соңында да, ортасында да, басында да келе берийи мүмкин. Айырым жағдайларда бир қатарда жуп редиф те гезлеседи. Әсиресе, редиф ушын үш, төрт сөздиң ислетилиуи улыўма әдебиятта жеке сийрек ушырасатуғын халат.

¹ Литературный энциклопедический словарь, М. «Сов.энциклопедия», 1987, стр. 3421

Қыстың күни қар гүлдер, ярым, сен жүрген жерде,
Жупар ийис шашар желлер, ярым, сен жүрген жерде,
Бостанға дөнер шөлдер, ярым, сен жүрген жерде,
Өзгеше сайрар бұлбиллер, ярым, сен жүрген жерде,
Қадемине қайыл жер, ярым, сен жүрген жерде.¹

И. Юсуповқа тийисли бул мухаммес усы форманың классикалық усылы тийкарында жазылған. Дәслепки бәнттиң бес қатары толығы менен уйқасып, екінши бәнттен баслап соңғы қатар биринши бәнт пенен уйқасады. Шайыр редиф ушын төрт сөзди (ярым, сен жүрген жерде) таңлаған. Өзи қосық қатары он төрт бууыннан ибарат. Оның да жети бууыны редиф ушын қолланылса, қалған жети бууында уйқасты да тәмийинлеуи керек, пикирди де бериуи зәрүр. Қосықта редифлердиң алдындағы «гүлдер-желлер-шөлдер-бұлбиллер-жер» сөзлери өз-ара уйқасады. Егер итибар берип қарасақ, усы уйқас сөзлердиң алдындағы сөзлер де (қар-шашар-дөнер-сайрар) өз-ара уйқасады. Демек, шайыр хәр бир қатарда редиф ушын төрт, уйқас ушын еки сөзди қолланған. Бул кубылыстың үлкен поэтикалық изленистиң, шайырлық шеберликтин нәтийжеси екенлигине дау жоқ.

Екіншиден, шайыр редифти де жүдә сәтли тапқан. Қосықтағы пикирдиң жеткерилиуи де, мазмунда, әйне усы сөзге байланыслы. Бул яр образын улығлаудың ең жоқарғы шегерасы. Себеби, яр жүрген жерде қыстың күни қар гүллесе, желлер жупар ийис шашса, шөлдер бостанға дөнесе, бұлбиллер өзінше сайраса, жер оның қадемине қайыл болса - яр гөззаллығын, оған болған мухаббатты буннан артық сүүретлеуи қыйын. Мине, ярға болған мүнәсибет, сүйиушилик. Лирика- бул сезимлер дүньясы. Сонлықтанда яр сыяқлы мухаддес түсиниклерди усылай жырлау керек. Ал хәзирги гейпара қосықларда айтылатуғындай: «кел, лабиңнен сүйейин, жаным», «өзгени хәргиз сүйегөрме», «өзиң жанымдасаң, кеуиң басқада» сыяқлы сөз хәм сөз дизбеклери яр гөззаллығын да, мухаббаттың мухаддеслигин де жеткере алмайды.

Буннан кейинги бәнтлерде төмендегидей қатарлар бар:

Жар астындағы жайын көрип сени набада,
Жаңа болған жигиттей өрден-ыққа шабады.

Ямаса

«Көрсен тәрийпин айт» деп түнлер жалынар таңға,
«Гүл жүзине қонба» деп таңғы шық кейир шаңға.

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 92-б.

Мине, бул хақыйқый ышқы лирикасы. Усы қатарларды оқый отырып яр гөззаллығына, оған болған жигиттиң илаһий сезимлерине исенбеуиң, яр хаққында усындай түсиниклерге ийе болыўға умтылмауың мүмкин емес.

Үш сөзден ибарат редифке мысал:

Әне көриң, писент етпей, барар дилбар. Бул не азап?
Ұах, ышқында жанған сайын, және дилбар. Бул не азап?
Өз арзыўлы интизарын душпан санар. Бул не азап?
Дос санайды басқалардың бәрин нигар. Бул не азап?
Тек те мениң бир өзимнен жүзин бурар. Бул не азап?¹

Шайыр қызларға тән болған такаббырлықты «Бул не азап?» редифи арқалы береді. Шығыс әдебиятының үлгиси мухаммeste қосық дәретийү арқалы шайыр сөзсиз форма сулыўлығына ерискен.

Еки сөзден, бир сөзден ибарат редифти қолланыў ҳазирги қарақалпақ поэзиясында жүдә көплеп ушырасады. Сонлықтанда олардан мысал келтирип отырыўды шәрт деп есапламадық.

Қатарлық редифлердиң ең қурамалылары қосық қатарының басында хәм ортасында келетуғын редифлер. Бундай редифлер жасалыўы бойынша да, атқаратуғын хызмети бойынша да қатардың соңында келетуғын редифлерге салыстырғанда қурамалы.

Әссалам, қалбимниң отлы аспаны,
Әссалам, сезимниң отлы умманы,
Әссалам, дәртимниң отлы дәстаны,
Әссалам, сөзимниң отлы думаны,
Әссалам, сизлерге, әссалам!²

Қосықтың хәр бир қатарында жуп редиф (әссалам-отлы) хәм усы редифлердиң соңында сәйкес жуп уйқас (қалбимниң-дәртимниң, сезимниң-сөзимниң, аспаны-дәстаны, умманы-думаны) қатнасады. Қосық тек усы редиф хәм уйқас сөзлерден ибарат. Онда басқа сөзлер жоқ. Бул не? Форма куўыўшылық па? Жоқ. Шайыр қосығында усы форма тәбийий ҳалында жаратылған хәм ол мазмун менен биригип кеткен. Себеби, шайыр қосықтың биринши бәнтинде Сыпайы қосықлардың оқыўшыға хеш нәрсе бермейтуғынын баянлап келеди де, екинши бәнтти жоқарыдағыдай формада береді. Бул әйне усы форма мазмунды жеткерийүге жүдә мас түскенлигин аңлатады.

¹ Өтепбергенев Ө. Булақлар, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991, 24.

² Генжемуратов Б. Саратан, Нөйс, «Қарақалпақстан», 1992.

Екиншиден, шайырдың форма үстінде арнаўлы жумыс алып барғанын да сезиў қыйын емес. Себеби, бир қатарға еки редиф хэм оларға сәйкес еки уйқасты жәмлестириў, албетте, үлкен шайырлық шеберликтин жемиси. Редифлерден кейинги биринши уйқас та, екинши уйқас та шалыс формада жайластырылған. Бул демек, шайыр тәрәпинен бәнт дүзиў принципинин, сондай-ақ бир бәнтте улыўма мазмунның бир бөлегин жеткерийў принципинин сақланыўы болып та табылады.

Үшиншиден, редифлер менен уйқаслар ортасында беккем логикалық байланыс орнатылған. Бунда «эссалам-отлы» редифлеринин мазмунды жеткерийўдеги орны қандай болса, уйқас сөзлердин де әһмийети олардан кем емес. Шайыршылыққа тиккелей тийисли болған «қалб-сезим-дәрт-сөзим» сөзлери қаншелли дурыс таңланған болса, сәйкес түрде олардың жемиси сыпатындағы «аспан-уммандәстан-думан» сөзлери «отлы» редифин еле де күшейтип береді. Ал «эссалам» редифи бул сөз дизбеклеринин мазмунын және де жоқарылатып, шайырдың дәретиўшилик нийетин айдынластырады.

Солай екен, қатарлық редифлер мәзи бир ямаса бир неше сөзлердин қайталаныўы емес, ал қосықтың мазмунын, пикирлеўдин тәсиршенлигин арттырыў ушын қолланылатуғыны сөзсиз.

Бәнтлик редифлер ҳәр бир бәнттин соңында бир қыйлы сөз ямаса сөзлердин қайталаныўынан жасалады. Бунда бәнттин соңындағы қатарлар толығы менен қайталаныўы да, бир яки бир неше сөз қайталаныўы да мүмкин.

Қарақалпақ жазба әдебиятында бәнтлик редифлердин төркини алыста. XIV әсирдеги жыраў-шайырлардан баслап XIX әсирдеги классик шайырлардың дәретиўшилигинде де бәнтлик редифлерди қолланыў дәстүр болған. Бирақ XX әсирге шекемги әдебиятта қосықтың атамасын бәнтлик редиф сыпатында берийў тәжирийбеси көбирек ушырасады. Мәселен, Жийен жыраўдың «Ел менен», «Жайлаўым», Күнхожаның «Умытпаспан», «Орақшылар», Әжинияздың «Еллерим барды», «Гөззаллар», «Шықты жан», Бердақтың «Жақсырақ», «Излер едим», «Халық ушын» х.т.б. шығармаларында қосық атамасы ҳәр бәнттин ақырында қайталанып, редиф хызметин атқарады. Демек, бул шайырлардың шығармаларында қосық атамасы оның мазмуны менен тиккелей байланысады.

XX әсирде қәлем тербеткен А. Мусаев, А. Дабылов, С. Нурымбетов, Т. Жумамуратов сыяқлы халық шайырларының дәретиўшилигинде де бул дәстүр даўам еттирилди.

Ал, биз изертлеп отырған ХХ эсирдин соңғы 30 жыллығындағы, қарақалпақ поэзиясында да бәнтлик редифтин бир қанша үлгилериниң дәретилгенин көриўге болады. Эсиресе, Мақтымқулы дәстүри деп аталатуғын дәстүр бар. Онда биринши бәнт шалыс уйқас формасында, қалған бәнтлердин барлығы биргелкили уйқас формасында дәретиледи хәм биринши бәнттин екнши қатарынын соңындағы сөз ямаса сөзлер хәр бир бәнттин ақырында қайталана береди. Бунда хәр бир бәнтлик редифтин алдындағы сөзлер өз-ара уйқасыўы шәрт. Бул форма ХХ эсирде А.Дабылов дәретиўшилигинде күшли раўажланыўын тапқан еди. Хәзирги әдебиятта И. Юсупов, Х. Дәўлетназаровлар бул формада көплеген қосықлар дәретти.

Жаз қуяшы жайнап күлген шағларда,
Қара таўдың қабағында тоң қалмас.
Опалы дос сени көрген шағларда,
Көзде қайғы, көкиректе муң қалмас.
Дәўран атын минип келсе нәўбети,
Ел сүйген жигиттин тасар дәўлети,
Инсанның инсанға артса хұрмети,
Гүлшанларда ашылмайын гүл қалмас.¹
Муҳаббат ҳаққында бираз жырларым,
Жыр емес ол мениң жүрек сырларым,
Алынар уақ келди гүллер қырманын,
Жаслығым, сен мени таслап барсаң!
Сени ойлай берип кеўлим езилди,
Саған айталдым ба, айтар сөзимди?
Шадлыққа паяндоз муңды көзимди,
Жангенем, сен бүгин жаслап барсаң!²

И. Юсуповтың қосығы биз жоқарыда атап өткен формаға толық сәйкес келеди. Бунда хәр бәнттин соңындағы «қалмас» редифинин алдындағы сөзлер (тоң-муң-гүл хәм т.б.) өз-ара уйқасады. Қосықтың атамасы да редифтен келип шыққан. Демек, И. Юсупов өз шығармасын бәнтлик редифтин классикалық үлгисин сақтап жазған.

Х. Дәўлетназаровтың биз мысал келтирген қосығы «Хошласыў» деп аталады. Бирақ қосықтағы бәнтлик редиф - «барсаң». Шайыр бунда атаманы қосықтың улыўма мазмунынан келип шығып қойған.

¹ Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1992, 59-б.

² Дәўлетназаров Х. Сен жақсы қызсаң, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989, 38-б.

Ліекин бул қосықта да бәнтлик редифтин алдындағы сөзлер (таслап-жаслап-лаплап хәм т.б.) өз-ара уйқасады.

Демек хәзирги қарақалпақ әдебиятындағы бәнтлик редиф те шайырлардың көркем излениўшилигинен туўылған форма. Ол форма сулыўлығын тәмийинлеў менен бирге бәнтлерди бир-бири менен тығыз байланыстырады (хәр бир бәнттин соңындағы редифлердин алдындағы сөзлердин өз-ара уйқасыўы). Солай етип, ол шығарманы теккем органикалық бирликке ийе бир пүтин шығармаға айландырады.

* * *

Улыўма хәзирги қарақалпақ лирикасында уйқас хәм оның түрлери ҳаққында төмендегише пикирлерди айтыўға болады.

1. Хәзирги қарақалпақ лирикасында қосыққа уйқас табыў өнери камалатқа жетип, ол қосық искусствосының бир тараўы сыпатында қалипести. Уйқас миллий поэзиямыздың әҳмийетли бөлегине айланды хәм тезлескен өсиў эволюциясына ийе болды. Енди уйқасты белгили бир топарларға бөлип, оның түрин санап шығыў әмелий жақтан мүмкин емес (оның илим ушын зәрүрлиги де жоқ). Курамалы хәм әпиўайы уйқастың жаңадан көплеген түрлери пайда болды (биз олардың басым көпшилигиниң үлгилерин келтирип талқыйн жасадық).

2. Уйқастың жаңа түрлери лексикамыздың өсиўи есабынан да қалипеспекте. Басқа тиллерден аўысыў, жаңа түсиниклер нәтийжесинде пайда болып атырған сөзлер уйқастың буннан былай да өсиўине мүмкиншилик жаратпақта. Бирақ басқа тиллерден аўысқан сөзлер уйқас ушын қолланылғанда белгили бир үйлеспеўшиликлерди де пайда етпекте. Бирақ бәри бир олар да уйқастың шегерасын кеңейтпекте, жаңа уйқаслар туўылмақта.

3. Уйқастың өсиўи нәтийжесинде жазба түриндеги хәм оқылғандағы ҳалатында сәйкессизликлер келип шықпақта. Лекин олар арасындағы айырмашылықларды орфография хәм орфоэпия нызамлылықлары менен де түсиндириў мүмкин. Гейпара қосық формаларында уйқастың хәлсизлениў (верлибр-еркин қосық), пүткиллей жоғалыў (насырый қосық) жағдайлары да бар. Буны әдебияттағы унамсыз қубылыс емес, ал ондағы интеграция процеси, оның мүмкиншилик шегераларын кеңейтиўге болған көркем изленислер нәтийжеси деп қараў туўры болар еди.

4. Сеслик уйқас, редифли уйқас та дәстүрий уйқас пенен биргеликте өзиниң өмир сүрийге хақылы екенлигин далиллемекте.

Солай етип, биз хәзирги қарақалпақ әдебиятында уйқастың түрлери хаққында базы бир бақлаўларымызды усиндык. Уйқас тек форма элементи, қосықтың сыртқы көркемлигин тәмийинлеўши курал ғана емес. Ол қосықта пикирдиң, мазмунның жеткерилиўинде де айрықша әҳмийетке ийе. Жумысымыздың кейинги бөлиминде уйқас хәм оның мазмунға қатнасы жөнинде гәп барады.

3-БӨЛИМ. ЛИРИКАДА УЙҚАС ХӘМ ОНЫҢ МАЗМУНҒА ҚАТНАСЫ

Қосық — бул әдебияттағы ең ески жанр. Бир неше мың жыллар даўамында ол сөз искусствосының жетилискен түри сыпатында қәлиплести. Усы мың жылларда хәр бир миллий әдебиятта сөз шеберлери, талант ийелери оның бүгинги күндеги сырлы кубылыс дәрежесине көтерилиўине өзлериниң үлеслерин қосты. Көп ғана әдебиятларда қосық жанрының өзи оның теориясынан әдеўир алға илгерилеп кетти. Енди қосықтың қосық болып қәлиплесиўиндеги сыры, оны курайтұғын элементлердиң сыры жумбақ болып қалды. Адам санасына эстетик, эмоциональ тәсир жасаўдың айрықша куралы сыпатында қосықтың көркем әдебияттың басқа түрлеринен баслы айырмашылық белгилери, оны курайтұғын элементлердиң бир системаға бириге алыў өзиншеликлери қусаған мәселелер бүгинги әдебияттаныў илиминиң изертлениўи тийис болған баслы проблемаларынан есапланады. Қосық қурылысы, уйқас хәм оның шығармадағы хызмет шегараларын анықлаўды да мақсет етип қойғанбыз.

Қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы хаққында сөз болғанда, көбирек, уйқас нәзерде тутылады. Себеби, уйқас қарақалпақ қосық қурылысының ғана емес, ал улыўма қарақалпақ поэзиясының ең тийкарғы элементлериниң бири. Бизиң поэзиямыз әзелден уйқасқа бай болған. Хәттеки, ушырма сөзлер, нақыл-мақаллар да уйқасқа қурылған.

Уйқас қосықтың ең тийкарғы элементи болыўының да себеби сонда, оған поэзиялық шығармаларда жүдә үлкен ўазыйпа жүкленеди Бириншиден, уйқас қосықтың көркемлигине тиккелей тәсир жасайды. Жақсы поэзиялық шығармаларда уйқас ушын ең тартымлы, ең шырайлы сөзлер таңлап алынады. Екиншиден, бир тегис, қарысып

кеткен уйқаслар қосықтың ырғағына тәсір жасап, оның музыкалылығын арттырады. Үшіншиден, уйқас шығарманың образлығын күшейтеди. Уйқас ушын полифаник мәниске ийе сөзлер таңлап алынса, қосықтың метафоралық мәниси күшейип, ол көркемлеу куралы хызметин де атқарады. Төртіншиден, уйқас мазмун менен де тығыз байланысқа түседи. Демек, уйқас форма менен мазмунды бириктириуши элемент екенлиги даўсыз.

Биз жумысымыздың бул бөлиминде уйқастың мазмунға қатнасы жөнинде базы бир бақлауларымызды, изертлеулеримизди усынбақшымыз. Себеби уйқастың хызмети бир қатар менен екінши қатарды уйқастырыу, бәнтти пайда етиу менен шекленбейди. Ол өзінде пикирди алып жүриу уқыбына да ийе. Бул ҳаққында әдебият теоретиклери де, шайырлар да өзлериниң пикирлерин билдирген. Мәселен, В.В. Маяковский: «Уйқас бизди оннан бурынғы қатарға қайтарады, оны еске салады, бир пикирди аңлататуғын бәнттиң барлық қатарларын биргеликте болыуға мәжбүрлейди.»¹ -дейди. Уйқас қосықтың басқа элементлери менен өз-ара байланысқа түсе отырып, оның мазмунлылығын күшейтетуғыны ҳаққында да бир қанша пикирлер айтылған. «Уйқас поэтикалық образ бенен өз-ара хәрекетке киресе отырып, қосықтың мазмунлылығын күшейтеди, ондағы пикирлеу мүмкиншилигин кеңейтеди.»² «Уйқас арқалы қосықтағы ой-пикирди алып жүриуши сөз айрықшаланып турады.»³ «Демек, уйқастың муқым функцияларынан бири шығарма мазмуны ҳәм идеясының жеткерилиуи ушын жәрдем бериуши түсиниклерди тастыйықлау ҳәм күшейттириудур.»⁴ Сонлықтанда уйқастың қосықтағы тийкаргы хызметлериниң бири оның мәнилик жүклемеге ийе екенлиги, усы арқалы уйқасыушы сөз басқаларынан ажыралып туратуғынлығы белгили болады. Буннан шайырлардың өз шығармаларына уйқас табыуға болған жууапкершилигиниң дәрежеси ҳаққында түсиник те келип шығады.

Сондай-ақ илимпазлар ортасында уйқастың мазмунға қатнасы жөнинде бир-бирине қарама-қарсы пикирлер де бар. Белгили рус аде-

¹ Гончарев Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы, М. «Наука», 1973, стр. 168

² Сонда, стр. 169

³ Хамраев М.К. Основы тюрского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», 1963, стр. 28

⁴ Туйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси, Ташкент, «Фан», 1966, 109-б.

бият теоретиклери Л.И. Тимофеев уйқас мазмунға қатнаслы¹ деп есапласа, Б.П. Гончаров уйқастың мазмунға қатнасын оның «лексик ұазыйпасы» деп қарайды.² Ал көрнекли өзбек әдебиятшысы У. Туйчиев мазмун таманын уйқастың жети ұазыйпасының бириншиси сыпатында қарайды.³

У.Туйчиевтиң пикиринше уйқастың мазмун менен байланыс ұазыйпасы үш тәрәптен әмелге асырылады. Уйқас ең дәслеп мазмун менен байланыслы, ол керекли түсиниклерди, оларды қатардың ақырына шығарыу арқалы тастыйықлап көрсетиўди аңлатады: екіншиден, уйқасқа ажыратылған бул муқым сөзлер пикир ағымынан келип шығады хәм оның зәрүрий бөлеги болып қалады. Уйқасатуғын сөз өзи жайласқан қатар ямаса гәптен ажыралған ҳалда хеш қандай пикирди аңлата алмайды. Үшиншиден, уйқас темаға байланыслы ҳалда жаңа сөз хәм терминлер есабынан жаңаланып барады, лексик таманынан өзгерип хәм байып турады: уйқастың мазмун менен байланыслы болған өзгериўи сөзлердиң дүзилиси, образлы, синоним, түбир, қосымта, бир-бирине контраст мағаналы сөзлердиң уйқасыўына да қарайды.⁴ Демек, уйқастың мазмунға қатнасы мәселеси де форманың мазмунға қатнасы сыяқлы актуал хәм уйқастың тийкарғы ұазыйпаларының бири сыпатында айрықша үйрениўди талап ететугын проблемалардан есапланады.

Қарақалпақ поэзиясында төрт қатарды бир бәнтке бириктириў дәстүрге айланған. Бизде төрт қатарлы қосықлар көбирек гезлеседи. Усы төрт қатарды бир синтаксислик бирлик ямаса гәп деп қабыллайтуғын болсақ, шайырдан усы төрт қатарда шығармада берилетуғын пикирдиң бир бөлегин жеткерий талап етиледи. Шайыр онда пикирди де бериўи, образлы сөзлерди де табыўи, белгили системаға түскен уйқасты да қолланыўи керек. Сондай-ақ екінши бәнттеги пикир биринши бәнттеги пикирдиң логикалық раўажланыўи болыўи тийис. Биз бир бәнттеги пикирдиң раўажланыўи өзгешелигин, оған уйқас ушын қолланылған сөзлердиң тәсирин базы бир мысаллар арқалы қарастырып өтпекшимиз.

1. Таңларым оянбас толқын сестинен,
Қайлардан аларман ондай күшти мен?

¹ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы, М. 1976, стр. 334.

² Гончарев Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы, М. «Наука», 1973. стр. 198.

³ Туйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т. «Фан», 1985, 247-6.

⁴ Сонда, 248-6.

Дузлы шаңғыт көмген көллер үстинен,
Бул жағысқа түспей барар тырналар.¹

2. Бәхәрим гүзге мегзәр,
Кеуилим дүзге мегзәр,
Бул дүнья бизге мегзәр,
Жаным сени сағынғанымда.²

Биринши мысал шайыр И.Юсуповтың қәлемине тийисли. Ол шайыр тәрәпинен жазылған белгили шығарманың тек бир пәршеси болыуына қарамастан усы төрт қатарға-ақ үлкен ой-пикир жәмленген. Лирик қахарманның кеуил кеширмелеринен, оның дәртлеринен хәр ким өз ой кеширмесин, дәртін көреді. Қосықтағы баслы пикир келешек әулад алдындағы ислеген гүналарымызға өкиниш. Кешеги жылларда жиберилген, бүгин де дауам етип атырған кемшиликлерге күйиниш. Шайыр қосығының бул бәнтін жоқарыда айтқанымыздай бир синтаксислик бирлик деп қабыллай алмаймыз. Ол еки гәптен ибарат. Бәнттиң дәслепки еки қатарында лирик қахарманның өтмишти еслеуи, оны сағыныуы, аңсауы өз көринисин тапса, оның соңғы еки қатарында бүгинги қубылыслар, экологиямыздың, тәбиятымыздың бүгинги келбети сәуленеди. Яғнай шайыр антитеза усылын қолланыу арқалы өзи бермекши болып отырған пикирдің өткирлигине, анықлығына ериспекши болады. Бир бәнтте қарама-қарсы еки пикирди рауажландыруу пүтқил қатарлар арқалы әмелге асырылғаны менен де бунда оған уйқас ушын қолланылған сөзлердің тиккелей тәсири көринеди. Бирақ бунда бир бәнттиң хәр еки қатарында басқа-басқа ой-пикир емес, ал тығыз логикалық байланысқа түскен пикир жәмленген. Бундай логикалық байланысты тәмийинлеп турған да уйқас ушын алынған сөзлер екенін дәлиллеуе умтылып көремиз.

Екинши мысал шайыр Б.Генжемуратовтың хәммеге белгили нама қосығынан алынды. Ал бул бәнттиң хәр бир қатарында пикирлер динамикалық пәт пенен рауажланып барады да, дәслепки үш қатар төртінши қатар менен тығыз байланысқа түседі. Бул бир синтаксислик бирлик. Дәслепки үш қатарда лирик қахарманның руўхый халаты, келбети сүўретленип, төртінши қатарда не ушын усылай болғанлығы түсиндириледи. Шайырдың шеберлиги де сонда, төрт қатарда пикирди бир орайға жәмлестирип ғана қалмастан, уйқас

¹ Юсупов И. Белгиинди бузба сен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995, 76-б.

² Генжемуратов Б. Саратан, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 52-б.

ушын жүдә образлы, мас түсетуғын сөзлерди таңдай билген. Хәр бир қатарда пикирдің образлығы кем-кемнен өткірлесип барады. Пикир градациялық усылда раўажланады. Биринши қатарда бәхәр гүзге мегзетиледи. Тегинликте бәхәр гүзге мегзетилмейди. Лирик қахарманның қалбиндеги дәрт усы қатардан-ақ аңлатылады. Ал кеўилдің дүзге мегзеуі оның барынша қулазып қалғанын билдиреди. Лирик қахарманның дәрти еле де аўырласады. Пикир раўажланыуы еле де хәуижге минеди. Дүньяны лирик қахарманның өзине мегзетиуі арқалы ой-пикирдің раўажланыуы шегине жетеди. Лирик қахарман ушын бул дүнья қызық емес. Шайыр қосықтың төртинши қатары арқалы ой-пикирдің раўажланыуының шийеленисиуіне жуўмақ жасайды, оны түсіндиреди.

Сондай-ақ келтирилген мысаллардағы уйқаслар тек ғана қатарларды уйқастырыу ушын емес, ал оларды логикалық байланысқа түсириу ушын да қолланылып тур. Мәселен, биринши мысалдың дәслепки еки қатарын алып қарайық. Таңлардың толқын сестинен оянбауы - бул Әмиў хәм Аралдың бурынғыдай толып-тасып турмауының образлы сүүретлениуі. Бунда «сестинен» сөзиниң уйқас ушын алыныуы да тосыннан емес. Оны биринши қатардағы пикирди жеткеріудің гилти деп есапласа болады. Екинши қатарда шайырдың сол бахытлы күнлерди аңсауы, жоғалтыуы, еслеуінен туўылған ойлары бериледи хәм «күшти мен» сөзлери дәслепки қатардағы сөз бенен пәкизе уйқасқа түсип ғана қалмай, ондағы пикирдің даўамы хызметин де атқарады. Үшинши қатардағы «үстинен» сөзи де уйқас ушын оғада сәтли алынған. Ол тек уйқас хызметин емес, ал келеси қатар менен байланыстырыушы хызметин де атқармақта. Төртинши қатарда айтылатуғын пикир тиккелей усы сөзге байланыслы. Яғный оны қара сөзге айландырғанда «Дузлы шаңғыт көмген көллер үстинен тырналар бул жағысқа қонбай баратыр» деген гәп пайда болады. Бунда «үстинен» сөзи соншелли образлылыққа ийе, ол арқалы сол этираптағы экологиялық шараят, лирик қахарманның кеўил кеширмелери, өнип-өскен көлине де қайрылмай оның үстинен өтип баратырған тырналар арқалы инсаният өмиринде ушырасатуғын ең қорқынышлы, трагедиялы жағдай - туўылыл өскен үйин, мәканын, ұатанын тәрк етиу (оның қорқынышлысы да, трагедиясы да соннан ибарат, ол өз ерки менен тәрк етип баратырған жоқ) халаты сүүретленген. Уйқасыушы сөзлер арқалы мазмунды жеткеріудің айқын мысалын, мине, усундай қосықлар арқалы көриуге болады.

Уйқасты бәнттиң шөлкемлесиуінде тийкарғы хызметти атқаратуғын сеслик қайталаныуларға ийе сөзлер деп қарайтуғын болсак,

бул мысалда курамалы уйқас пенен ушырасамыз. Бир қатардағы бир сөз бенен екінші қатардағы екі сөз уйқасады. Уйқас ушын алынған сөзлердің тек буын саны сәйкес келип қалмастан, олардағы үнлес сеслердің де саны сәйкес. Сеслер санының сәйкеслиги хәм олардың үнлеслиги сулыу, қарысып кеткен уйқасты хәм бир тегис ырғақты да пайда етеди. Демек қосықтың мелодиялылығы, намаға түсіу мүмкиншилиги артады. Бул қарақалпақ поэзиясының миллий өзгешелигиниң тийкарын қурайтуғын белгилердің де бири екенлигин айтып өтиуимиз керек.

Ал Б.Генжемуратовтың қосығында редифли уйқастың үлгисин көремиз. Бунда «мегзер» редифиниң алдындағы «гүзге», «дүзге», «бизге» сөзлери бир қарағанда жүдә әпиуайы уйқас болып сезилиуі мүмкин. Бирақ бул сөзлер үлкен мәнилик жүкке ийе. Бәхәрдің гүзге мегзетилиуі логикалық жақтан оғада дурыс. Себеби ол я қысқа, я жазға мегзетилгенде бай мазмун бере алмас еди. Лирик қахарманның қалбиндеги дәртти жеткеріу ушын пүткіллей қарама-қарсы деталларды қатара қойып сүүретлеу лазым. Шайыр буны дурыс сезген хәм бул сөзди тек детал сыпатында пайдаланып қалмастан уйқас ушын да қолланыуы арқалы және де утысқа ерискен. Кеуілди дүзге мегзетиуі, бул дүньяны өзине мегзетиуі хаққында да, бул сөзлердің уйқас хызметин атқарыуы тууралы да жоқарыдағы пикирди айтыуға болады. Сонлықтан да оларды басқа сөзлер менен алмастырыу мүмкин емес. Ондай жағдайда қосық мәнилик пүтинлигинен айырылған болар еди.

Әсиресе, 70 — 80-жыллары қарақалпақ поэзиясында уйқас саласында, улыума қосық дәретіушиликте бир қанша излениушиликлер болды. Қосық болыу ушын шәртли түрде системаға түскен уйқас болыу керек деген түсиниклер өзгерди. Енди көп ғана шайырлардың қосықларында бизиң түсинигимиздеги қарысып кеткен уйқастың орнын жүдә хәлсиз уйқаслар ийеледи. Бундай қосықларда бармақ өлшеминиң тийкарғы критериясы болған буын санының теңлиги принципи де бузылды.

Хәй, адамзат,
Сөйлер тил бар менде де,
Дәрт көп менде,
Гәп көп менде,
Мениң гәпим нобай гәп
Гей мәжгүн балларым,
От пенен жүр көп ойнап,

Мен әйемнен адамзатқа,
Ана едим, жер едим,
Сениң хәр бир қыймылыңды сеземен,
Бар мениң де де көкиректе,
Соғып турған жүрегим,
Мен әйемнен адамзатқа,
Үй едим мен, үй едим.¹

Бул бизиң әдебиятымызда кейин ала кеңнен дөретилген еркин қосық та емес. Бундай қосықларда итибар мазмунға, пикирлеўге қаратылады. Уйқас жүдә хәлсиз. Олардың тек элементлери ғана бар. Бирақ қайталаулар, эмоциональ тәсиршенликке ийе сөзлер бир тегис болмаса да ырғақты пайда етеди. Қубылмалы ырғаққа ийе қосықлардың өзиниң оқылыў интонациясы бар. Бул интонация уйқастың хәлсизлигин сездирмейди. Ондағы сөзлер, пикирлеўлер эмоциялық тәсиршенликти арттырып минберлик қосыққа айланады. Демек, уйқастың хәм ырғақтың хәлсизлиги эмоционаллық сезимталлығы басым минберлик қосық дөретилиўине кері тәсирин тийгизбейди.

Ш. Сейтовтың шайыр сыпатындағы ең тийкаргы өзгешелигиниң бири ол бәрқулла жаңалыққа умтылады. Оның лирикасында форма саласында да, мазмун саласында да басқаларда гезлесе бермейтуғын жаңалықты көремиз. Ол өзиниң прозаға сыймаған ойларын поэзияға синдирди. Жайдары қосық формасына сыймаған ойларын өзинше жаңаша форма тауып соған енгизди. Хәзирги еркин қосық деп жүрген форманы да өзиниң поэзиясында бириншилерден сынап көрген Ш. Сейтов болып табылады. Шайыр қосыққа уйқас таңлауда да әдеўир изленген.

Хүр қыз соқыр жетер...
Сол соқыр ғарры,
Жолын нұсқап барар көзи барлардың!
Тәнхә өзи зарлап инсаният дәртин.
Мәңги кете берер!
Оны хүр қыз жетер!...²

Шайырдың қосығынан келтирилген бул шуўмақта терең, тужырымлы ойды айтпағанның өзинде форма саласындағы излениўшиликти де көриўге болады. Онда қатарлардың буўын санынын еңлиги принципи сақланбаса да уйқастың өзинше формасы

¹ Матмуратов Т. Жұлдызлар жанар, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989.
Сейтов Ш. Жоллар, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 42-6.

қолланылған. Үшінші-төртінші хәм бесінші-алтыншы қатарлар өз-ара уйқасады. «Барлардың», «дәртин» сөзлерінде қайталаныушы сеслер дерлик жоқ. Бирақ бул сөзлердеги поэтикалық өткірлик, олардың пикирди жеткеріуіге тиккелей қатнасыуы уйқастың хәлсизлигин билдирмейди, оның оқыушыға эмоционаллық тәсир етиу күшин арттырады. Қосықтағы системалы уйқастың болмауын, бармақ өлшеминиң ең тийкарғы критериясы болған бууын санының теңлиги принципиниң де сақланбауын қосықта пикирдиң баслы орынға шығыуы билдирмейди. Демек уйқас пенен мазмун арасындағы қатнасты изертлей отырып, күшли пикир гейде уйқастың орнын басатуғынын, гейде шайырлар пикир өткірлигине ерисиу ушын уйқастан да ұаз кешетуғынлығын көриуіге болады.

Бирақ усы жерде және бир сорау тууылады. Поэзияда системалы уйқастың болмауын, оның мазмунға синдирип жиберилиуін новаторлық деп есаплауға бола ма?

Бириншиден, қарақалпақ поэзиясы жүдә көп әсирлик миллий тәжірийбеге, дәстүрге ийе. Онда қосыққа уйқас, ырғақ, өлшем, бәнт таңлаудың да, пикирлеудің де өз жолы бар. Миллий поэзиямызда сулыу, қарысып кеткен уйқастың болыуы бизиң санамызға синип қалған. Усы көз қарастан қарағанда соңғы уақытлары пайда болып атырған уйқасы әдеттегидей емес қосықларды көпшилик оқыушылар оншелли қабыллай бермейди.

Екиншиден, улыума көркем әдебият, соның ишинде поэзия пикирди көркемлеп жеткеріуди, көркем сөзден өз орнында пайдаланыуды сүйеди. Сонлықтанда ол бәрқулла дәретиушилик пенен қатнас жасауды, пикирди жеткеріуі усылларын хәм формалары: жетилистирип барыуды талап етеди. Соның ушында шайырларымыз тәрeпинен хәр қыйлы формалардың сынап көрилип атырғанлығы, әдебиятты, поэзияны байытыу деп түсиниу керек. Көркем шығарманы дәретиуі пайытында сөз шеберлери оқыушылардың талғамын есапқа алыу әмелияты да тек бизиң әдебиятымызда емес, ал дүньяның көплеген әдебиятларында бар екенлигин, сондай-ақ поэзияның формасын емес, ал тек оның мазмунын шығарманың тийкарғы элементи деп қарайтуғын оқыушылардың көп екенлигин есапқа алатуғын болсақ, бундай изленислердиң де өзін ақлайтуғынына исенсе болады.

Сонлықтан да бундай формадағы қосықларға да хұрмет пенен карауға туура келеди. Мәселен:

Түсиник дүньясының тарлығы,
адамның көкірегін кәпеске айландырады-
усындай көкіректерде

Жауызлық,

Қиянет,

Қорқақлық оянады...

хәм оларға тәбият тәрәпинен берилген жаза-
қаранғы кәпеслер қараңғы кәпес халында
туңғыйыққа жоғалады...¹

Мине, бундай қосықларды уйқасы хәлсиз деп төмен шығармалардың қатарына қосып қойыу қыйын. Олардағы тужырымлы ой, метафоралық сүўретлеу астында жасырынып атырған пикир қосықты унамлы шығарма деп бахалауға мүмкиншилик береді. Бул шығарма еркин қосық формасында жазылған. Еркин қосықта системалы уйқастың болыуы шәрт емес. Бирақ бәри бир көп ғана еркин қосықларда хәлсиз болса да уйқас қатнасады. Жоқарыдағы қосықтың екінши қатарындағы айландырады, алтыншы қатарындағы оянады, тоғызыншы қатарындағы жоғалады сөзлери өз-ара уйқасады. Соның менен бирге олар өзинен алдыңғы сөзлерде айтылажақ пикирдің бәнт басары, улыўмаластырыушысы хызметин де атқарып тур. Биринши, екінши қатарларда дүнья түсиниги тар көкіреклер қараңғы кәпеске айланатуғыны «айландырады» сөзи менен берилсе, оннан кейинги қатарларда усындай көкіректерде Жауызлық, Қыянет, Қорқақлықтың пайда болатуғыны «оянады» уйқасы менен бериледи. Бунда оянады сөзи жүдә сәтли табылған. Себеби, оның орнына қалеген басқа сөзди қолланғанда да пикир хәлсиз шығар еди. Себеби, Жауызлық, Қыянет, Қорқақлық - булар жаманлық категориялары. Олар шайыр сүўретлегендей кәпестеги көкіректерде ғана ояныуы мүкин. Бирақ олар тек оянады, ал оларды кәпестеги көкірек қалай әмелге асырады, бул екінши мәселе. Шайырдың баслы утысы әйне оянады сөзин қолланыуында көринеди. Қосықтың бәнт басары сыпатында хәм уйқас орнында қолланылған «жоғалады» сөзи туўралы да усындай пикирди айтыуға болады. Қулласы, келтирилген мысалдағы уйқас ушын қолланылған үш сөз де пикирди жеткерийге тиккелей қатнаساتуғыны дыққатқа ылайық.

Екіншиден жоқарыда келтирилген қосықта хәм улыўма еркин қосықларда уйқастың орнын шығарманың қайсы элементи ийелейди?

¹ Ибрагимов . Жер менен аспанның аралығында, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990. 67-6.

деген сорау тууылыуы тәбийий. Бундай элемент биринши гезекте пикир. Күшли мазмун хәм өткир пикир қосықтың уйқасқа болған талабын қанаатландырады, оқыушыда да уйқасқа деген аңсаушылық болмайды. Уйқастың орнын ийелейтуғын екінши бир элементлер - поэтикалық көркем сөз хәм қайталаныушы сөзлерден пайда болған ырғақ. Еркін қосықтың тәбияты артық ямаса әпиуайы сөзди қабылдамайды (қатарларда бууын санының тең болуы шәрт емеслиги, системалы уйқастың да қатнаспауы еркін қосыққа усындай мүмкиншилик береді). Сонлықтанда еркін қосықларда тек пикирди жеткеріуғе тиккелей қатнасауғын сөзлер пайдаланылады хәм олар поэтикалық көркемлиги жоқары сөзлер болғанлықтан да оқыушы аңында уйқастың орнын ийелейди.

Солай да уйқастың қосықтағы ең тийқарғы ўазыйпаларының бири оның мәнилик жүкке ийе болуы. Бул дегенимиз дәстүрий поэзияда уйқас қатнасуы шәрт хәм оның тийқарғы хызметлериниң бири қосықтағы пикирди жеткеріуғе тиккелей қатнасуында болып табылады. Мәселен,

Темир тордың ишинде-айуу
Темир тордың ишинде-қасқыр
Маймылдики-бәрхә қол жайуу.
Кийиклердиң көзинде жас тур...
Темир торда ыңыранады шер.
Темир торда-дәртли арыслан.
Ушыу бахты талақ бүркитлер.
Темир торда-мунлы барыслар.¹

Буны уйқас ушын алынған сөзлер арқалы пикирди жеткеріудиң үлгиси сыпатында қарауға болады. Биринши бәнтте де, екінши бәнтте де шайыр уйқасқа үлкен мәнилик жүк жүклейди. Биринши бәнтте «айуу-жайуу», «қасқыр-жас тур» сөзлери өз-ара уйқас ушын қолланылған. Бул бәнтте пикирдиң жеткерилиуи де, мине, усы сөзлерге тиккелей байланыслы. Қатарлардағы басқа сөзлерди өзгертиу мүмкин, бирақ бул сөзлер өзгертилсе, онда қосық мәнилик пүтінлигинен айрылады.

Шайыр өзиниң айтажақ пикириниң түйини болған «айуу», «қасқыр» сөзлерин уйқас ушын қолланбастан «Айуу темир тордың ишинде» ямаса «Қасқыр темир тордың ишинде» деп қолланғанда ол

¹ Генжемуратов Б. Саратан, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 53-6.

усы турысындағыдай тартымлы, тийимли бола алмас хәм уйқас ушын алынған сөзди қалеген басқа сөз бенен алмастырыу мүмкин болар еди. Шайыр усы бәнтте пикирди жеткерийде детал хызметин атқарып турған «айыу», «қасқыр» сөзлерин уйқас ушын пайдаланып, үшінши, төртинши қатарларда олардың ҳәрекетлерине, психологиялық ҳалатына байланыслы сөзлерди уйқас ушын жегеди. Бул ҳалат орыс әдебиятының ең белгили шайырларының бири В.В.Маяковскийдин «Мен уйқас ушын қатардың соңында ең керекли, тартымлы сөзди қолланаман да, оған қалай болмасын уйқас сөзлерди табаман»¹ деген ибарасын еске түсиреди. Шынында да, ҳақыйқый шайырлар ең дәслеп уйқас ушын қолайлы сөзлерди излеместен, пикирди жеткерийге керекли болған сөзлерди излеп табады да, соннан соң барып оған уйқас излейди. Б.Генжемуратов қосығының екінши бәнтинде бул дәстүр еле де табыслы дауам еттириледди. «Шербүркітлер», «арыслан-барыслар» сөзлери өз ара пәкизе уйқасқа түсийи менен бирге, олар пикирди жеткерийге тиккелей қатнасауғын деталлар. Бунда шайырдың уйқас ушын сөз излеп тер төкпестен, ал көбирек өз пикирин тартымлы, мазмунлы етип жеткерийге итибарды қаратауғыны қууанышлы.

Әлбетте, дөретиушилик барлық уақытта тек жақсы шығармалардан ибарат емес екенлигиндей, қосыққа уйқас таңлау саласында да кемшиликлер жоқ емес. Биз қосықларын талқыға тартқан шайырлардың шығармаларында мәзи уйқас ушын алынған, пикирди жеткерийге аз тәсир ететуғын, оны басқа сөзлер менен алмастырса да шығарманың мәниси өзгермейтуғын сөзлер гезлеседи. Бирақ бизиң жумысымыздың тийкарғы мақсети изертлеп отырған дәуирде қарақалпақ лирикасында уйқастың қосықтағы пикирди жеткерийге қатнасын анықлаудан, оның ҳәр қыйлы көринистеги формаларын ашып бериуден ибарат болғанлықтан да бундай кемшиликлерге тоқтап отырмадық.

Улыұмаластырып айтқанда, лирикада уйқастың мазмунға қатнасы да форма хәм мазмун бирлиги түсиниги менен сабақлас. Уйқас қосықтың тийкарғы элементлериниң бири болыуының тийкарғы мәнисиниң бири ол шығарманың тек сыртқы сулыұлығы ғана емес, ал оның ишки мазмуны да екенлигинде. Уйқас-пикирди жеткерийдин ең тийкарғы қуралларының бири.

---

¹ Гончарев Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы, М. «Наука» 1973 стр. 170

4-БӨЛИМ. БЭНТ ҲАМ ОНЫҢ ТҮРЛЕРИ

Бэнт поэзиялық шығармаларда улыўма пикирдин белгили бир бөлегин өзинде жәмлеўши, уйқастың системалылығын, түрин аңлатыўшы хэм интонацияға ийе қосықтың бир бөлшеги. Қарақалпақ классик әдебияты турақлы бэнтке ийе. Қарақалпақ әдебиятында қосық дәретиўшилер бэнтти қосықтың тийкарғы элементлериниң бири сыпатында есаплаған. Себеби, шайырлар бэнт арқалы өзиниң айтажақ пикирин ретлестирип, топлаған. Бэнт арқалы қосық қатарларын анаў ямаса мынаў түрдеги уйқасқа бириктирген. Сонлықтанда, хәттеки, хәр қыйлы қосық формалары раўажланған ХХ әсирдин өзинде де (айырым еркин қосықларда хэм насырый қосықларды есапламағанда) бэнтсиз қосық болмаған.

Бэнт ҳаққында хәзирги дүнья жүзлик әдебияттануў илиминде көп ғана пикирлер бар. Дәслепки пикир билдириўшилердин бири Б.В.Томашевский былай дейди: «бэнт түрли белгилердин жәмлескен ҳалдағы бирикпеси. Бул орында көлем белгиси де, уйқасыў тәризи де, өлшемлер бирикпеси де, жанр белгиси де қатнасады... Бэнт улыўма уйқас изшиллиги менен белгиленеди.»¹ «Бэнт- бул қосыққа тәкирарланған, улыўма уйқасыў хэм интонация менен бириктирилген қатарлардың жәмлесийи ... Бэнт... сөздин көркем дүзилисине жуўап берийиши интонацион-ритмик пүтинликти пайда етеди... «Бэнт талқыйны... қосықтың басқа хэмме таманлары талқыйны менен бекем байланыслы.»² Ал белгили илимпаз Б.П. Гончаров бул ҳаққында «Қосықлы сөздин қатарларға бөлиниўи- бул қосықлы сөздин тийкары»³ деп атап өтеди. Бэнт ҳаққында қосық теориясының билимданы М. Л. Гаспаровтың да қызықлы пикирлерин ушыратыўға болады.

Әлбетте, булар улыўма теориялық көз қарастан айтылған пикирлер. Биз ушын ең әхмийетлиси түркий халықлардың әдебияттануў илиминде бул мәселелерди изертлеўдин қалай шешилгенлиги ямаса шешилип атырғанлығы. Өйткени, бәрше түркий халықлардың поэзиясында бэнт дүзий өнери бири-бирине оғада уқсас яки жақын. Сонлықтанда уйғыр поэзиясының қосық қурылысын изертлеўши

¹ Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика, М. «Аспект Пресс», 1999, стр. 206, 224

² Тимофеев Л.И. Основы теории литературы, М. 1976, стр.335,337.

³ Гончарев Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы, М. «Наука», 1973, стр. 61.

М. Хамраевтың, қазақ әдебиятынан З. Ахметовтың, қырғыз әдебиятынан К. Рисалиевтің хәм әсиресе, өзбек әдебиятында бул бағдарда бир қанша мийнетлер дөреткен У. Туйчиевтің пикирлері менен санаспаў, оларға сүйенбеў мүмкин емес.

М. Хамраев бәнтти пайда етиўши уйкастың қалай жайласыўы деп тастыйықлайды. «Уйғыр классик поэзиясында уйкасыўшы қатарлардың жайласыў тәртиби хәр қыйлы, сонлықтанда бул мәселени (бәнтти) изертлеў әймиетли, сондай-ақ уйкастың анаў ямаса мынаў тәртипте жайласыўына қарап шығармалардың формасы анықланады.»¹

З. Ахметов бул мәселеге еле де үлкенирек әҳмиет береді. «Бәнт - қосық формасының ең әймиетли көркемлеў куралларының бири. Ол қосықты ырғақ, интонация хәм пикир бирлиги тийкарында жәмлестиреди. Бул бирлесіўдиң сыртқы көриниси уйкастардың жайласыўы болып есапланады.

Уйкас бәнттиң бирден-бир белгиси емес, бирақ ол қатарлардың топарларға биригиўиниң көриниси сыпатында үлкен әҳмиетке ийе. Уйкас үнлес қатарлардың избе-излигин, сондай-ақ бәнтти қураўшы қатарлардың санын көрсетеди. Сонлықтанда бәнтлик формаларды анализлегенде уйкастардың жайласыўына бас дыққатты қаратады.»² Көрип отырғанымыздай З.Ахметовтың пикири бойынша уйкас қосық бәнтин шөлкемлестириўдеги бирден-бир тийкар емес, ал бунда басқа элементлер менен бирликте ғана хызмет атқарады. Бул жағынан илимпаз М. Хамраев пенен пикирлес емес.

У. Туйчиев өзинен бурынғы бәнт хәққинда айтылған пикирлерди жуўмақтастыра отырып оны исенимли сыпатлайды. «Бәнт қатарлардан шөлкемлеседи. Сөздиң мазмун жағынан толық (ямаса салыстырмалы толық) хәм формасы бойынша басқа қатарлар менен байланыслы, сеслик таманы бойынша уйымласқан, өлшемли бөлеги қатар деп аталады.

Бәнтти шөлкемлестириўши нәрсе ең дәслеп оның қалиби- өлшеми, қатары (хәм уйкасы) емес, бәлки усы қалипке қуйылған мазмуны. Себеби, бәнт қосық қурылысы элементи болып, ол поэзияның емес, бәлки поэзия негизинде турыўшы нәрсениң (мазмун) қосық формасына түсиў тәризидур.»³ Демек У. Туйчиев бәнттиң шөлкем-

¹ Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», 1963, стр. 133.

² Ахметов З.А. Казахское стихосложение, Алма Ата «Наука», 1964, стр. 145.

³ Туйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т. «Фан», 1985, 254-б.

лесиүинде мазмун факторын ең биринши орынға қояды. Бул көз карас бизиң пикиримизше де дурыс. Себеби, дәстүрий қосықларда бәнттиң формасын уйқастың жайласыуына қарап анықлауға болғаны менен, уйқассыз қосықларда бул критерия тууры келмейди. Бундай қосықларда бәнт мазмунның белгили бир бөлегин өзінде жәмлеуине қарай дүзиледи. Сонлықтанда қосық бәнтин талқыйнға тартқанда оған улыўма шығармадағы мазмунның бир бөлегинин жәмлесиўин анықламау натууры болар еди.

Демек, бәнт ҳаққында белгили бир түсиникке тоқтадық деп есаплайтуғын болсақ, бизиң алдымызда соңғы дәуирдеги қарақалпақ поэзиясында бәнттиң қандай түрлери ҳәм көринислери бар екенлигин, олардың жасалыу өзіншелигин анықлау мәселеси турады. Себеби, бәнттиң түри - бул поэзияда ой-пикирди, мазмунды жеткерийу усылларының да түри. Соның ушын да бул мәселеге қосық теориясы менен шуғылланыушылар айрықша әҳмийет береди.

Бәнт - бул бәрқулла дәретиўшилиқ өзгериске ушырап отыратуғын қосық элементи. Оғада талантлы шайырлар миллий поэзияға жаңа бәнтлерди алып келеди. Мәселен, XIX әсирде жасаған қазақ шайыры Абай, әйне, бәнт бағдарында да миллий поэзияда революция жасады. «Абай тәрәпинен «Сегиз аяқ» шығармасында қолланылған бәнтлик өлшем өзиниң қурылысы бойынша қазақ поэзиясына шайыр тәрәпинен енгизилген ең қурамалы қосық формасы болып есапланады.»¹

Миллий поэзияда бәнтлик формалардың өсиўин, жетилисиўин белгили әдебиятшы У. Туйчиев та гүзетеди. Илимпаз XX әсирдиң 20-жылларына шекемги өзбек әдебиятында 27 бәнт түри ислетилген болса, ҳазирги әдебиятта ол 41ге жеткенин, әсиресе, төртлик, алтылық ҳәм онлық жүдә көп қолланылатуғынын, бир төртликтин 13 түри бар екенлигин айтады. Ҳәзир 13 дәстүрий, 28 жаңа бәнт ислетилетуғынын билдиреди.²

Академик М.Л. Гаспаров орыс әдебиятында жаңа бәнтлик формалар бул бағдардағы экспериментлер нәтийжесинде жүзеге келетуғынын, бунда дәстүрий емес уйқас формаларын қолланыу әҳмийетли факторлардың бири екенлигин атап өтиў менен бирге өз уақтында Лермонтов, Фет, Державин, Блок, Кузмин сыяқлы шайырлар

¹ Ахметов З. Казахское стихосложение, Алма Ата «Наука», 1964, стр. 339.

² Туйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Ташкент, «Фан», 1985, 148-б.

М.
бия
бир
сан
|
деп
қат
(бә
тәрт
- қо
Ол
жәм
жай
топ
Уй
қат
ана
Көп
бән
эле
или
жу
лар
сал
бай
қат
қат
Сөз
бал
фо

рус поэзиясына жаңа бәнтлик формаларды алып келгенлигин билдиреди.¹

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында да басқа түркий халықлардағы сыяқлы ең киши бәнт - маснавийден (еки қатарлы бәнт) баслап сегиз (октава), он төрт (сонет), он алты қатарлы бәнтлер гезлеседи. Биз бул бәнтлердің жасалыуы өзіншелигин, бир-биринен айырмашылығын, бәнтлерде мазмун бөлешесиниң жеткерилиуин хәм усыған усаған басқа да мәселелерди изертлемекшимиз.

Көплеген түркий халықлары сыяқлы қарақалпақ әдебиятында да еки қатарлы қосық әзелден-ақ бар форма болып табылады. Хәттеки, биздеги «қосық» атамасы еки қатардың қосылыуынан келип шыққан деген де болжаулар бар. Мәселен, әдебиятшы Қ. Мақсетов усындай болжауды алға сүреди: «Қосық, бизиң пикиримизше, «қос», «қосыу», «қосылыу» сөзлериниң мәниси тийкарында пайда болып, еки қатардың жупкерлесийи, музыкаласыйи тийкарында уақыт өтийи менен терминге айланған болыуы итимал.»²

Бул гипотезаны әдебиятшы Қ. Муратбаев та қууатлайды: «Түрк халықлары поэзиясының ең дәслепки шөлкемлесийи принципин еки қатар қурағанлығы хәққындағы пикир шынлыққа анағурлым жақын келеди. Усы бирлесип қосылыу тийкарында пайда болған еки қатарлы қосықтан хәзирги дәуирдеги түрк халықлары поэзиясындағы термин сыпатында қолланылып киятырған «қосық» сөзиниң келип шығыуы итимал.»³

Биз «қосық» сөзиниң этимологиясын изертлеп отырмаймыз. Ол бизиң жұмысымыздың уазыйпасына да кирмейди. Бизиң ушын улыума түркий халықлардың поэзиясында, соның ишинде қарақалпақ поэзиясында ең ески форма есапланатуғын еки қатарлы қосықлардың бүгинги әдебияттағы көринислери, қурылысы, өзіншелигин изертлеу әхмийетли.

Әдетте, биз еки қатарлы қосық дегенде избе-из еки қатары бир-бири менен уйқасып келген қосықты түсинемиз. Бундай қосықлар еки қатардан да, төрт қатардан да бир бәнтке биригийи, бундай бәнтлерге бөлинбей дауам ете бериүйи де мүмкин.

¹ Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика. М. «Фортуна Лимитед», 2000, стр. 265.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы, Ташкент, «Фан», 1965, 293-б.

³ Муратбаев Қ. Қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы, Нөкис, 1977, 9-б.

Қосықтың хәр еки қатары уйқасып, бәнтлерге бөлінбестен дауам етіуі (маснавий) көбинше қарақалпақ дәстанларында ушырасады. Улыұма түркий поэзияда да әйне, усы форманың ең ески екенлигин бир қатар әдебиятшылар тастыйықлайды: «...Маснавий үлкен эпикалық формаларда, дәстанларда қолланылады.

Түркий жазба әдебияттың маснавийде жазылған ең туңғыш дәреңдисі Юсуп Баласуғун тәрепинен XI әсирде дәретилген «Қутадуғу билиг» шығармасы болып табылады. Сондай-ақ маснавийде Алишер Науайының «Хамса» сыяқлы ири монументаль шығармасы да дәретилген.»¹

Бул форма ҳәзирги қарақалпақ поэзиясында да поэма жанрында, баянланылатуғын сюжетке ийе қосықларда да ушырасады. Демек, буннан бул бәнтлик форманың баянлауға әдеуир бейим екенлиги көринеди.

Иси бәрхә кеткен қырынға,
Жети ағайин болған бурында.
Галактика Гелиос деген,
Бир әкениң баллары екен.
Гелиос асқан бай болған,
Байлық, билими сай болған...²

Жоқарыда көрип өткен бәнтлик форма, ол қайсы жанрда жазылыуына қарамастан ырғақтың бир гелкилиги, оның бәркулла бир бап пенен рауажланып отыратуғынлығы, ишки форма арқалы пикирлердің уласып, жалғанып барыуы, қосықтың ишки динамикасының күшшилиги менен улыұмалыққа ийе. Ол бизге терме жанрын еслетеди. Қосықтың бул формасы белгили бир сюжетти ямаса сюжетлерди баянлау үшін жүдә мас келетуғыны көринеди. Сондай-ақ бул формада көбинше буйын өлшеми шегераланған — 8-9 бууынлы қосықлар оның тийкарғы өлшем түрлери.

Еки қатарлы қосықлардың және бир бәнтлик формасы - бул еки қатардан уйқасқан төрт қатарды бир бәнтке бирлестирип қосық дәретіу усылы. Бул бәнтлик форма да өзине тән өзіншеликке ийе. Жоқарыда көрип өткен формада қосық көлеми көбинесе үлкен, көлемли уақыяларды баянлауға масласқан болса, енди бунда қосық узын-шубай емес, көпшилик жағдайда төрт-бес бәнттен артпайды.

¹ Хасраев М. Основы тюркского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», 1963, стр.198

² Исмайлов С. «Әмиүдәрья» журн. 1990, 8-сан, 74-б.

Қарап турсам мынау далаға,
Зауық берер кеуіл қанама,
Көк шийшедей тынық аспаны,
Ақшам жұлдыз жымылдасқаны.

Көк майсалар назлы ыргалып,
Жасыл дөніп таңдай нурланып,
Әл хауада қуслар дизбеги,
Тәбиятын айтса гүздеги?!¹

Төрт қатарлы бәнтте ырғақ, интонация жоқарыда көріп өткен формадан әдеуір өзіншелікке ийе. Сондай-ақ бұнда бууын өлшеми де шегераланбаған - 8-9 бууынлы хәм 11 бууынлы қосықлар араласып келе береді. Соның менен бирге бул бәнтлик форманың ең баслы критериясы хәр бир бәнттиң белгили бир тамаманған ойды, пикирди, мазмунды аңлатыуында көринеди. Бәнтке бөлинбейтуғын еки қатарлы қосықлар үлкен ўақыяны үзсиксиз баянлауға мас келсе, бул формада хәр бир бәнт улыўма пикирдин бөлшеклерин жеткерип береді. Шығарманың улыўма көлеми де үлкен болмайды.

Еки қатарлы қосықлардың айрықша өзіншелікке ийе формасы — бул хәр бәнти тек еки қатардан туратуғын форма. Бұндай форма хәзирги қарақалпақ лирикасында дәслепки еки формаға салыстырғанда аз ушырасады. Деген менен, бул форманың төркини ертеден басланатуғыны, ХІХ әсирдин ақыры, өткен әсирдин басында дөретиўшилиқ пенен шуғылланған Сапура Жайылбек қызы тәрәпинен жазылғанлығы айрықша қызығыўшылық туўдырады.

Оқып турмыз күнде келип мешитке,
Балам, намыс екен ким қалса шетте.

Жазылған тахтаға хәмме сабақлар,
Оқыўшылар барып оқып адақлар.

Әлип десе, жумнан хәқыйға дейин,
Әлиптен оқыдық, та далға дейин.²

Сапура шайыр шығармасынан көринип турғанындай қосық теориясынан, соның ишинде еки қатарлы қосық поэтикасынан әдеуір дәрежеде хабары болған. Себеби, өз қосығында тийкарсыз хәр еки қатарды бир бәнтке жиклеп қойған жоқ. Бұнда хәр бир бәнт өз алдына синтаксислик бирлик. Олар пикирди жеткерийде «тезис — антитезис-синтез» хызметин атқарады. Соның менен бирге бул бәнтлик формада ырғақ та пүткіллей өзіншелікке ийе.

Бул форма хәзирги қарақалпақ лирикасында да дөретилмекте.

¹ Оразымбетова Ж. «Әмиўдәрья» журн. 1985, 5-сан. 64-6.

² Жайылбек қызы Сапура, «Әмиўдәрья» журн. 1990, 8-сан, 69-б.

Келип кетти қаншама ғазлар?
Менсингиси келмеді базлар...

Болғаннан соң туйық минезим,
Өзим менен болдым бир өзим...

Соң гей бири «қорқайын» деди ме? -
Тас атып та көрді кеулиме.¹

Еки қатарлы қосық биринши гезекте мазмунды жеткеріуде өзіншелікке ийе. Себеби, төрт қатарлы қосықта бир бәнттің өзінде пикирди жеткеріу үшін хәр қыйлы деталлардан, көркемлеу қураллары хәм усылларынан пайдаланыу мүмкин болса (бир бәнтте еки қатар емес, төрт қатардың болыуы усындай мүмкиншилик жаратады), еки қатарлы қосықта бул мүмкиншилик аз. Бирақ еки қатарлы қосықта басқа артықмашлық - аз сөз бенен үлкен пикирди аңлатыу (лириканың тәбияты усыны талап етеді) артықмашлығы бар. Ж. Избасқановтың биз мысал келтирген қосығында да усы сыпатлар сақланған. Хәр еки қатар улыуа шығармадағы ой-пикирди жеткеріуге ишки формаға биригиу арқалы қатнаслы болғаны менен салыстырмалы түрде ғәрезсиз.

Сондай-ақ еки қатарлы қосықлар ғәзеллер сыяқлы хәр қатарда он төрт-он бес бууынлы өлшемде де доретиледи.

Мәскүнемлик // қууатыңа// қуат берер// күши жоқ,
Ишимликтен// аброй алып, // орден таққан// киси жоқ.

Арақ деген// шайтан менен// өламата// ойнама,
Тойғаннан соң// қим боласаң, // қарап көрши// айнаға.
Зор шауқымлы// «концертинди»//көрип жүрмен//бир талай
Ең болмаса бир кеширим сорамадың, бул қалай?²

Көрип өткенимиздей еки қатарлы қосық формасының сүүретлеу шегерасы кең. Бул формада хәр қыйлы тематикадағы хәм жанрдағы қосықлар жазылыуы мүмкин. Сондай-ақ оның бууын өлшеми де бир текли емес. Жоқарыдағы қосықтың хәр бир қатары он бес бууыннан ибарат. Сонлықтанда оның ырғағы да әдеттегиден өзгеше. Хәр бир қатары төрт буунақтан турады. Бирақ қосықтың барлық бәнтлерінде буунақлардағы бууын санлары тендей (4+4+4+3).

¹ Избасқанов Ж. Өмирге қуштарлық, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 34-б.

² Жумамуратов Т. «Әмиүдәрья» журн. 1987, 2-сан, 27-б.

Жуўмақластырып айтқанда еки қатарлы қосықлар қарақалпақ әдебиятында әдеуір раўажланыўға ийе болған бәнтлик форма. Оны биз бәнтке биригиўи бойынша шәртли түрде үшке бөлдик. Бирақ усы үш түрдиң де ҳәр қайсысының өзиншелик белгилери бар. Мәселен, ҳәр еки қатары өз-ара уйқасып бәнтке бөлинбейтуғын еки қатарлы қосықлар көбирек эпикалық шығармаларда, дәстанларда қолланылса, соңғы еки формасы көлеми бойынша қысқа болып, лирикалық шығармаларда қолланылады. Сондай-ақ олардың оқылыў интонациясында да өзиншелик бар. Биринши форманың оқылыў интонациясы терме жанрындағы шығармаларды еслетсе, екинши форма мураббаларға уқсас, ал үшінши форма өз алдына оқылыў интонациясына хәм ырғағына ийе. Сондай-ақ еки қатарлы қосықлардың бәнтке бөлиниўиниң ең тийкарғы критериясы - бул олардың өзинде қосықтағы улыўма пикирдиң белгиле бөлегин жәмлеўи болып табылады.

Үш қатарлы қосықлар араб әдебиятында мусаллас (арабша-үшлик), өзбек әдебиятында уч чанок, азербайжан әдебиятында учлама, Европа әдебиятында терцинна, кореец әдебиятында сиджо, япон әдебиятында ҳакку деген атамаларға ийе. Өзбек классик әдебиятында бул форма жүдә сийрек гезлеседи. Бирақ ҳәзирги өзбек поэзиясында Рауф Парфи, Восит Саъдулла, Анвар Обиджон сыяқлы шайырлардың дөретиўшилигинде қолланылған.

Үш қатарлы қосықлар қарақалпақ әдебиятына бурыннан тән емес форма. Биз жумысымыздың биринши бабында үш қатарлы қосықтың айырым үлгилери фольклорда гезлесетуғынын атап өткен едик. Бирақ ол ХХ әсирдиң 50-жылларына шекемги жазба әдебиятта дерлик гезлеспейди.

Қарақалпақ әдебиятында үш қатарлы қосықлар ең биринши мәртебе ХХ әсирдиң 70-жылларының басында пайда болды. Бул қубылыс қосық формасы саласында реформатор сыпатында көзге түспеген шайыр Т.Жумамуратовтың «Нөкис» қосығы арқалы жүзеге келди. Усыннан кейин бул форма шайырлар Ж.Избасқанов, К. Каримов, Ҳ. Айымбетов, М. Бердиевлердиң дөретиўшилиги арқалы массалық түс алды.

Соны да атап өтиў лазым, қарақалпақ поэзиясындағы үш қатарлы қосықлар үш түрли уйқас формасында (а, а, б. а, б, а. А, б, б.) гезлеседи хәм үш қатары шәртли түрде бир бәнтке биригеди. Олардағы ырғақ еки қатарлы қосыққа да, төрт қатарлы қосыққа да усамайды. Ырғақ бул формада бир тегис емес, қубылмалы. Әсиресе,

а,б,а формасында тегис емес, соқа жүрисли. Бирақ хәр бир бәнт қосықтағы улыўма мазмунның бир пәршесин өзине жәмлестиреди.

Есейип қыз қәўмет дүзеди,
Қыз болғанда қандай қыз еди!
Хош сезимлер сийнесин сөткен.

Бетонлар үстинде бир түп тораңғыл,
Үпелек туқымын шашып әтирапқа,
Бәхәр әйямында көрсетти бүртик.

...Тек сағыныштан жигит жүреги,
Саўаштан соң титиреген еди,
Сүйиклисин өзиниң еслеп!¹

Шақалар қуяшқа созады қолын,
Тамырлары беккем кеткен тереңге,
Лекин қайғырады туқымның халын.²

Шайыр Ж. Избасқанов поэзиясында сүүретшилик басым. Ол сезимленгиш лирик қаҳарманлардың ишки сезимин оғада сулыў, қайталанбас етип берийте бәрқулла хәрекет жасайды. Сонлықтанда оның лирикасы хәр қашан да сезимтал келеди. Сондай-ақ шайыр сөзлерди үнемли қолланыўға умтылады. Бул, әсиресе, уйқасатуғын сөзлерде айқын көринеди. Үш қатарлы қосық формасы да шайыр шығармаларының бул сыпатлы белгилерин тек сақлап ғана қоймастан, оны жетилистирген.

К. Каримовтың үш қатарлы қосығында дәуиримиздің баслы проблемаларынан есапланған экология проблемасы арқаў етип алынған. Тәбият пенен жәмийет раўажланыўы арасындағы қарама-қарсылық қосықта шебер сүүретленген. Қосықтың хәр бир бәнти адеўир дәрежеде ғәрезсизликке ийе. Биринши бәнтте бетон үстиндеги тораңғыл (анығырағы өсип турған тораңғылдың әтирапы бетонланып тасланған) ерте бәхәрде дөгерек-дашқа туқымын шашып бүртик жарады. Өсип раўажланыў хәр бир тиришилик ийесине тән қубылыс. Екинши бәнтте шақалардың көкке умтылып өсип атырғанлығы (себеби тораңғылдың тамырлары тереңде, ол шақаларға нәр береді) сүүретленеди. Бирақ ана тораңғыл туқымлардың халын қайғырып налайды. Буннан кейинги бәнтлерде туқымларды самал әлле қайларға ушырып әкетип атырғаны, ана тораңғылдың наласын әтираптағылардың хәш қайсысының еситпей атырғаны, оларға мотор сестиниң кесент келтирип атырғаны сәўлеленеди. Солай етип, қосықта үлкен проблема сөз етиледі. Хәр бир бәнт прозадағы бир неше абзац, беттиң хызметин атқарады.

Улыўмаластырып айтқанда, үш қатарлы қосықлар соңғы дәуирдин жемиси болғаны менен әдебиятымызға беккем орнығып алды. Нешше

¹ Избасқанов Ж. Өмирге қуштарлық, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 59-б.

² Каримов К. Мениң терезелерим, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985, 43-б.

әсірлер дауамында қалиплескен төрт қатарлы ырғақ, төрт қатарлы уйқасқа өзгеріс енгізді. Оның сұуретлеу объекти де шегераланбаған. Мухаммеслер (бес қатарлы қосық) сыяқлы бул бәнтлик форманың да рауажланыу келешегі сөзсіз бар.

Төрт қатарлы қосықлар (мурабба) қарақалпақ поэзиясының классикалық бәнтлик формасы есапланады. Бул формада лириканың барлық жанрлық түрлеринен тартып балладалар, поэмалар, дәстанлар, қулласы, қосық пенен жазылатуғын хәмме шығармалар дөретилген. Хәзирги поэзияда усы бәнтлик форманың 8 түри жүдә жиий қолланылады. Буннан тысқары улыума төрт қатарлы болғаны менен уйқасыуы бойынша белгили бир системаға түспеген бир неше түри бар.

Төрт қатарлы қосықтың ең классикалық түри - бул бәнтлик уйқас формасында (а, а, а, б) жазылған қосықлар. Мине, усы түрдің де бир неше вариантлары бар. Мәселен, хәр үш қатар өз-ара уйқасып төртінши қатар бәнтин басып келеди (бул хәзирги поэзияда ең кең тарқалған), екиншиден, барлық төртінши қатар толығы менен ямаса бир-еки сөзден қайталанып келиуи мүмкин, үшіншиден, бәнтлик редифтин алдындағы сөзлер өз-ара уйқасып келиуи, төртіншиден, бәнттин ең ақырғы сөзлери өз-ара уйқасып келиуи мүмкин хәм т.б.

Халық шақырса жатпас намыс-арлылар,
Қыймылдасар жеткенинше халлары,
Жигитке бергисіз гошшақ ғаррылар -
Ақ алтынлы елдің ақсақаллары!

Талай ат болдырды шабысыңыздан,
Талай беллер сынды тебисинизден,
Қазан зорға қайнап табысыңыздан,
Көп болған кеуилдің қыйлы-қаллары.¹

Бул бәнтлик форманың ең тийкарғы өзіншеліклериниң бири-онда уйқасқа айрықша дыққат аударылады. Хәр бир бәнттин дәслепки үш қатары өз-ара уйқасыуы менен бирге төртінши қатардың соңғы сөзлери де өз-ара уйқасады. Келтирилген мысалда «халлары-ақ сақаллары-жыллары-қыйлы-қаллары хәм т.б.» уйқасқан. Бул нәрсе қосықтың көркемлик дәрежесин жоқарылатыу менен бирге бәнтлердің

¹ Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы, 2-том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 63-б.

өз-ара органикалық байланысын да күшейтеді. Сонетлер гүлшеңберінде хәр бир сонетти бир қосық қатарының қайталаныуы өз-ара байлап турса, бунда бәнтлик уйқаслар бәнтлерди байланыстырады.

Мақтымқулы өз дәуиринде түркмен поэзиясына мурабба формасын кеңнен енгизди. «Фактлердің көрсеткеніндей, Мақтымқулы шығармаларының 80 проценти мурабба формасында, 10 процентке жақыны мухаммес хәм 10 проценттен азырағы басқа формаларда дөретилген.»¹ Илимпаз Дауран Абдуллаев классик шайырдың әйне усы бәнтлик форманы таңлауын оның өз шығармаларын тек оқыушылар ушын емес, ал тыңдаушылар ушын да дөреткенлигин, себеби, бул формадағы қосықлар халық саз әспабларында бақсылар тәрәпинен атқарылуға да қолайлы екенлиги менен байланыстырады.²

Шайыр Х. Дәулетназаровта да усы халықлық поэзияға болған мейиллик бар. Шайырдың сөз саплаулары, уйқас, ырғақ таңдаулары Мақтымқулы жолын еслетеді. Ол өзиниң поэзиясында сөздин нағысын келтирип, оның гедир-будырын алып тарашлап, жылтырақ етип жеткеріуге умтылады. Сонлықтанда оның оқыушылары көп.

Әрман көп, сан ойға дөне беремиз,
Гә жалынлап гәде сөне беремиз,
Көнликкиш халықпыз деп көне беремиз,
Кимлер қандай, нәзер салмаймыз неге?

Ақ-қус өлер бирге, өлиу болмағай,
Қосыу, көбейу болсын, бөлиу болмағай,
Тәғдир кууғынында желиу болмағай,
Кеуиллер пүтин бе, шағлаймыз неге?³

Мине, шайыр дәрти, лирик қахарман дәрти. Оның дәртін тек усы жерде жасаушылар, кешегі суусызлық, экономикалық, экологиялық қыйыншылықлар зардабын басынан кеширгенлер ғана түсинеди. Сонлықтанда олар шайырды оқыйды. Қосықтың бәнтлик қурылысына келетуғын болсақ, хәр бир бәнттиң соны «неге» редифи менен жуумақланады хәм оның алдындағы «салмаймыз-қоллаймыз-шағлаймыз хәм т.б.» сыяқлы сөзлер өз-ара уйқасады. Сондай-ақ шайыр

¹ Абдуллаев Д. Народные основы стихосложения в поэзии Махтумкули, Ашгабад, «Ылым», 1983, 62-6.

² Сонда, 62,63-6.

³ Дәулетназаров Х. Сен жақсы қызсан, Нөкис, «Қарақалпақстан» 1980, 13-6.

бул қосығында қатарлық редифлерди де (берермиз, болмағай) қолланған. Солай екен, бир қосықтың өзінде бир неше көркем ұазыйпа үстинде ис алып барыуы шайырдың қосық дәретиуге болған жууапкершилигин белгилеп береди.

Қазирги қарақалпақ поэзиясында ең көп ушырасатуғын бәнтлик форма-шалыс уйқаслы бәнт. Бул төрт қатарлы қосық ушын ең қолайлы форма болса керек. Биз төменде И. Юсуповтың 1992-жылы баспадан шыққан таңлаулы шығармаларының 2 томлығының 1-томына енген 4 қатарлы лирикалық қосықларының бәнтлик формаларының кестесин келтирмекшимиз (кестеге шайырдың балладалары, поэмалары, сондай-ақ төрт қатарлы емес қосықлары енгизилмеди).

А, б, А, Б		А, А, А, Б		А, А, Б, А	
Қосық саны	Бәнттин саны	Қосық саны	Бәнттин саны	Қосық саны	Бәнттин саны
56	562	18	178	15	278

Солай етип, кестеден көринип турғанындай шалыс уйқас төрт қатарлы бәнтлик формада жүдә көплеп ушырасады. Бизің ойымызша, бул бәнтлик форманың көп ушырасыуының ең тийкарғы себеп-лериниң бири уйқастың басқа еки формаға салыстырғанда еркинирек болыуында. Себеби, бәнтлик уйқаста да (а, а, а, б), рубайы уйқаста да (а, а, б, а) хәр бир бәнтте үш қатарды уйқастырыуға туура келеди. Демек, бул еки форма шалыс уйқаслы формаға салыстырғанда шайырды көбирек шеклейди.

Адамлар ишинде жалғыз жасамақ-
 Эзелий пешемиз сениң хәм мениң.
 Жүрегим төринде өскен бир дарақ,
 Тән алмас дуньяның шексиз кеңлигин.

Кеше басып өткен жаңылыс излер,
 Жегидей кемире баслар жаңымды.
 Рухым мисли бир далаға мегзер
 Қулазып атырған. Аппақ таңымды.

Сенсиз атырыудан шегемен хазар,
 Жалған бахытлылық жубатпас мени.

Кеудимнің жалаңаш бир дарағы бар,
Гүллендирер сенлик жеккелик деми.

Адамлар ишинде жалғызбан сенсиз...¹

Шайыра Пәтима Мырзабаеваға тийисли бул қосықта бәнтлик форма еркинлиги мазмун еркинлигине жол ашқан. Қосықтың мазмуны - лирик қахарманның дәрти, оның кимгедур гизнеген купыя сыры. Бул дәрт кимлергедур қозғау салып, дәртлеслик сезимлерин пайда етери сөзсиз. Лириканың күши деп мине, усыған айтылады.

Жоқарыдағы қосықтың хәр бир бәнтинің биринши, екинши қатары өз алдына, үшінши, төртинши қатары өз алдына синтаксислик бирлик. Демек гәп құрауда шайыр еркинликке ийе. Себеби, бул тақ хәм жуп қатарлар өз-ара уйқаспайды. Усы қәде екинши бәнттиң төртинши қатарында бузылады. Төртинши қатардың екинши бөлеги үшінши бәнттиң биринши-екинши қатарына қосылып бир гәпти пайда етеди. Бәнтти бундай етип еки гәпке бөлиу жыйнақлылықты келтирип шығарады. Гәпти пайда етиуши қатарлар өз-ара уйқаспайтуғын болғанлықтан да екинши қатар бириншисинің бәнтин басып, ойдың жуумақланғанын аңлатады. Мине, төрт қатарлы қосықтың ишинде шалыс уйқаслы бәнттиң көбирек қолланылыуының және бир себеби усынан да болса керек.

Рубайы уйқаслы бәнттиң де өзине тән өзіншелікleri бар. Бул биринши гезекте қосық ырғағында көринеди. Биринши, екинши қатарда хәуижге минип баратырған ырғақтың епкини үшіншисинде пәсейип, төртиншисинде қайтадан хәуижге шығады. Бундай бәнтлик формалар көбинесе бир гәплик конструкцияға ийе болады.

Көп адам түсинбес өзимди,
Сонлықтан сөйлемес сөзимди.
Сонда да хеш кимге өкпем жоқ,
Сонда да адамман төзимли.

Шайыр деп илхамы сарқылған,
Ғауасат тарқатар сыртымнан,
Сонда да хеш кимге дығым жоқ,
Сонда да кетпеймен журтымнан.²

Бундай бәнтлик форманы қолланыу шайырға бир шығармада бир нешше көркем ұазыйпа үстинде ислеу мүмкиншилигин жаратқан. Қайталаулар, антитеза, градация сыяқлы көркемлеу усуллары, аллитерация, анафора сыяқлы сеслик уйқаслар, ишки уйқаслар (түсинбес-сөйлемес, адамман-қоймайман-кетпеймен)-мине шайырдың өз ой-пикирин көркемлеп жеткеріу үшін болған умтылыслары.

¹ Мырзабаева П. «Әмиүдәрья» журн. 1991, 4-сан, 26-6.

² Рахманов К. «Әмиүдәрья» журн. 1991, 5-сан, 52-6.

Хәр бир бәнттің бир гәпти-қарсылас дизбекли қоспа гәпти пайда етиуи пикирлеудің шайыр таңлаған усылына сай түскен. Мине, буны мазмунды ашып беріудеги бәнтлик форманың хызметі десе болады.

Бес қатарлы қосық (мухаммес) қарақалпақ әдебиятында бурыннан бар форма. Оны қарақалпақ әдебиятына бириншилерден болып енгізген Әжинияз шайыр (ХІХ әсир). Бул форма бүгинги күнде де көп ғана шайырлардың дәретіушилигинде көринбекте.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында мухаммес өзинің дәрелиу дәуиріндеги классикалық формасынан да, мазмунынан да өзгериске ушыраған. Ол хәр қыйлы тематиканы сөз етиуи, хәр қыйлы уйқас, өлшем формаларына ийе болыуы мүмкин.

Көзиме гәўхар көринди ойнап өскен жерлерим,
Бағы-бостанлы дала, егинли атыз, шөллерим,
Ядымнан шыққан емес сениң балалық күнлерин,
Қулағымнан кетпейди шүлдирлеген тиллерин,
Жастан еркелеп өсирген, Райханым, бармысаң?

Ямаса

Жүзинди көрмедим сағындым,
Душпаның бас ийип бағынды,
Бармысаң дүньяның жүзинде,
Жоғалған перзентің табылды,
Жан ана-жан ана-жан ана!

Биринши мухаммес усы форманың классикалық үлгисінде жазылған. Себеби, мухаммес классикалық үлгисінде биринши бәнт толығы менен өз-ара уйқасып, екинши бәнттен баслап дәслепки төрт қатар өз-ара уйқасады да, бесинши қатар биринши бәнт пейен уйқасады.¹ Т.Жумамуратовтың мухаммесинің уйқас хәм өлшем (хәр қатары 15 бууыннан) формалары усындай. Қосықта форма мазмунға сәйкес келеди. Узақ ўақытлар даўамында елинен жырақта болған, айралық азабын шеккен лирик қаҳарманның жүрек дебдиулерин шығарыу ушын, әйне, усы форма зәрүрдей туйылады.

Екинши мухаммес ария формасында жазылған. Қосық автордың «Тикленген туу» драмасында бас қаҳарман Байхан тәрәпинен атқарылады. Әзелден намаға қолайластырылып жазылғанлықтан ба, қатарларда сеслик үнлеслик күшли, сөзлердің эмоционаллық тәсир-

¹ Жумамуратов Т. Түрли өткеллер, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983, 52, 54-6.

² Хамраев М. Основы тюркского стихосложения, Алма Ата, «Мектеп», 1963, стр. 203.

шенлиги басым. Төрт қатар өз-ара уйқасып, бесінші қатар нақырат сыпатында қолланылады. Хәр бир қатарда 9 бууын. Сонлықтанда оның оқылыу интонациясы да бирінші мухаммстен өзгеше.

Ал К. Рахмановқа тийисли «Улыңман, Ұатан!» мухаммеси уйқас қурылысы бойынша пүткиллей өзгеше. Бунда төртликлердегидей шалыс уйқас қатнасады.

Әждедей мектепте өтти жас ұағым,
Соннан ақ көкирек болған шығарман,
Еркин гездим жигитликтің асқарын,
Құдиретің демеп талай шығардан,
Пәруазларға шақырады аспаның.¹

Солай етип, хәзирги қарақалпақ поэзиясында бес қатарлы қосықлар хәр қыйлы формада дөретилмекте. Шайырлар өзлериниң ой-пикир, идеяларын беріудің бир усылы сыпатында мухаммес жолын таңламақта. Бирақ хәзирги қарақалпақ мухаммеслери формасы бойынша еркин. Ол лириканың жанрлық түрине, мазмунына байланысly ийкемлеспекте.

Алты қатарлы қосықлардың да (мусаддас) дөретиушилері көп. И. Юсупов, Т. Жумамуратов, К. Рахманов, Н. Төрешова хәм басқа да бир қатар шайырлардың алты қатарлы қосықлары бар. Оның да қурылысы, өлшеми бесликлерге уқсас. Шайырлар мазмунды көркемлеп жеткеріу үшін алты қатарлы қосықларда да хәр қыйлы уйқас, өлшем формаларын сынап көрмекте. Қулласы, хәзирги қарақалпақ лирикасындағы алты қатарлы қосықларды да шайырлардың өз шығармаларына бәнт қурау саласындағы көркем изленислериниң жемиси сыпатында бахалау мүмкин.

Бәнтлик формалар ишинде теориялық талқыйн етиу, оқыу үшін да жети қатарлы қосықлар (мусабба) әдеуір қызығыушылық туудыратуғыны сөзсиз. Себеби, үш, бес қатарлы қосықларды есапламағанда қарақалпақ поэзиясында бәнтте жуп қатарлардың жайласуу дәстүри қәлиплескен. Сонлықтан болса керек, мусабба қарақалпақ поэзиясында жүдә сийрек. Ол тек шайыр К. Рахмановтың дөретиушилигинде ушырасты. Шайырдың 1981-жылы жазған жети қатарлы қосығын талқыға тартайық.

Көп ишесен, айтшы, достым, себебин,   а
Арақсыз-ақ жүрмейсең бе мәсирип?   б

¹ Рахманов К. Ұатан мухаббаты менен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984, 18-6.

Бир ұақлары дауыл едің, сел едің,	а
Ерте жанған жұлдызымыз сен едің,	а
Енді болса шийшелерге бас урып:	б
«Менің йошым тек соларда» дегенін	а
Жәмийетке, семьяға хәсилик.	Б

Дәртинди айт, көкирекке сыймаған,	а
Арақсыз-ақ тарқамай ма кумарың?	б
Бир ұағлары дәмбедең журт жыйнаған,	а
Сен болдың ғой елин, халқың сыйлаған.	а
Енді болса, жолларыңда қуладың,	б
Хеш ким сени қутқара алмас уймадан,	а,
Келешекке болса зәрре гүманың. ¹	Б

Қосықтың бәнтлик қурылысы өз алдына үйрениуді талап етеді. Хәр бир бәнттің 1, 3, 4, 6-қатарлары өз-ара, 2, 5, 7-қатарлары өз-ара уйқасады. Бул секирмели ырғақты пайда еткен. Қосық бир тегис оқылмайды. Бирақ ол белгили зәрурлик - пикир ағымының бағытын беріу үшін усылай ісленген. Қосықта пикир екшеп-екшеп айтылады. Бир ұақытлары иззет-итибарға ийе болып, кейин ала ишиушиликтиң кейнине түсип алған адамға қарата айтылатуғын сөз бир тегис, бир бапта айтылуы мүмкин емес. Сонлықтанда қосықтың сыртқы формасы оның ишки мазмунын жеткеріуғе оғада мас түсип тур.

Қосықтың екінши бир итибарға ылайық таманы хәр бир бәнт өзине толық түрдеги пикирди жәмлей алған. Мәселен, биринши бәнттің өзін бир пүтин шығарма сыпатында таныуға болады. Мүмкин, қатарлардың санының көп болуы шайырға бир бәнттің өзінде өз ойын жеткеріуғе жағдай жарататуғын шығар. Керисинше, екінши бәнт биринши бәнтти қайталап турғандай. Егерде басқа айтылажақ пикир болмаса бир бәнттің өзи-ақ қосыққа табыс алып келери сөзсиз еді.

Солай етип, жети қатарлы қосық шығарманың мазмун, форма көркемлігін тәмийінлеу бойынша итибарға ылайық бәнтлик форма. Оның және бир өзіншеліги - ол дәстүрий емес. Қарақалпақ әдебиятында соңғы дәуірдің жемиси. Сонлықтанда ол рауажланыу келешегине ийе болатуғыны сөзсиз.

Сегіз қатарлы қосық (мусамман) қарақалпақ поэзиясында бир қатар шайырлардың дәретіушилигинде гезлеседи. Бирақ тоғыз қа-

¹ Рахманов К. Ұатан мухаббаты менен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984, 61-б.

тарлы қосықты (мутасса), он қатарлы қосықты (муашшар) ушыратпадық. Сегіз қатарлы қосықтар көбинесе көлеми үлкен, дүркін қосықтарда қолланылады. Бул айтылатуғын пикир көп болғанда оларды тоглап-тоглап беріу үшін қолайлы екенлігінен болса керек.

Сегіз қатарлы қосықтың хақықый үлгиси сыпатында И.Юсуповтың «Арал эллегиялары» қосығын атап өтіуге болады. Қосық 5 бөлімнен 25 сегізліктен тұрады. Хәр бир сегізлік белгилі дәрежеде ой-пикирдің бөлегін өзіне жәмлеген. Сонлықтанда усы сегізліклердің хәммеси жыйналып бир пүтін шығарманы пайда еткени менен де салыстырмалы түрде олардың хәр қайсысы өз алдына ғарезсиз.

Сууы қумаитланған бир эзим дәрья,
Рухым арқалы ағып барады.
Демиккен ең соңғы балықтар онда,
Есеңкиреп қалаш қағып барады.

Бурқып аққан ылай сууда сайранлап,
Дәрьядан теңизге булқынып ойнап,
Еркин түсер еди. Жоқ енди ол ўақ.
Сууы кесилген соң нағып барады?!

Қосық услайынша дауам етеди. Пикирдің бир сегізліктен екіншисине өтіуі де биазар. Шайыр Арал теңизинің бүгинги апатшылығын жеткеріу үшін өзінше баянлау усылын таңлаған. Онда ойшан, дәртлі лирик қахарман-ның теңиз келбетине қарап ах урыулары, теңиздің кешегиси хәм бүгинги күнги хайўанатлар, қуслар, өсимликлер дүньясы хаққында ойланыулары хәм т.б. өзіне тән болған хәм сулуу формада жеткериледи.

Шайырдың «Төк тауындағы ойлар» қосығы композициялық, бәнтлик қурылысы, пикирди жеткеріу усылы бойынша да өзгеше. Қосықта қатарлар а, а, б, а, в, а, г, г формасында уйқасады. Қосық улыўма 34 сегізліктен ибарат болып, оған дәуір, заман, өмир хаққында шайырдың аналитикалық ой-пикирлери жәмленген. Қосықта пикир ағымы бир сегізліктен екіншисине тәбийий халында аўысады, бириндеги пикир екіншисинде дауам етеди.

О тууған жер! Сен нелерди көрмедің,
Көп көргенсең күшбилердің ермегин,

1 Юсупов И. Аласатлы дүнья бул, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987, 18-6.

«Искендердин шақы бар» деп қудыққа,
Неге адамлар бақырғанын серледим.
Күшлилерге қосығымды берсем де,
Сенлик ұатан муҳаббатын бермедим.
Сениң ышқың кеўилге нур қуйғандай,
Сүтилмегин сағындырған Зийўардай.¹

Шайырға тән болған сүүретгерлик бул шығармасында да қатнасады. Улыўма сегиз қатарлы қосықлар ўақыялы шығармаларға көбирек мас түсетуғыны усы шығарма арқалы да көринеди. Себеби, бул форма шайырға пикирди дүркин-дүркин етип жеткерийге мүмкиншилик жаратады.

Хәзирги қарақалпақ лирикасында 12, 16 қатардан топлап қосық дәретиў тәжирийбеси көп ғана шайырларда ушырасады. Бирақ олар 6,7,8 қатарлы қосықлардай анық бәнтлик қурылысқа ийе емес. Олар белгили бир уйқас дүзилиси арқалы байланыспаған. Сонлықтанда оларды бәнт сыпатында қарастырып талқыға тартып отырмадық.

Улыўмаластырып айтқанда хәзирги қарақалпақ поэзиясында шайырлардың қосықты бәнтке жиклеўи бойынша бир қатар көркем изленислерин бақлаўға болады. Ең киши - еки қатарлы қосықтан баслап сегиз қатарлы қосыққа (мусамман) шекем ушырасады. Бул бәнтлик формалардың хәр қыйлы түрлерин хәм олардың жасалыўын көрип өттик. Сыртқы формасы бойынша бәнтлер уйқастың қатарларға жайласыўына қарап дүзиледи. Бирақ бәнттиң ең баслы критерияларының бири сыпатында мазмунды өзінде жәмлеў, алып жүриў имқанияты есапланады.

Сондай-ақ көпшилик жағдайда бәнттиң түри лирикалық шығарманың жанрына да тиккелей тәсир жасайды. Мәселен, хәр еки қатары өз алдына бәнтти қурайтуғын еки қатарлы қосықлар хәм үш қатарлы қосықлардың көлеми киши болса, керисинше алты, сегиз қатарлы қосықлар көлеми үлкен шығармаларды жаратады. Хәмме жанрларда хәм түрлерде қолланыла беретуғын ең универсал бәнт - бул төрт қатарлы қосық (мурабба) бәнти болып қалмақта. Улыўма қарақалпақ поэзиясының ең тийқарғы бәнтлик формасы сыпатында төрт қатарлы қосық бир неше түрге ийе хәм ол лирикалық, эпикалық шығармаларда да теңдей өнимли қолланылып киятыр.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында усындай белгили бәнтлик формадағы қосықлар менен қатар бәнтсиз қосықлар да (еркин қосық,

¹ Юсупов И. Беглигинди бузба сен, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995, 78-б.

насырый қосық) пайда болмақта. Олардың салыстырма салмағы көбейіп баратырғаны менен бәнтли қосықлар тийқарғы қосық формасы болып қалмақта.

* * *

Солай етип, қазіргі қарақалпақ лирикасы қосық қурылысының белгили бағдарлары бойынша ғана бақлаулар, изертлеулер алып бардық. Ырғақ, өлшем мәселелерин өз алдына изертлеу, улыұма қосық қурылысы элементлериниң миллий дәреклерин, пайда болыу хәм қәлиплесиу жолларын да изертлеу зәрүрлиги бар.

Қазіргі қарақалпақ әдебиятында қосық қурылысының барлық тараулары бойынша да изертлеу объектлери жеткиликли. Бул демек, бизиң миллий поэзиямыздың ержеткенлигин, өсип, рауажланғанын аңлатады. Биз алып барған бақлауларымыз барысында қосық қурылысы тараулары - уйқас, бәнт бойынша шайырлардың жаңа үлги, формалар үстинде жұмыс алып баратырғанын гүзеттик. Бунда И.Юсуповтың жетекшилик хызмети айрықша көзге түседи. Бул тарауда да шайырдың мектеби қәлиплескен, оның дауам еттириу-шилери көп.

У бап.

ЛИРИКАЛЫҚ ТОПЛАМ – АЙРЫҚША КӨРКЕМ ФОРМА СЫПАТЫНДА

1-БӨЛИМ. ЛИРИКАЛЫҚ ТОПЛАМДЫ ДҮЗИҮДИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙҚАРЛАРЫ

XX әсирде қарақалпақ әдебияты көркем формалардың, түрлердин, жанрлардың рауажланыуында әдеуир нәтийжелерге еристи. Усы әсирдин 20-жылларынан баслап проза, драматургия өзиниң пайда болыу, қәлиплесиу дәуирин басынан кеширген болса, арадан көп өтпей-ақ усы әдебий теклердин хәр қыйлы түрлери, жанрлары жүзеге шықты. Әсирдин 20-30-жылларында әдебий процестин рауажланыуы соншелли тезлести, енди әдебият өзимизде бурыннан бар болған дәстүрлерди рауажландырыу менен бирге дүнья әдебиятында қәлиплескен дәстүрлерди өзине қабыллаи баслады. Буған баспа станогиниң тәсири, әлбетте, күшли болды.

Дүнья жүзлик әдебияттан қабылланған дәстүрлердин бири көркем әдебий топламлар, жыйнақлар басып шығарыу дәстүри еди. Әлбетте,

қарақалпақ әдебиятында кітап, топтам дүзіу дәстүрлері ХХ әсирдин 30-жылларынан бурын болмады деп үзил - кесил тастыйықлау қыйын. Себеби, еле XVIII әсирде-ақ Жийен Жырау «Посқан ел», «Уллы тау» атлы эпикалық шығармаларын дәретти. Бул халық турмысының, тарийхының үлкен бир бөлегин көркемлеп сәулелендириуге умтылыудың көринислери еди. Бунда анық тематика, идея әтирапына көркем өмирди жәмлеу, усы арқалы қахарман образларын жаратыу, сюжетлик, композициялық бағдарды пайда етиу хәм булардың хәммесинин артында автордың дәретиушилик нийети, мақсети, ой-пикири турғанын көремиз. Бул, әлбетте, көркем әдебий топлам, кітап дәретиуге умтылыудың өзинше көринислери еди. Сондай-ақ XIX әсирде Күнхожа бир тематикаға, идеяға өзинин бир қатар лирикалық шығармаларын арнады. Мәселен, оның «Умытпаспан», «Түйе екенсен», «Орақшылар», «Шопанлар» қосықлары усындай бағытта жазылған. Онда шайыр өмирди эпикалық бағдарда лирикалық усыл арқалы сүүретлеген. Бул шығармаларға ўақыя, хәдийселер қатнасады хәм бири екиншисиндеги ўақыяларды, хәдийселерди толықтырып отырады. Әжинияз, Бердаққа келип бул дәстүр-өмирдеги хәр қандай қубылыслар бойынша бир неше лирикалық шығармалар дәретиу дәстүри толық қәлиплести.

Бирақ, әдебияттануу илиминде көркем-әдебий топлам сыпатында баспадан басылып шыққанлары ғана тән алынды. Усы көз қарастан алып қарағанда қарақалпақ әдебиятында биринши лирикалық топламлар тек ХХ әсирдин 30-жылларынан баслап жарыққа шықты. Т.Сейтмуратовтың «Октябрь саўғасы» (1933), И.Фазыловтың «Жеңис жолында» (1934), Ж.Аймурзаевтың «Қосықлар» (1935), А.Бегимовтың «Жеңистен жеңиске» (1935), Д.Назбергеновтың «Бахыт нуры», «М.Дәрибаевтың» «Қосықлар» (1937) хәм т.б. лирикалық топлам дүзіудин дәслепки тәжирийбелеринен еди. Тилекке қарсы, бул дәуирде лирикалық топлам дүзіу тәжирийбесинин болмағанлығынан, аты аталған авторлардың әдебиятқа жаңа кирип келгенлигинен, сонлықтан да топламға сайлап алыу ушын шығармаларының кемислигинен бул топламлардың көркемлик дәрежеси төмен болды. Сондай-ақ жеке қосықлардың атамасында да «Жеңис», «Октябрь», «Ленин» деген сөзлер көп қайталанды. Шығармалар да усы түсиниклердин әтирапында дәретилди. Бул жағдайлар жеке шығармалардың да, лирикалық топламлардың да көркемлик қунын еле де төменлетти.

Ал 1970-2000 жылларда қосықлар топламы автор тәрәпинен қатаң ойланылған хәм шөлкемлестирилген бирлик ретинде, лириканың ең

ең таралған жанрлық формасына, поэтикалық пикирлеудің өзінше бір нормасына айланды. Лириканы ири дүркін хәм қосықлар топламына бириктириу соңғы 30-жылдағы әдебий өмирдің ең елеули жууылысларының бири болып табылады хәм ол терең теориялық пикирлеуді талап етеди.

Лирикалық топлам дүзиу принциптери, бул саладағы айырым тажирийбелер бойынша рус әдебиятында бир қатар илимий мийнетлер хәм пикирлер пайда болды. Әсиресе, соңғы жыллары бул бағдарда арнаулы жұмыс ислеген Л.В.Суматохина, О.А.Лекмановтың мийнетлерин атап өтиуге болады.¹ Улыұма рус әдебиятында лирикалық топлам, қосықлар китабын дүзиу мәселесине бағышланған пикирлерди бир қатар авторлардың мийнетлеринде гезлестиремиз. Мәселен, В.Я.Брюсов, Л.Я.Гинзбург, Ю.Н.Тынянов, М.М.Бахтин, Л.И.Тимофеев, М.Цветаева, Е.Г.Эткинд, А.Ахматова, Д.Ц.Лихачев, Б.Пастернак, И.В.Фоменко хәм т.б. авторлар лирикалық топламның тәбияты, оның қосықлар китабынан, шайырдың сайланды шығармалар топламынан, толық шығармалар жыйнағынан айырмашылығы, лирикалық топлам дүзиу принциптери бойынша өзлериниң пикирлерин, теориялық жуумақларын билдирген. Шайырлардың лирикалық топламларды дүзиуге қатнасы бойынша О.А.Лекманов биз жоқарыда атап өткен мийнетинде қызықлы пикирди келтиреди.

«А.С.Пушкин лирикалық топламларды жанр сыпатында қабылламады хәм өзиниң поэтикалық жыйнақларының композициясына айрықша дыққат бөлип отырмады. ...Керисинше, Делович хәм Лермонтов өзлериниң поэтикалық жыйнақларының композициясына үлкен дыққат бөлди. ... Деловичтиң 1929-жылы жүдә ойланылып хәм көркем дүзилген қосықлар топламы композициялық хәм ишки бирлиги менен айрықшаланып турады. Лермонтовтың өзи тири уақтында жәрияланған жалғыз қосықлар топламы да өзиниң ишки бирлиги менен өзгеше.²

Атап өтилген хәм басқа да мийнетлерде лирикалық топлам жекеликтен гөре улыұмалыққа, бөлшектен гөре пүтинликке умтылыұдағы автордың дөретиушилик нийети хәм мақсетинен пайда болатуғын көркем-әдебий мүлк, дүнья екенлиги тастыйықланады.

¹ Суматохина Л. В. Свообразие поэтической структуры лирического сборника Б.Пастернака, дисс.на соис.уч. степ.к.ф.н. М. 1998, Лекманов О.А. Книга стихов как «большая форма» в русской поэтической культуре начала XX века. О.Э. Мандельштам «Камень» (1918), М. 1994.

² Сонда, стр. 12.

Бул жағынан лирикалық топлам ири эпикалық шығармалардың (дастан, роман, повесть, поэма) тәбиятына жақын. Себеби, ондағы лирикалық қахарманлар ұақыт хәм келешекке қатнасы бойынша да бир бирине оғада жақын қалатында жасалады. Ал айырым жағдайларда топламның бастан ақырына шекем бир лирик қахарман хәрекет етиуи мүмкин. Демек, оқыўшы эпикалық шығармалардағыдай пүтин бир ұақыяның, хәдийсениң даўамын оқып атырғандай кейипке енеди.

Тилекке қарсы, қарақалпақ әдебиятында елеге шекем лирикалық топлам, оның дүзилиў принциптери, тәбияты хәққында илимий мийнет пайда болмады. Сонлықтан да биз өз жумысымыздың бул бөлиминде лирикалық топлам жөнинде пикир жүрите отырып, лирикалық топлам атамасы, топламға алғы сөз (автордың алғы сөзи, басқаның алғы сөзи), эпиграфлар, лирикалық топламларды дүзиў принциптери (тематикалық, жанрлық, хронологиялық), лирикалық топламның улыўма поэзиялық топламнан айырмашылығы, оның ишки бирлиги мәселелери бойынша базы бир бақлаўларымызды, айырым теориялық жуўмақларымызды усынбақшымыз. «Лирикалық топламда оқыўшының биринши болып (автордың фамилиясынан соң) дыққат аўдаратуғын нәрсеси-оның атамасы», деген еди О.А.Лекманов биз жоқарыда атап өткен мийнетинде. (34-бет).

Шынында да китаптың атамасы да үлкен әхмийетке ийе. Себеби, китаптың атамасы-ақ көпшилик қалатларда оның ярым табысын белгилейди. Сәтли табылған атама оқыўшыны өзине шақырады. Керисинше, сәтсиз, күнделикли қолланып жүрген атамалар арқалы топлам оқыўшының итибарынан тыста қалыўы мүмкин. Соңғы 30 жыл ишиндеги лирикалық топламларды анализлеп қарағанымызда оған атама қойыўдың үш түрли усылы бар екени мәлим болды.

1. Шайырлардың юбилейлерине байланыслы оның сайланды шығармаларының топламлары жарық көргенде (тилекке қарсы, бизде еле хеш бир шайырдың шығармаларының толық жыйнағы баспадан шықпады) китаптың атамасы сыпатында шайырдың аты, фамилиясы қойылып оған түсиндирме ретинде сайланды шығармаларының еки, үш томлығы ямаса шығармаларының еки, үш хәм т. б. томлығы деп жазып қойылады. Оған мысал ретинде И.Юсуповтың,¹ Т. Жумамуратовтың,² Т. Сейтжановтың,³ Ж. Избасқановтың,⁴

¹ Юсупов.И. Шығармаларының еки томлығы, I-II том, Нөкис, 1978, 1979-жыллар, Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы, I-II том, Нөкис, 1991, 1992-жыллар.

² Жумамуратов Т. Шығармаларының 3 томлығы, I-II-III томлығы, Нөкис, 1972.

³ Сейтжанов Т. Шығармалары, еки томлық, I-II том, Нөкис, 1992, 1993-жыллар

⁴ Избасқанов Ж. Сайланды шығармалары, I томлық Нөкис, 1999..

Б.Қайыпназаровтың¹ сайланды шығармаларының топтамаларын атап өтуге болады. Бұндай топтамаларға шайырдың хәр қыйлы жыллары дөреткен ең серели шығармалары енгизиледи. Сонлықтан да олар оқыушыларда үлкен қызығушылық туудырады хәм китап дүканларында көп иркилмейди.

2. Топламға енгизилген шығармалардың биреуиниң атамасы китапқа атама сыпатында таңлап алынады. Бұндай топтамаларға М.Сейтниязовтың «Бир гәлим бар», 1987, К.Рахмановтың «Таң ашығы», 1978, Г.Есемуратовтың «Алақанымдағы сызықлар», 1981, К.Каримовтың «Мениң терезелерим», 1985, Х.Дәулетназаровтың «Сен жақсы қызсаң», 1988, «Ашық болмаған ким бар», 1991, «Әлүидағ мухаббат, әлүидағ», 1993, М.Жуманазарованың «Елим деп еңиремесең», 1992, Х. Айымбетовтың «Үлкен шаңарақ», 1991, Б.Генжемуратовтың, «Саратан», 1989, М.Бердиевтың «Ғақыйқатлық», 1992, Мәңгилик реңлер, 1996, х.т.б. китаптарды киргизиуге болады. Бұндай топтамалар автор тәрәпинен баспаға таярланғанда асығыслыққа жол қойылғанын, автордың өз шығармалар топламына дөретиушилик пенен қатнас жасай алмағанылығын аңлатады. Ал айырым жағдайларда бұндай атамалардың да сәтли шыққанлығының гүәсы боламыз.

3. Топламның атамасы оған енгизилген шығармалардың хеш қайсысының да атамасы емес. Ол шайыр тәрәпинен улыўма топламдағы шығармалардың мазмунын, характерин ашып беріу ушын қолланылады. Мәселен, И.Юсуповтың «Дәуир самаллары», 1982, «Аласатлы дүнья бул», 1987, «Дузлы самаллар», 1988, «Кеўилдеги кең дүнья», 1989, «Үмит жағысы», 1990, Ш.Сейтовтың «Жоллар», 1987, Д.Айтмуратовтың «Мен шынлықты сүйдим, олсыз хеш нәрседе қадир жоқ», 1988, Ж.Избасқановтың «Лирика дәптеринен», 1982, «Өмирге қуштарлық» 1987, С.Ибрагимовтың «Бесинши мәўсим», 1986, «Жер менен аспанның аралығында», 1990, Б.Генжемуратовтың «Оқ қадалған ай», 1997, Н.Төрешованың «Сәўир самалы», 1988 атлы қосықлар топтамаларының атамасы, мине, усындай изленислер нәтижесинде қойылған. Бул авторлардың өз топлам-ларын баспаға таярлауға айрықша итибар берип, дөретиушилик қатнас жасағанлығы көринип тур. Әсиресе, «Аласатлы дүнья бул», «Дузлы самаллар» «Бесинши мәўсим», «Оқ қадалған ай» атамалары оғада сәтли қойылған. Олар топламға енгизилген шығармалардың ишки бирлигин тәмийнлеу менен бирге олардың улыўма мазмунынан келип шыққан. Сондай-

¹ Қайыпназаров Б.Шығармалары, I томлық, Нокис, 1993.

ақ сәтлі табылған көркем атамалар оқыушыда оған деген қызығушылықты, сүйіспеншиликти пайда етери сөзсиз.

Лирикалық топламның өзіншелигин белгилейтуғын және бир белги - оған жазылатуғын алғы сөз. Алғы сөз еки түрли формада гезлеседи.

1. Автордың алғы сөзи.
2. Басқаның алғы сөзи .

Автордың өз шығармалар топламына өзиниң алғы сөз жазыуы - бул автордың әдебиат майданында әдеуир тәжирийбеге ийе болып, әдебий процесс, көркем әдебиат ҳаққында пикир айта алыу мүмкиншилиги пайда болғаннан кейин яки болмаса белгили бир миллий әдебиаттың жетекшилериниң бирине айланғаннан соң жүзеге асатуғын кубылыс. Бундай алғы сөзди аты дүньяға белгили болып кеткен шайырлар А.А.Блок, В.В.Маяковский, О.Э.Мандельштам, М.И.Цветаева, Б.Л.Пастернак, А.А.Ахматова, А.Т.Твардовский, И.А.Бродский хәм т.б. өзлериниң лирикалық топламларына жазған. Олар тек өз дәретиушилигине, сол лирикалық топламына пикир билдирип қалмастан, улыўма көркем әдебиат ҳаққында пикирлейди, әҳмийетли теориялық пикирлерди алға сүреди.

Ҳәзирги өзбек әдебиятында бундай кубылыс Эркин Вахидов, Абдулла Ариповлардың дәретиушилигинде көбирек ушырасады. Мәселен, А.Ариповтың 2000,2001-жыллары баспадан шыққан таңламалы шығармаларының төрт томлығының 1-томында жазған алғы сөзин келтирип өтиўге болады. Шайыр өзиниң алғы сөзин туўылып өскен аўылын образлы сүүретлеўден баслап, әдебиат деген сырлы дүньяға дәслепки қызығыл қараўлары, оған қарай атлаған туңғыш қадеми, әдебиаттағы устазлары, қысқаша дәретиушилик жолы ҳаққында жазады.¹ Бул кишкене ғана кирис мақаланың, әсиресе, әдебиатқа енди ғана кирип киятырған жас талант ийелери ушын дәслепки үйрениў мектеби болатуғыны сөзсиз.

Қарақалпақ әдебиятында лирикалық топламға алғы сөз жазыу И.Юсупов дәретиушилигинде гезлеседи. Шайырдың 1992-жылы баспадан шыққан таңламалы шығармаларының II томлығының I томында, 1997-жылы жәрияланған «Бұлбил уясы» китабында хәм 1986-жылы орыс тилинде жарық көрген «Стремлюсь всей душой» деп аталатуғын топламында шайыр тәрәпинен алғы сөз жазылған.

---

¹ Арипов А. Таңланған асарлар, түрт жылдик, 1-жылд, Ташкент, 2000, 5-12-б.

Автор бул алғы сөзлеринде өз дөретиүшилиги ҳаққында пикир жүритпестен қосық жанры, Батыс хәм шығыс әдебий дәстүрлери, олардың синтези жөнинде де, әдебияттағы, соның ишинде лирика жанрындағы дәстүрлер, жоллар, усуллар, мектептер туўрасында әдебиятта әдеўир тәжирийбелерге ийе шайыр сыпатында өз пикирин, теориялық жуўмақларын билдиреди.

«... Сөйтип, ҳәзирги заман қосық өнери жер жүзлик поэзия тәжирийбелериниң синтезинен туўылған өнер болып табылады.

... Шайырларымыз арасында тек өз жолын сыйлаўдай шекленйўшилик бизде ушырасып турады. Олай етпеў керек. Жолың өзиндики, сол жолға қосығынды жаза бер. Бирақ басқаларды «мениң жолыма кирмедиң» деп айыплама. Барлық жолларды да хұрметлеў керек, өйткени, бәриниң де өз жолаўшылары бар.

Жаңаша ойлаў ҳәзирги ўақта көркем әдебиятқа, оны баҳалаўға терең тәсир етип атырыпты. Қосықтың сиясий мәнилик өткирлиги қылқайыўда. Онда турмыслық шынлық күшейип, қосық ашшы сөзли болып баратыр.

Қосық — халыққа, заманға хызмет етиўдин, заманластарыңның кеўил-күйин, қайғы-дәртин, арзыў-әрманларын жырлаў арқалы, адамгершилик сезимлерди улығлаў, адамның ишки руўхый ҳалатын, тәбият гөззаллығын сүүретлеў арқалы өз мақсетине ериседи.¹

Сондай-ақ тымсалшы-шайыр Д.Айтмуратов өзиниң 1988-жылы «Қарақалпақстан» баспасында жарық көрген «Мен шынлықты сүйдим олсыз ҳеш нәрседе қадир жоқ» деп аталатуғын қосықлар топламына алғы сөз жазады хәм көркемлик, поэзияда мазмун хәм форма түсиниклерине талқы жасайды.

«... Солай етип, әдебий шығарманың идеялық мазмунының жақсы болыўы - оның көркемлигиниң жоқары болыўының тийкарғы шәртлериниң бири болады.

Ал енди көркем шығарманың формасының гөззал, сулыў болыўының, яғный, әдебий шығармаларының шеберлик пенен, гөззал, қунарлы, сулыў етип жазылған болыўының кереклиги-сирә турған нәрсе». (3-4-бет).

Демек, лирикалық топламға автордың алғы сөзиниң әҳмийети неде? Әлбетте, жоқарыда атап өткенимиздей бундай алғы сөзлерди тек уллы әдебий талғамға ийе, дүнъялық әдебий қубылыстан хабары

¹ Юсупов И. Таңдаўлы шығармаларының еки томлығы, 1-том, Нөкис. 1992, 6, 9-бетлер.

бар, әдебиетте өз жолы, усылына ерискен шайырлар ғана жаза алады. Солай екен, олардың бақлаулары, тастыйықлаулары хәм усыныслары әдебиятымыз ушын сөзсиз үлкен әхмийетке ийе. Рус әдебиятында хәм дүнья әдебиятында биз атап өткен шайырлардың алғы сөзлеринде, арнаулы мақалаларында айтылған пикирлер менен ең абройлы илимий-изертлеу мийнетлеринде санасады, олардан силтемелер келтириледі.

Ал, лирикалық топламға басқаның алғы сөзиниң характери де, атқаратуғын хызмети де пүткиллей басқаша. Бундай алғы сөзлер бириншиден, автор еле журтшылыққа белгисиз болған жағдайда оны оқыушылар қәуимине таныстырыу, шығармаларының базы бир таманларына дыққатты аударуы, оның жетискенлик хәм кемшиликлерин оқшаулап көрсетиу мақсетинде жазылады. Екиншиден, өзи дүньядан өтсе де шығармалары халық жүрегинде сақланған шайырлардың қосықлар топламына шайырды еслеу, оның әдебий мийрасларына және бир мәртебе дыққатты қаратуы, базда сол классиктиң еле үйренилмеген таманларын үйрениу мақсетинде жазылады. Ушиншиден, әдебиетте айырықша орны бар талант ийелериниң топламларына, олардың юбилейлик сайланды шығармаларының жыйнағына алғы сөз жазылуы мүмкин.

Қарақалпақ әдебиятында бундай алғы сөзлердиң екинши формасы айырықша рауажланған. Мәселен, Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шығармалары жыйнағына жазылған алғы сөзлер белгили. Әсиресе, солардың ишинде Әжинияздың 1975-жылы жарық көрген қосықлар топламына шайыр И. Юсупов тәрәпинен жазылған «Дала орфейи» деп аталатуғын алғы сөзи айырықша әхмийетке ийе. Ол мәзи алғы сөз емес, хәзирге шекем Әжинияз шайыр дәретиушилиги жөнинде жазылған мийнетлердиң ишиндеги ең қунлыларының бири болып қалмақта.

Классиклердиң топламларына, китапларына, томларына алғы сөз жазуы тәжирийбеси дүнья жүзлик әдебиетте бурыннан бар. Мәселен, орыс әдебиятында Пушкинниң, өзбек әдебиятында Науайының, қазақ әдебиятында Абайдың, түркмен әдебиятында Мақтымқулының хәр қыйлы дәуирде баспадан шыққан шығармалар топламларына көп ғана көрнекли әдебиетшылар тәрәпинен алғы сөзлер жазылған. Олардан бир үлги сыпатында уллы Науайының 1992-жылы баспадан шыққан кишкене топламына көрнекли науайышунас алым Н. Маллаевтың жазған алғы сөзин¹ келтириуге болады.

¹ Алишер Навоий, Лирика, Ташкент, «Ўқитувчи», 1992, 3-14-б.

Сондай-ақ мархум шайыр Т.Матмуратовтың 1986-жылы жәрияланған «Жақсылық сарайы» атлы қосықлар топламына шайыр хәм жазыушы Ш.Сейтов тәрәпинен жазылған алғы сөз де дыққатқа ылайық. Бул алғы сөзден Ш.Сейтов шайыр Т.Матмуратовтың тек дәрәтиүшилиги менен ғана емес, ал жеке өмири менен де таныс екенлигин сеземиз. Онда шайыр өмирине, оның жеке адамгершилик қәсийетлерине байланыслы бир қатар бақлаулары исенимли жеткериледи. Алғы сөзде эмоционалық пикирлер, адамлар арасындағы қарым-қатнастың сырлы қубылыслары орын алған. Онда шайыр жөинде жазылған илимий, өмирбаянлық мийнетлерде танысыу мүмкин болмаған пайытлар бар.¹ Бундай алғы сөзлердің әдебиятқа тийгизетуғын пайдасы, әлбетте, көп.

Ал, алғы сөздің биз атап өткен еки формасынан тысқары үшінши формасына шайыр И.Юсуповтың 1989-жылы жәрияланған «Кеуилдеги кең дүнья» атлы қосықлар топламына әдебиятшылар С.Ахметов, Г.Есемуратов хәм басқалардың шайыр дәрәтиүшилиги жөиндеги қысқа - қысқа пикирлерин келтирип өте аламыз. Тилекке қарсы, басқаның алғы сөзиниң биринши хәм үшінши формаларының қарақалпақ әдебиятында жүдә аз екенлиги өкинишли. Бул шайырлар менен әдебиятшы-сыншылардың арасында жақын дәрәтиүшилик қатнас орнатылмағанынан да дәрек береді.

Бизге ең жақын болған өзбек әдебиятында лирик топламға басқаның алғы сөзиниң үш формасы да әдеуир рауажланғанын гүзәтиүге болады. Мәселен, Усмон Носирдың «Унутмас мени боғим» деп аталатуғын қосықлар топламына Әркин Воҳидовтың,² Зулфияның «Шалола» қосықлар топламына Салоҳиддин Мамажановтың³, Тұлан Низомның «Муқаддас рух» қосықлар топламына Наим Каримовтың,⁴ Юсуф Шомансурдың «Күш юрак» деп аталатуғын қосықлар топламына Тұлқинның⁵ хәм т.б. жазған алғы сөзлерин келтирип өтиу мүмкин. Булардың хәммесинде де сол топлам, оның авторы хәққында бақалы мағлыұматлар бар. Әсиресе, С. Мамажановтың кирис мақаласында көрнекли шайыр Зулфияның әдебий портрети жаратып берилген. Ал, Хуршид Давронның 1997-жылы баспадан шыққан «Баҳордан бир кун олдин» атлы қосықлар

¹ Матмуратов Т. Жақсылық сарайы, Нөкис, 1986, 3-7-б.

² Усмон Носир, Унутмас мени боғим, Ташкент, 1988, 3,4-б.

³ Зулфия, Асарлар, уч жыллик, 1-жилд, Шалола, Ташкент, 1985, 2-23-б.

⁴ Тулон Низом, Муқаддас рух, Ташкент, 1992, 3-6-б.

⁵ Юсуф Шамансур, Күш юрак, Ташкент, 1981,3,4-б.

топламына бирден үш адебиатшы алғы сөз орнына өзлериниң қысқа-қысқа пикирлерин берген.¹ Бундай алғы сөзлердиң әҳмийети үлкен. Лирикалық томламға аннотация ямаса ол жөнинде қысқа түсиник бериў тәжирийбеси бурыннан бар. Буны баспада редактордың ўазыйпасы деп қарайды. Бирақ усы аннотацияны қысқа ҳәм тужырымлы етип бериў усылын жетилистириў бизиң шәраятымызда талап етиледі. Себеби, оқыўшы топлам ҳаққындағы биринши мағлыўматты, әйне усы аннотациядан алады.

Эпиграфлар ҳәм арнаўлар қосықлар топламында да, жеке шығармаларда да гезлеседи. Бунда автор өзи сыйынатуғын уллы дөретиўшилик ийесиниң шығармаларынан үзиндини, халық нақыл-мақалларын, қанатлы сөзлерди эпиграф сыпатында таңлайды ямаса китаптың басында ата-анасына, туўған-туўысқанларына яки болмаса ози сыйлайтуғын адамға усы китабын бағышлайтуғынын жазып қояды. Буны арнаў дейди. Мәселен, И.Юсупов «Дузлы самаллар» китабындағы «Пери минген ат» қосығына А.Буниннен, «Үмит жағасы» китабындағы «Анна Ахматованы оқығанда» қосығына Анна Ахматовадан, шайыр Ж.Избасқанов «Лирика дәптеринен» қосықлар топламында өз шығармасынан, усы топламдағы «Сексеўил» қосығына И.Юсуповтан эпиграф келтиреді. Шайыр Б.Қайыпназаров 1993-жылы баспадан шыққан шығармаларының I томлығын Урыс ветеранына - бизиң усы парахат өмиримиз ушын жанын тигип, от кешкен қураллас досларына арнайтуғынын, шайыр Х. Дәўлетназаров 1991-жылы жәриялаған «Ашық болмаған ким бар» қосықлар топламын шайыр жүрекли, жипек минезли ағасы Убайдулланың жарқын естелигине, М.Жуманазарова 1992-жылы жарық көрген «Елим деп еңдиремесен» қосықлар топламын әкеси Аймурат Жуманазар улының жарқын естелигине арнайтуғынын билдиреди.

Топламды арнаўдың айқын үлгиси белгили өзбек шайыры Туроб Тұланың 1978-жылы баспадан шыққан «Суюк Момо» қосықлар топламынан көриўге болады. Шайыр китаптың кириспеси сыпатында бир неше гәптен ибарат сөз жазып, онда усы китаптағы шығармаларын аўылласы, мархум Чучук момо Базарбай қызына арнайтуғынын билдиреди. Сондай-ақ Чучук момоның ким болғанлығын тәриплеў менен усындай инсанларға үлкен-үлкен шығармалар, топлам, китапларды арнаўға арзытуғынлығын уқтырады.²

¹ Хуршид Даврон, Бахордан бир кун олдин, Ташкент, «Шарқ», 1997, 3-б.

² Туроб Тула, Суюк мом, Ташкент, 1978, 2-б.

Бундай етип китапқа эпиграф байлау, оны кимлергедур бағышлау автордың шайырлық мәдениетті қаншалли ийелегенлигин, оның сауаттылық дәрежесін, айырым жағдайда шығармаларының идеялық-эстетикалық, көркемлік бағытын белгилейди. Сонлықтан да оны лирикалық шығармалар дәретіүдеги, лирикалық топлам дүзиүдеги унамлы кублыслардың бири сыпатында бахалау мүмкин.

Ал, лирикалық топламлардың пүтинлигин, оған енгизилген шығармалардың бир-бири менен байланысуы принциптерин үйрениу әдебиаттаныу илиминдеги ең әхмийетли мәселелердің бири. Бул бағдарда биз жоқарыда атап өткен Л. В. Суматохина, О.Л.Лекманов хәм М.Н.Дарвин, Л.С.Яницкий, Е.Г.Эткинд, Б.О.Корман, С.Н.Бройтманлардың¹ мийнетлери методологиялық тийкар сыпатында хызмет ете алады.

Лирикалық шығармалар табиятына, характерине байланыслы хәр қыйлы ишки қарама-қарсылықларға ийе. Олар өзиниң теклик кәсийетлерине, көркемлеу кураллары хәм усылларының мүмкин-шиликлерине байланыслы қахарман характериниң пүтинлигин сәулендириу дәрежеси эпикалық шығармаларға салыстырғанда төмен. Сонлықтан да лирикалық шығармаларды дүркинлерге, топламларға бириктириу зәрурлиги келип шығады.

Лирикалық топламларды дүзиу зәрурлиги хәм принциптери бойынша белгили шайырлар хәм әдебиат изертлеушилери өз пикирлерин билдирген.

«Қосықлар топламы, - деп жазады шайыр В.Я. Брюсов, - тосаттан жыйналған, хәр қыйлы қосықлар жыйнағы болмауы керек, ал пүтин, бир пикирге бириккен топлам болыуы зәрур. Романдағыдай қосықлар топламы да өзиниң мазмунын дәслепки бетинен соңғысына шекем ашып барады».

1911-жылы өзиниң қосықлар топламына жазған алғы сөзинде А.Блок былай деген еди: «Хәр бир лирикалық шығармам өз алдына турғанда да бахалы, бирақ олардың хәр бири бир бапты курау ушын керек, бир неше баптан китап куралады: хәр бир китап трилогияның

---

¹ Дарвин М.Н. Циклизация в лирике. Исторические пути и художественные формы, Автореф. диссертации на сонск. уч. степени д.ф.н. Кемерово, 1995, Яницкий Л.С. Стихотворный цикл' динамика художественной формы, Кемерово, 1998, Эткинд Е.Г. Материя стиха, Санкт-Петербург, 1998, Корман Б.О. Лирика Некрасова, Ижевск, 1978, Бройтман С.Н. Русская лирика XIX начала XX века в свете исторической поэтики, М.1997.

бир бөлеги: барлық трилогияны мен «қосық пенен жазылған роман» деп атағым келеді»¹

Сондай - ақ көп ғана әдебиетшілер жаңа көркем формаларды ізлеу менен лирикалық топтамаларды дүзиудің жаңа принциптерін ізлеуді байланыстырады. Себеби, қазирге шекем лирикалық топтамаларды дүзиудің тематикалық, жанрлық, хронологиялық принциптері белгілі болса, енді лирикалық қахарман образын пүтинлигинше жаратыу, лирикалық топламды усы тийкарда дүзиу принциптері алға сүрилмекте. Бул демек, лирик қахарман заман, өмир, турмыс хаққында өзиниң толғанысларын толық жеткере алыуы, мухаббат деген нәзик сезимнің бендеси болыуы, тәбият шайдасы сыпатында оның қайталанбас гөззаллықларынан ләззетлениуи, философиялық, дидактикалық пикирлеуге ийе болыуы хәм т.б.

Әлбетте, бир - еки лирикалық шығармаға бул белгилерди жәмлеу қыйын, оны лириканың характери көтермейди. Сонлықтан да лирикалық топламға енгизилген шығармалар тутас халында ғана бул көркем ұазыйпаны орынлауы мүмкин.

2-БӨЛИМ. И. ЮСУПОВТЫҢ «ДУЗЛЫ САМАЛЛАР» ТОПЛАМЫНА ӘДЕБИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛҚЫ

Енді қарақалпақ әдебиатында пайда болған бир лирикалық топламды анализлеу арқалы оның пүтинлиги, оны дүзиу принциптері мәселелери жөнинде пикир жүритейик.

И. Юсуповтың 1988-жылы баспадан шыққан «Дузлы самаллар» топламының атамасы жоқарыда атап өткенимиздей оған енгизилген шығармалардың хеш биринде гезлеспейди. Буну шайырдың усы лирикалық топламды дүзиудеги дәслепки табысы хәм тийкарғы принципи деп қарау керек. Себеби, шайыр бул лирикалық топламды дүзиу хаққында ондағы шығармалар жазылмастан бурын-ақ ойлаған хәм шығармаларын усыған ийкемлестирген болыуы мүмкин. Булай тастыйықлауымызға тийкар болатуғын бир жағдай топламға енгизилген 33 шығармадан тек екеуінен басқасы 1987, 1988-жыллары дөретилген.

Әлбетте, шайыр өз шығармасын анық тарийхий шараяттан келип шыққан халда дөретеди. Лирик қахарман ұақыт бирлиги хәм кеңисликти

¹ Бул цитаталар. Л.В. Сумохоxinаның жоқарыда келтирген мийнетлеринен алынды, 13-бет.

қатаң есапқа алған қалда қарекет етеди. Солай екен, топламға енгизилген шығармаларда баслы проблематика өз дәуириниң шараятынан келип шықты. 80-жыллардың еккинши ярымында бурынғы аўхамда жағдай барынша кескинлесип, оның келешегиниң қаранғы екенлиги барған сайын айдынласып баратырған еди. Оннан қала берсе, әсиресе, бизиң аймағымызда экология машқаласы адамзат өмирине қәуип сала баслады. Бул нәрсе адамлардың кейпиятына тәсир етпей қоймады. Демек, бул дәуирде дәретилген қосықлардағы лирик қаҳарман да усы жағдайлардан келип шыққан қалда жаратылды.

Топламдағы «Бул жер еле зор болады», «Үмит ағашы», «Плаха излеп», «Арал элегиялары», «Қыйын қал», «Қайта қурыўдың балларына», «Хўждан монологи», «Деседи», «Сенсиз мениң күним жоқ», «Шымбай жолларында» атлы лирикалық шығармаларда лирик қаҳарман биреў. Бул шығармалар пүтин бир шығарманың бөлшеклери сыяқлы лирик қаҳарманның образын толықтырып барады. Лирик қаҳарманды өзи жасап атырған дәуирдиң машқалалары толғанысқа түсиреди, ол экологиялық машқалалардың ақибетинен тәшўишке түседи, бул экологиялық қыйыншылықлардың пайда болыў себеплерин жақын өтмиштен излейди.

«Бул жер еле зор болады» шығармасы лирикалық дүркин. Онда экологиялық машқала ең тийкарғы проблема сыпатында алынады. Қосықта лирик қаҳарман экологиялық апатшылықтан тәшўишке түседи:

Асты да дуз, үсти де дуз,
Жасап турған жеримиздиң,
Ашшығой деп налымаңыз
Тамған манлай теримизди. (4-бет)

Усы апатшылықтың келип шығыў себеплерин анықлаўға қарекет етеди. Оны өзимиздиң арқайыншылығымыздан, бийпарўашылығымыздан деп биледи. Қосықтың финалын келешекке исеним, бул бағдарда жағдайдың жақсыланатуғынына исеним менен жуўмақлайды.

Зер қәдирин билеп зергер,
Сондай заман келген гезде,
«Арендаға аз-маз жер бер»,
Деп жалынар дўнья бизге ... (9-бет)

«Үмит ағашы» қосығында лирик қаҳарман дәслепки қосықтағы толғанысларын даўам етип, усы машқаланың халқымыздың басына түскенине жаны ашып сарсылады. Бирақ өзин үмит ағашына

салыстырып, өмірден гүдерин үзбейди. Онда еле жасағысы келе-туғын билдиреди. «Плаха ізлеп» қосығында лирик қахарманның толғаныслары еле де тереңлеседи. Енди лирик қахарманды тек аймақлық емес, ал дүньялық машқалалар тәшүйишке салады.

Жаўрап Миссисипи, Әмиў дәрйар,
Жағысларын таслап қашады Арал,
Газге уўланған Ҳиндлер қаңғырып барар,
Чернобыльде таллер дир-дир қалтырар.
Пахтадан «ақ алтын» алыў қастында,
Зәхәр шашқан самолеттың астында,
Баўыры шаншып ыңырсыйды балалар,
Жолда өлип атқан торғайлар қалар. (13-14-бетлер)

Ал «Арал эллегиялары» қосығында лирик қахарман дүньялық машқалалардан қайтадан аймақлық машқалаға өтеди. Қосық бес бөлімнен ибарат. Ҳәр бир бөлімде ҳәр сегиз қатар өз алдына бөлшекленген. Қосықтың бундай композициялық қурылысы ондағы пикирлеўдин ізбе-излигин хәм пүтинлигин тәмийинлейди. Сондай-ақ бул көркем форманың шайыр тәрәпинен тынбай излениўшиликтиң салдарынан келип шыққаны да сыр емес.

Топламдағы биз талқылап өткен қосықлар эллегиялық формада жазылғаны менен бунда эллегиялық элементлер еле де өткирлеседи. Қосықтың атамасының өзін «Арал эллегиялары» деп қойылуы тосыннан емес. Арал дәрти, әсиресе, соңғы 20 жыллықта бизиң аймағымыз халықлары ушын ең үлкен дәрт болды. Ҳәр бир жеке адамның өмиринде қайғы болуы мүмкин. Бирақ, ол улыўма халықлық қайғының алдында ҳеш нәрсе емес. Мине, шайыр усы халықлық қайғыны жеткерийдиң эмоционаллық тәсиршенлиги басым, өткир формасын тапқан.

Сондай-ақ лирикалық шығармаларда көбинесе биринши беттен баянлау гезлеседи. Ал бул шығармада 1 хәм 3 бет араласып келеди. Ұақыяның үшінши беттен баянланыуы - бул оған баянлаушының қатнасыуы дегенди аңлатады. Баянлаушы ұақыяға эпикалық шығармаларда қатнасады. Демек, бир шығарманың өзінде лирикалық хәм эпикалық сүўретлеу усуллары араласып келеди. Ҳақыйқатында эллегияны тек лирикалық усул - сезимнің қатнасыуы, эмоцияны барынша өткирлестирип-ақ жаратыуға болар еди. Шайыр бунда басқаша жол тутқан. Көз алдымызда жүз берген трагедияның келип шығуы себеплерин үйренген, оны анализлеген, оған баға берген,

болжаған. Демек, эпикалық хәм лирикалық сүүретлеу усылларын қолланыу арқалы усындай тәсиршендігі басым шығарма жарата алған.

Қосықтың биринши бөлиминде 1 хәм 3 бетте теңиздің бүгинги аянышлы халаты сүүретленеди. Қосықта пикирдің ең кескинлескен, өткірлескен пайыты да әйне, усы биринши бөлимде. Екинши бөлимде кешеги теңиздің толып-тасып турғандағы оның бахытлы демлери сүүретленди. Үшинши бөлимде заман, дәуір хәққында пикир жүритиледи. Төртинши бөлимде пикир және 1 хәм 3 беттен баянланып, өлип баратырған теңиз бенен хошласыу сезимлери бериледи хәм теңизди өлтирген үш «жинаятшы» ның ким екенлиги баянланады. Ал ең соңғы-бесинши бөлимде буннан бурынғы қосықлардағыдай оптимизм руұхы сезиледи. Мине, усы бөлим қосықты топламдағы басқа шығармалар менен байланыстырады. Лирик қахарманның оқыушыда исеним ушқынларын оятыуға умтылыуы - шайырдың дөретиушлик нийетин де, оның лирикалық топламды дүзиу принциплерин де аңлатады.

Хош, теңиз сүйиклим! Жаралы жандай,
Өлим халатында урасаң халлас,
Мениң қайғым амфибия адамдай,
Сенсиз қырда жасап сауа бола алмас. (22-бет)
Бул үш қылмыс қамалларын бузыуға,
Адамзат бир зор атланыс қылажақ.
Жаңаша ойлаудың күни қызыуда,
Шынлық толқынлары хәуиж алажақ. (24-бет)

Пикирди булай етип контрастлық рауажландыруу көпшилик жағдайда өмир шынлығын ашып беріуге қол келеди. Себеби, өмир де көбинесе бир тегис рауажланбайды. Сондай-ақ көркем шығармада пикирдің бир қыйлылығы оқыушыны жалықтырууы да мүмкин. Қосықтағы және бир көзге тасланатуғын нәрсе - онда пикирлеудің аналитикалық усылы қатнасады. Шайыр өмирди тек сырттан бақлаушы ғана емес, ал оның қубылысларын изертлеуши де. Бул жағдай шығарманың жанрлық сыпатына да тәсирин тийгизеди. Қосық - медитативлик-философиялық лирика.

Өмирди изертлеуден тууылған ой буннан кейинги «Қыйын хал», «Қайта қурыудың балаларына» деген қосықларында да дауам еттирилген. «Қыйын хал» қосығы барлығы болып 4 бәнттен ибарат болыуына қарамастан 80-жыллардың екинши ярымында елимизде жүз берген жағдайды, сол уақытлардағы дәуір, заман қарама-қарсылықларын дәл сүүретлеп береді.

Әсиресе, «Қайта қурыудың балаларына» қосығында дәуірдің, заманның ашыы ғақыйқатлығы сол турсында, публицистикалық усылда ашып бериледи. Шайыр жүрегінде қатпарланып қалған дәрт төгиледи. Шайырлық сезгирлик арқалы басқалар елестире бермейтуғын қубылысларды көркемлеп жеткереди. Бул пикирлеу формасы бойынша публицистикалық лирика. Бирақ онда шайырдың интеллектуаллық ой-пикирлери қатнасады.

Бууған белди шештик, шалғай салынды,
Мийұа ағашы марапатқа малынды,
Кеуил қәтиржамлық шербетин ишип,
Ғақыйқатқа барар жоллар тарылды.

Билгишлер сөйледи алдынан орап,
Ийкемшиллер ыңғай табын жағалап,
Аяқларды қағып гөне шөңгелер,
Жағымпазлар жалпылдады «аға» лап.

Бетон мал қоралар муздың ығындай,
Бәри бийғам көшип кететуғындай,
Жайрап атыр техникасы тат басып,
Бийдәулет баланың хожалығындай. (27-29-бетлер)

Атап өткенимиздей қосық - публицистикалық лирика. Лекин, шайыр публицистикалық ой-пикирди де көркемлеу қураллары хәм усыллары арқалы барынша көркемлеп берийге ерискен. Әсиресе, «Мийұе ағашы марапатқа малынды», «Кеуил қәтиржамлық шербетин ишип», «Ийкемшиллер ыңғай жабын жағалап», «Аяқларды қағып гөне шөңгелер», «Бетон мал қоралар муздың ығындай», «Бийдәулет баланың хожалығындай» деген қатарларда аллегория, метафора, теңеу жүдә шебер қолланылған.

Жоқарыдағы шығармадағы проблема «Хұждан монологи», «Деседи...» қосықларында да қатнасады. Биринши қосық атамасынан көринип турғанындай лирик қақарманының өз қалби менен дәртлесийи, сөйлесийи формасында, екинши қосық аналитикалық пикирлеу формасында жазылған. Бул қосықларды биз талқыға тартқан қосықлар қатарына қосып турған тийкарғы белгиси - оларда өз дәуири, заманы қаққында пикир жүритийи болып табылады. «Сегизинши марттан бир хәпте алдын жазылған қосық», «Сенсиз мениң күним жоқ» шығармалары да усындай қәсийетлерге ийе.

«Шымбай жолларында» қосығы биз талқыға тартқан шығармалардың ишинде де ең сәтли жазылғанларының биринен есапланады.

қосықта лирикалық шығармалардың уақыт хәм кеңіслик шеғараларында жүдә еркин ҳәрекет ете алыў мүмкиншиликлеринен шебер пайдаланылған. Жол жүрип баратырған лирик қаҳарманның балалық дәуиринен баслап оның еске түсириўлери арқалы бир кишкене шығармада 50-60 жыллық ўақыя сөз етиледі. Бул жағынан қосықты Ш.Айтматовтың «Әсирге татырлық күн» романы менен салыстырыў мүмкин. Туўры, Ш.Айтматовтың романында оның бас қаҳарманы Едигей бир күнлик жолда бир әсирлик ўақыяны еслейди хәм эпик бағдарда сүүретлеп береди. Оған баянлаўшы да, автор да қатнасады, қаптал сюжетлер де қосылады. Ал, И.Юсуповтың аталған шығармасында фрагментлик дәрежеде болса да сонша жыл ўақыяларын оқыўшы көз алдында елеслетеди,

Дүркиннің және бир айбырықшалығы ол 7 бөлимнен турғаны менен 1, 2 бөлимдеги ўақыялар өз алдына, 4, 5, 6, 7 бөлимдеги ўақыялар өз алдына бир-бири менен байланыслы. Ал 3 бөлим олардың арасында байланыстырыўшы хызметин атқарып тур. 3- бөлимнен басқа бөлимлер хәр қатары 11 буўыннан, шалыс уйқас формасында жазылған. Ал 3- бөлимнің хәр қатары 8 буўыннан, бәнтлик ямаса биргеликли уйқас формасында. Демек, шайыр еки сюжетлик линияны байланыстырыўшы бөлимге өз алдына ырғақ, уйқас таңлаған. Бул жағдай дәстанлық шығармаларда бир ўақыядан екинши ўақыяға өтиўде қолланылатуғын насырый қосықты еске түсиреди.

Мине, биз талқыға тартқан қосықлар улыўма топламға енгизилген шығармалардың көлеми бойынша да, саны бойынша да үштен бир бөлегин қурайды. Шайырдың бул шығармаларды бир-бири менен сыбайлас етип хәм китаптың ең басына қойыўы да белгили бир дөретиўшилик нийет хәм принциптен келип шыққан. Бул қосықларды бириктирип туратуғын ең тийкарғы белги - оларда лирик қаҳарман биреў. Дәуир, заман, өмир машқалаларына, экология қыйыншылықларына қабырғасы қайысқан, «дузлы самаллар» геўдесин тесип өтип, жүрегине, өкпесине тармасқанлықтан, оның ашыўына шыдамастан дөгерек-дашқа даўсының барынша гә шаўқым салып, гә налып, гә жәрдем сорап атырған муңлы, бирақ еле келешегине исенимин жоғалтпаған лирик қаҳарман образы гә элегиялық, гә медитативлик-философиялық усыл арқалы жасалады. Ўақыялар усы лирик қаҳарманның этирапына жәмлесип бир шығармадан екиншисине өтип отырады. Бул нәрсе олар арасындағы органикалық бирликти тәмийинлеў менен бирге топламның пүтинлигин тәмийинлейди. Оқыўшы бир пүтин шығарманы оқып

шыққандай тәсир алады. Бул шығармалар дизбегин биз шәртли түрде топламның биринши бөлими деп есаплаймыз.

Топламда буннан кейин «Афанасий Фетке», «Боранлы кеште», «Тийме оған», «Байыұлыға» деген төрт қосық орын алған. Бул төрт қосықты бириктирип турған нәрсе - төртеүйне де сүүретлеу объекти сыпатында хайуанат, қулар таңдап алынған. Бириншисинде - бүлбил, екіншисинде - кийик, үшіншисинде - жылан, төртіншисинде - байыұлы. Әлбетте, әзелий көркем әдебиятта хайуанатлар, қулар хаққында сөз болғанда олар адамзат өмири, минез-қулқы менен салыстырылады ямаса байланыстырылады. Оларда аллегориялық-тымсаллық сүүретлеу усылы қолданылған.

Буннан кейинги төрт қосық - «Еки қууаныш», «Өзи қызық адамлар», «Ду Фу», «Бурмалаушыға» атлы шығармаларына ортақ нәрсе - олардың көлеми киши. Хәр бир қосық тек еки, үш бәнттен турады. Фрагментар ой-пикир жыт етип көз алдымыздан өтеди хәм бизиң санамызға орналасып алады. Сондай-ақ бул қосықларда еки детал бир - бирине қарама-қарсы қойылып сүүретленеди. Топламдағы «Өтип баратыр», «Жынысымды жырлайман» «Бултлар ақ боз атын тауға тусаған» қосықларында да бир-бирин байланыстырыушы мәнилик хәм формалық жақынлық бар. Әсиресе, сығасқан метафораның қурсауына оранған терең көркем ой бул қосықларға үлкен табыс алып келген. Ал «Жигиттиң жетпис көклемі», «Әскербайға», «Пери минген ат», «Бердақтың дуұтары», «Әжинияз шайырдың самалға шағыныұы», «Амира азаплары» қосықлары шайыршылық, илхам, дөретиушилик ис, улыұма искусство хаққында жазылған. Усы шығармалардың жалғасы сыпатында китаптың соңында «Әжинияз» либреттосы берилген.

Биз қарақалпақ әдебиятында лирикалық топлам дүзиу тәжирий-бесин шайыр И.Юсуповтың «Дузлы самалар» топламы мысалында көрип өгтик. Усы топламның көркемлик өзіншелиги неден ибарат? Шайыр топламды дүзиу барысында қандай принциптерди басшылыққа алған? Бул хәм басқа да сорауларға жууап берип, өзимиздиң базы бир жууақларымызды усынбақшымыз.

Бизиң байқауымызша топламда басшылыққа алынған тийкарғы критериялардың бири - бул ўақыт. Белгили бир ўақыт аралығында жасап, хәрекет еткен лирик қахарманның өмирге, дәуирге, қоршаған орталыққа болған қарым-қатнасын, оны түсиниўге болған умтылысын ашып берийўге топламға енгизилген лирикалық шығармалардың көпшилигинде баслы дыққат қаратылады. Оларда ўақыт шегара-

сындағы лирикалық қахарманның хәрекет етиў кеңислиги шекленбеген. Биз талқыға тартқан шығармалардың бир топарында лирик қахарманды экологиялық қыйыншылықлар, дәуир машқалалары тәшўишке салса, екнши, ўшинши, тўртинши топардағыларда лирик қахарманның ҳайўанат дўньясына, мәденият, әдебиятқа қатнасы, фрагментарь ой-пикир биринши планға шығады. Демек, лирик қахарман бир ўақыттың өзинде хәр қыйлы кеңисликте хәрекет етеди. Әне, бул пўтинликке умтылыўдың тийкарғы белгилериниң бири болып табылады. Себеби, өмир тек бир қыйлы тәшўишлерден турмайды. Ал эпикалық көркем шығарманың да ўазыйпасы өмирди усылайынша, пўтинлигинше сўўретлеп бериўден ибарат. Солай екен, лирикалық топламда эпиканың элементлери бар екенлигин гўзетиўге болады.

Лирикалық топламға энгизилген шығармаларды ўақыт бирлиги принципи менен жиклеў хәм усы арқалы топлам дўзиў тәжирийбеси әдебиятта бурыннан бар. Бунда ўақыт бирлиги дегенде көбинесе шығармалардың дөретилийў ўақты ямаса онда сўўретленетуғын ўақыялардың қайсы ўақытта болып өткенлиги емес, ал олардың мазмунынан келип шығатуғын ўақыт түсиниги нәзерде тутылады. Хәзирги өзбек әдебиятында ең талантлы шайырлардың бири Хуршид Давронның «Тумарисаның көзлери»¹ қосықлар топламында шығармалар ўақыт бойынша (анығырағы мәўсим) жикленеди. Шайыр топламға энгизилген барлық шығармаларды «бәхәр», «жаз», «гўз», «қыс» деп аталатуғын тўрт бөлимге бөледи. Бирақ бул атамалар тек рәмзий мағанада алынған. Мәселен, «гўз» деп аталатуғын бөлимдеги шығармаларда гўз тәриплиенип ямаса олардағы ўақыялар гўзде болыўы шәрт емес.

Дурыс, лирикалық топлам - бул эпикалық шығарма емес. Бирақ оның жеке лирикалық шығармадан айырмашылығы ол бир неше онлаған қосықларды бирлестиреди. Олардың арасында бир-бирине байланысатуғын бириктирийўши күш пайда етеди. Әлбетте, лирикалық топламға энгизилген қосықлар өз алдына турып та анық мазмунға ийе болып, пўтин шығарма сыпатында қабылланады. Бирақ оның мазмуны лирикалық топлам қурамында және де кеңейеди хәм ол топламдағы басқа шығармалар менен өз-ара байланысқа түседи. Бир шығармадағы ой екншисинде де хәм оннан кейингилеринде де даўам етеди. Лекин, лирикалық топламдағы жеке шығармалар лирикалық

¹ Хуршид Даврон, Тумарисанинг күзлари, Ташкент, 1984.

дүркиннің курамындағы шығармаларға салыстырғанда, әсіресе поэманың бөлімлеріне қарағанда еркін.

Шайыр И. Юсуповтың «Дузлы самаллар» топламына енгизілген лирикалық шығармаларды бириктиріп туратуғын және бір баслы белгі олар арасындағы формалық жақынлық. Қосықтардың пикирді жеткеріу формасы да, сыртқы формасы да бір-бирине оғада жақын. Олардың хәммесінде де, әсіресе, метафора, аллегория, теңеу, эпитет көбірек қатнасады, сондай-ақ пикирді жеткеріудің параллелезм, инверсия, градация усуллары пайдаланылады. Топламдағы шығармалардың 90 проценттен асламы 11 бууынлы қосықтар, уйқас формалары да бір бирине жақын. Бул жағдайлар оларды бір желисте оқып шығыу мүмкіншилигин жаратады.

Үшіншиден, өмирді қабыллау концепциясының барлық шығармаларда бір-бирине оғада жақын екенлігі топламға атама танлауынан-ақ көринип тур. «Дузлы самаллар» - тек ғана топламға емес, ал ондағы хәр бір лирикалық шығармаға атама бола алады. Жоқарыда атап өткениміздей бул нәрсе шайырдың топламды жаратыуға дәретиушилик пенен қатнас жасағанлығынан, оның көркем изленушилигиней дәрек береді.

Қарақалпақ әдебиятында лирикалық топлам дүзиудің және бір түри-бул әдебият майданында жаңа көринип қиятырған жас шайырлардың бир нешесинің шығармаларын тоглап-топлам етип шығаруы. Мәселен, «Қарақалпақстан» баспасы «Бес гүл» атамасы менен қосықтар топламын¹ баспадан шығарды. Оған әдебиятымызға өз соқпағы менен кирип келиуге умтылып атырған бес шайыра - Гүлнара Нурлеспова (Қайлардасыз, гүмис булақтар), Зияда Қожықбаева (Бир дәсте гүл), Шәригүл Файзуллаева (Соқпақ), Шынаргүл Пахратдинова (Қыз қосығы) хәм Нигара Тилеуовалардың (Кеуіл дәптери) лирикалық шығармалары енгизілген. Бундай топламларды да пүтин лирик топлам сыпатында қабыллауға болады. Әсіресе, усы топламға бес шайыра қыздың шығармаларының киргизилиуи, оған рәмзий мағанада «Бес гүл» деп ат қойылуы топламның бир пүтинлігин хәм олар арасындағы байланысты тәмийинлейди. «Еш гвардия» баспасы тәрәпинен 1984-жылы басып шығарылған «Олтин беланчак» қосықтар топламы² да сол дәуирде әдебиятта көзге түсип қиятырған он бир шайырдың қосықтарын бириктирди. Соңын

¹ Бес гүл, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1991.

² Олтин беланчак, Ташкент, «Еш гвардия», 1984.

ала бул шайырлардың көпшилиги әдебиятта өз орнына ийе шайырларға (әсиресе, мархұм Мухаммад Юсуф) айланды. Буннан усындай топтамлардың әҳмийети, олардың жас талантлардың талантының көзин ашыуға тәсири тийетугыны өз өзинен көзге тасланады.

* * *

Солай етип, лирикалық топтамның өзіншелікleri хәм оны дүзиудин принципleri төмендегилерден ибарат деп есаплаймыз:

1. Лирикалық топтам ўақыяларға, кубылысларға лирикалық қатнас жасау менен бирге эпикалық сүүретлеўге де тийкар салады. Демек, лирика эпикалық элементлер болған сюжет, қахарман образы, объективлик баянлаўлар менен байыйды. Солай екен, лирикалық топтам үлкен эпикалық формаларға умтылыўдың бир жолы болып табылады.

2. Лирикалық топтам лирик қахарманға эпик қахарман сыяқлы кең масштабта ҳәрекет етиў мүмкиншилигин жаратып береді. Бунда оның характери бир шығармадан екіншисинде жетилисип бара береді. Оқыўшы ҳәр қыйлы жағдайларда ҳәрекет етиўши қахарман хәм оның тәғдири менен танысады. Бунда лирик қахарман топтамның структуралық қурылысын пайда етиўши хызметин де атқарады.

3. Ҳәр бир лирикалық топтам- шайырдың көркем дүньясының айрықша бир басқышы, руўхый хәм дәретиўшилик өсиўиниң бир көриниси, айырым жағдайда ол оннан бурынғы дәретиўшилик принципlerine қарама-қарсы да қойылыўы мүмкин. Себеби, ҳәр бир лирикалық топтам шайырдың дәретиўшилик өмириниң белгили басқышында дәретиледи. Бул басқыш басқа басқышларға пүткиллей усамаўы да итимал. Сондай-ақ шайыр ҳәр бир лирикалық топтамға өз алдына таярлық көреді.

4. Лирикалық топтамның пүтинлигин хәм көркемлик дәрежесин тәмийинлеўде топтамның атамасы, оған жазылған алғы сөз, эпиграф, аннотация да әҳмийетке ийе. Сонлықтан да бул элементлерге де итибар бериў талап етиледи.

5. Лирикалық топтам тематикалық, жанрлық, хронологиялық хәм улыўма формалық принциплерди басшылыққа алған ҳалда дүзилиўи мүмкин. Бунда негизинен лирикалық топтамға енгизилген шығармалардың бир-бири менен байланысқа түсе алыў мүмкиншиликleri есапқа алыныўы зәрүр.

6. Лирикалық сюжет - лирикалық топтамның пүтинлигин тәмийинлеўдин тийкарғы усылларынан бири болып табылады. Автор

көз қарасының хәм лирик қаҳарманның өмиріндеги ўақыялардың избе-излиги топлам сюжетиниң раўажланыўының логикалығын тәмийинлейди.

7. Лирикалық топлам көпшилик жағдайда ондағы дүркинлер арасындағы байланыс тийкарында дүзилиўи мүмкин. Усы дүркинлердиң сюжетлик линиясы улыўма топламның сюжетиниң раўажланыў бағытын белгилеп береди.

8. Лирикалық топламның өзіншелигин белгилейтуғын және бир белги-оның жәмийетлик раўажланыўдың белгили бир бөлегине қатнасы да болып табылады. Мәселен, И.Юсуповтың «Дузлы самаллар» топламында ХХ әсирдиң 80-жылларының жәмийетлик өмирине қатнас, баҳа тийкарғы орынды ийеледи.

Солай етип, лирикалық топлам шайырдың дәретиўшилик өмириниң белгили бир басқышына баҳа бериў мүмкиншилигин жаратыў менен бирге усы дәўирдеги көркем реаллыққа оқыўшының көз қарасын тәмийинлейди. Ол лирикалық көркем форманың айрықша көриниси болып, бул бағдарда шайырдың тутқан позициясын, дәретиўшилик нийетин хәм поэтикалық талғамын да андатады. Сондай-ақ лирикалық топлам баспа станогиниң жемиси болғанлықтан да оның биз жоқарыда атап өткенлеринен басқа да көркемлик белгилери болыўы мүмкин. Булардың оқыўшының эстетикалық талғамына жуўап бериўи, оны байытыўы хәзирги баспа станогиниң мүмкиншиликлерине, онда ислеўшилердиң кәсиплик шеберлик дәрежесине байланыслы.

Биз тийкарынан лирикалық топлам дүзиў тәжирийбесиниң ен унамлы көринислериниң бири - И. Юсуповтың «Дузлы самаллар» қосықлар топламын талқыға тарттық. Буннан соңғы жыллары карақалпақ әдебиятында лирикалық топлам дүзиўдиң тәжирийбеси толық қалиплесип, хәмме топламлар жоқары талғамларға ийе деген жуўмақ келип шықпайды. Хәш қандай сын көтермейтуғын, тек топламның физикалық көлемин толықтырыў ушын шығармалар киргизилген топламлар да тилекке қарсы, бар.

ЖУЎМАҚ

Солай етип, ҳазирги қарақалпақ әдебияты (соның ишинде лирикасы) раўажланыўдың өзінше жолына ийе болды. Шайырлардың мазмун хәм форма саласындағы алып барған изленислери өзиниң унамлы нәтийжелерин бермекте. Қарақалпақ әдебиятының жәхән әдебияты менен интеграцияласыў процесси (географиялық хәм генетикалық жақтан жақын әдебиятларға ғана емес, ал оғада алыста жайласқан әдебиятларға, мәселен, Батыс Европа, япон, кореец әдебиятларына тийисли форма хәм жанрлардың өзлестирилиўи ямаса пайда болыўы) байқалады. Буган биринши гезекте тарийхый-социаллық шараятлардың тәсир жасағанын атап өтиў керек. Усы 30 жыллықта қарақалпақ шайырларының да, оқыўшыларының да жәхән әдебияты менен танысыў, оннан үйрениў мүмкиншилиги жеткилики болды. Бул нәрсе әдебиятымыздың раўажланыўына сөзсиз тәсир жасады. Халықтың экономикалық-социаллық жағдайының өсиўи менен бирге рухый мәденияты да өсти. Демек, өз-өзинен жоқары талғамға ийе шығармаларға болған талап артты.

Екиншиден, қарақалпақ поэзиясында поэтикалық мектептер қәлиплести. Бул мектептердің ең көрнеклиси И.Юсуповтың мектеби болды. И.Юсупов мектеби ўәкиллери интеллектуаллық әдебият жаратты. Олар мазмун саласында да, форма саласында да экспериментлер алып барды. 70-80-жыллары сонет, октава, ғәззел, мустазад сыяқлы формалардың ең жақсы үлгилери де усы мектеп ўәкиллери тәрәпинен дәретилди. Лирикалық шығармаларда пикир менен сезимди араластырып бериў, улыўма адамзатлық қәдириятларды улығлаў, жәмийетлик ой-пикирлерди жәмлестириў, бул ушын публицистикалық бағытта көркем пикирлеў — олардың шығармаларының баслы сыпатлы белгилери болды.

Үшиншиден, усы 30 жыллықта әдебиятымызға кирип келген шайырлар өзлериниң сөзин айтыўға еристи. Аралық формалар есапланатуғын еркин қосық, насрый қосық сыяқлы формалардың

ең жақсы үлгілері әйне, сол шайырлардың дәретіушилигинде жүзеі шықты. 90-жыллардың екінші ярымынан бастап өзбек әдебиятында модернизм үлгисінде жазылған шығармалар көптеп көрине бастады. Қарақалпақ шайырлары да бул бағдарда қәлемлерин сынап көрди. Шайыр Сағынбай Ибрагимовтың көптеген қосықлары модерн үлгисінде жазылды.

Төртіншиден, усы 30 жыллық поэзиясын шәртли түрде үш дәуирге бөлип үйрениўге болады. Биринши дәуир 1970-жылдан 1985-жылға шекем. Бунда көркем әдебиат бир тегис раўажланды. Бирақ усы дәуир ХХ әсир әдебиятының ең раўажланған дәуири болды деп атап өтиўге болады. Екинши дәуир 1985-жылдан 1991-жылға шекем. Бул бурынғы аўқамда қайта қурыў дәуири деп аталды. Жәмийетлик көз қараслардағы кескин өзгерис әдебиатқа да тәсирин тизгизбей қалмады. Әдебиатта ашық сөзлилик, публицистикалық бағыт кеңнен раўажланды. Үшинши дәуир — ғәрезсизлик жыллары. Бул дәуир бурынғы қәлиплескен әдебий дәстүрлерди бузып жаңа бағыттағы әдебиатты жаратыў дәуири болды.

ХХ әсирдиң соңғы 30 жыллығындағы қарақалпақ лирикасында көркем формалардың раўажланыў эволюциясын, олардың миллий өзіншелик белгилерин, өз-ара әдебий тәсирлер нәтижелерин ҳәзирги әдебиаттануў илими дәрежесинен қарап изертлегенимизде төмендегидей жуўмақларға келдик.

1. Усы дәуир қарақалпақ лирикасы биринши гезекте көркем формалардың рәң-бәрәнлиги менен характерленеди. Бунда сыртқы форма (шығарманың эстетикалық тәсир етиўши тәрәпи-шығарма композициясы, ырғақ, уйқас, өлшем, бәнт), ишки форма ямаса мазмунды жеткеріў хызмети (образды жеткеріў тәрәпи-көркемлеў қураллары, көркемлеў усыллары) әдеуир байыды, олар улыўма шығармаға қойылатуғын ўазыйпа хәм талаптан келип шыққан ҳалда дүзилди.

Сондай-ақ ҳәзирги қарақалпақ лирикасында бар болған базы бир формалардың генетикалық тийкары ертедеги шығыс әдебиятына барып тақалатуғынын көрип өттик. Себеби Шығыс әдебиятында VIII-X әсирлерде-ақ көркем формаларды дәретіуўге айрықша кеўил бөлинген хәм оны изертлеўшилер өз мийнетлеринде көркем формаларды типлестирип, шығармадағы атқаратуғын хызметин анықлап берген. Мәселен, буны орта әсир изертлеўшилері Шамс-и Қайс, Атааллаҳлардың мийнетлеринде көриўге болады.

Соның менен бирге жумысымызда лирикалық шығарманың формасын үйренгенде сөз хәм оның қосықтағы хызметине айрықша

ыққат қаратыудың зәрүрлигин атап өттік. Өйткени, лирикада сөздің жиіленуі, образдылыққа ие болуы мазмунды жеткеріуде үлкен әһмиетке ие. Эпикада бір сөздің орнына оның синонимін де қоллана беріу мүмкін. Себеби, эпикада дыққат көбірек ұақыялардың, әдидиселердің рауажданыуына, шығармадағы персонаждардың хәрекетине, тәғдирине хәм т.б. қаратылады. Ал лирикада сөз шешиуши әһмиетке ие. Сонлықтанда онда бір сөздің екінши сөз бенен алмастырмақ түе, сөзлердің орнын алмастырыуға да болмайды. Бул жағынан лирикалық шығарма пүтин бір органикалық бирлик.

Ал лирикада форма хәм мазмун бирлигин изертлеу әдебияттаныу илиминде тийкарғы мәселелердің бири. Себеби, әдебий шығарманың мазмуны оның мәніси, оны дәретиушиниң ойы, пикириниң жүзеге асыуының жууағы, ал форма усы мазмунның әмелге асыуының усылы сыпатында қарастырылады. Форма белгили бир мақсетке бағдарланған халда пайда болады. Ол шайыр ойын, қыялын әмелге асыруу хызметин атқарады. Солай екен, мазмун да, форма да оз алдына өмир сүрместен, бир-бири менен тығыз байланысқа түседи. Бул хәм басқа да тастыйықлауларымызды жумыста анық мысалларды талқыға тартыу арқалы дәлилледик.

2. Қәлеген халықтың әдебияты өз-ара тәсирсиз жеке халында рауаждана алмайды. Сонлықтанда әдебий тәсир проблемасын үйренип шығыудың әһмиyeti де үлкен. Әдебий тәсир унамлы көринисинде де, унамсыз көринисинде де болуы мүмкін. Биз бул пикирди жумыста дәлиллеуге умтылдык.

Қарақалпақ әдебиятына Шығыс әдебиятынан кирип келип, оған бекем орнығып алған ғәззел, мустазад, муашшах сыяқлы формалар әдебий тәсирдің унамлы көринислериниң ақыбети. Дурыс, қарақалпақ шайырлары бул формаларды әдебиятымызға сол турсында көширмеди. Оны бизиң поэзиямыздың, улыуа әдебиятымыздың талапларына бейимлестирди. Мәселен, олардың өлшемін алмастан, тек сыртқы формасын қабыллады.

Батыс әдебиятынан кирип келген сонет, октава, верлибр сыяқлы формалар тууралы да усундай пикирлерди айтыуға болады. Ең баслысы бул формалар бизиң әдебиятымызды өгейсиреместен, бурыннан бар форма сыяқлы енисип кетти. Бунда, әлбетте, шайырлардың шеберлиги де, тәжирийбеси де айрықша әһмиетке ие болғанлығын атап өтиу керек. Қарақалпақ әдебиятына дүнья әдебиятынан ауысқан көркем формалар сөзсиз әдебий тәсирдің унамлы көриниси болуын, әдебиятымызды байытты.

3. Киши лирикалық формалар усы жанрдың өзіншелігін аңдатады. Себеби, лирикалық шығармалардың тәбиятына тән кубылыстардың бири - оның қысқалыққа умтылыуы. Изертлеп отырған дәуірдегі киши формаларды талқыға тартып қарағанымызда шайырларымыз бул форманы жаратыу бойынша да адеуір тәжірийбе топлаганын, усының нәтийжесинде форма рәң-бәрәңлигиниң арқанын гүзеттик.

Киши формалардың ишинде бир қатарлы қосық (моностих), екиликлер (фард) хәм үшликлер айрықша қызығыушылық оятады. Бир қатарлы қосықлар академик М.Л.Гаспаровтың сөзи менен айтқанда жоқары рауажланған поэтикалық дәстүрге ийе әдебиятларда ғана болыуы мүмкин.¹ Усы көз қарастан қарағанда бир қатарлы қосықтың азда болса ушырасыуы, қарақалпақ әдебиятында поэтикалық дәстүрлердиң рауажланыу дәрежесин аңлатады.

Фардлар түркий халықлардың ишинде өзбек, уйғыр, азербайжан әдебиятларында кеңнен рауажланған. Ол бармақ өлшеминде де, аруз өлшеминде де дәретиле бериуи мүмкин. Бул форма қарақалпақ әдебиятында фольклорлық шығармаларда да ушырасады. Ал хәзирги әдебиятта И.Юсупов, Ж.Избасқанов, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов хәм басқалар тәрәпинен ықшам, тәсиршең екиликлер дәретилмекте. Екиликлерде ишки мәнилик байланыс, сондай-ақ уйқас арқалы сыртқы формалық байланыс жүзеге келеди.

Үш қатарлы қосықлар түпкиликли түркий форма емес. Олар Европа, япон, кореец әдебиятларында күшли рауажланған. Мине, сонлықтанда бул форманың хәзирги әдебияттағы көринислерин изертлеу теориялық жақтан хәм қурамалы хәм әхмийетли. Лирикамызда бул форма хәр қыйлы көринисте - дәстүрий уйқас формасында хәм уйқассыз формада да көринбекте. Бирақ олардағы тийкаргы белги — тужырымлы афористлик ой-пикир, қатарлардың ишки органикалық бирликке ийе болыуы.

Төртликлер киши лирикалық формалардың ишинде ең кеңнен рауажланған форма есапланады. Төртликлер менен рубайыларды шатастырыуларды үйрене отырып, тийкарынан олардың барлығы да төртликлер екенлигин дәлиллеуге умтылдық. Диалогқа, риторикалық сорауларға қурылған, сезим менен пикир араласып жүретуғын төртликлер бул форма үстинде шайырларымыздың излениушилигин аңдатады.

---

¹ Гаспаров М.Л. Русский стих начала XX века в комментариях, М. «Фортуна Лимитед». 2001, стр. 20

Сондай-ақ хәзирги қарақалпақ әдебиятында алтылықлар, сегиз-ликлер, онлықлар да бар. Оларда пикирди жеткеріу мүмкиншилиги, әсиресе, екилик, үшликлерге салыстырғанда әдеуір кең. Соның менен бирге оларда уйқас, өлшем де еркин.

4. Қосық қурылысы қарақалпақ әдебиаттаныу илиминде ең аз изертленген тарау. Сонлықтанда жұмысымызда бул мәселени үйрениуге көбирек кеуил бөлдик. Әсиресе, ырғақты изертлеу, қосық ырғағы менен музыкадағы ырғақты шатастырып алмау, ырғақтың жасалыу қасийетин, оны қурайтуғын элементлерди билиу әдеуір қурамалы. Сондай-ақ белгили әдебиатшылардың пикирлерине сүйенген ҳалда ырғақтың келип шығыу тарийхына да шолыу жасадық. Сеслик ырғақ пенен ҳәрекетли ырғақтың айырмашылықларын ашып бердик.

Өлшем — ҳәр бир миллий поэзияның өзиншелигин аңдататуғын тийқарғы белги. Қарақалпақ поэзиясының тийқарғы өлшеми - бармақ. Бизиң фольклорымыз да, жазба әдебиятымыз да усы өлшемде дәретилди. Бармақтың аруздан баслы өзиншелиги, әлбетте, қосық қатарында бууын санының теңлиги болыу менен бирге оның ырғағында ҳәм оқылыу интонациясында. Арузда буунақ шегерасы қатардың ортасында да келе беретуғын болса, бармақта бул ҳасла мүмкин емес. Буны жұмысымызда анық мысаллар менен дәлилледик. Сондай-ақ қатарлардағы бууын санлары поэзиялық шығарманың жанрлық өзиншелигин де белгилеуде қатнасады. Солай етип, жұмыста бармақ өлшеминдеги қосықлардың ырғаққа түсиуи, бәнтке биригиуи, уйқасы бойын-ша да халқымыздың көркем-әстетикалық талғамына, қосық оқыу интонация-сына, қосықты намаға салыу өзиншелигине сәйкеслигин дәлиллеуе умтылдық.

Жұмыста қосық қурылысын изертлеген илимпазлар - М.Л.Гаспаров, И.Б.Стеблева, М.К.Хамраев, У.Туйсиев, З.Ахметов, Қ.Муратбаев ҳәм басқалардың мийнетлерине көз қарасымызды билдирдик.

Уйқас қарақалпақ поэзиясында қосықтың ең тийқарғы элементи сыпатында айрықша әҳмийетке ийе. Жұмыста уйқастың түрлерин изертледик. Бул бағдарда бурын жұмыс жүргизилмегенликтен де көп ғана терминлер бизиң жұмысымызда биринши рет илимий айланысқа қосылды. Дәстүрий уйқас, сеслик уйқас, редифли уйқаслардың да өсиу эволюциясын гүзеттик.

Уйқастың қосықтағы тийқарғы хызметлериниң бири шығарманың сыртқы форма сулыулығын тәмийинлеуи ғана емес, ал оның мазмунды жеткеріуе де қатнасы болып есапланады. Уйқасқа усындай

ғалап пенен қатнас жасағанда ғана «нәубетши» уйқаслардың жасалыуына жол қоймауға болады. Бул мәселени де көп ғана мысаллар келтириу арқалы үйрендик.

Бәнт те уйқас сыяқлы поэзиялық шығармалардың тийкарғы элементлериниң бири. Соның ушын да жумысымызда бул мәселени хәр тәреплеме үйренип шығыуға умтылдық. Бәнттиң тийкарғы хызмети қосық қатарларын шөлкемлестиреуден ибарат болыу менен бирге онын мазмунды алып жүриуи.

5. XX әсир қарақалпақ әдебиятының ең тийкарғы жетискенликлериниң бири сыпатында баспадан әдебий топламлар шығарыу тәжирийбесиниң қәлиплескенлигин атап өтиуге болады. Бул тәжирийбе көркем әдебияттың басқа түрлери менен бирге лирикада да пайда болды. Шайырлар әзелден-ақ лирикалық топлам дүзиу ушын мақсетке бағдарланған ҳалда шығармалар дәретти. Шайырлардың бундай дәретиушилик нийети лирикалық топламның жаратылыуына алып келди. Енди лирикалық топлам дүзиудин шәртли белгилери болған оған атама қойыу, алғы сөз, аннотация жазыу, эпиграф байлау, лирик топламға енгизилетуғын шығармаларды жанрлық, тематикалық, формалық жақтан топарларға бөлип жайластырыу тәжирийбели пайда болды. Мине, усылардың барлығын есапқа алғанда лирикалық топлам лириканың айрықша формасы сыпатында жүзеге келди деп есаплауға болады. Биз буларды теориялық тастыйықлауға умтылдық. И. Юсуповтың «Дузлы самаллар» қосықлар топламын әдебий-теориялық талқыға тартыу арқалы лирикалық топламның өзиншелик белгилерин анықладық.

Улыұмаластырып айтқанда, қосық формасының поэтикалық дәретиушилик процесинде қосық арқалы ойлай, өз ойын қосық арқалы жеткере алатуғын ҳақыйқый шайырлардың шығармаларында жаңадан тууылып байып баратуғынын гүзеттик. Ал басқалар тәрепинен дәретилген жоқары көркем форма хәр бир дәретиуши ушын үйрениу мектеби болып қала береди

МАЗМУНЫ

Кирисіу	3
<i>I бап. Ғазирги қарақалпақ лирикасында көркем формалар хәм оның мазмунға қатнасы</i>	
1. Лирикада көркем формаларды таллаудың теориялық тийкарлары	7
2. Лирикасында форма хәм мазмун бирлиги.	27
<i>II бап. Дунья поэзиясы көркем формаларының қарақалпақ лирикасындағы көриниси</i>	
1. Ғазирги қарақалпақ лирикасында әдебий тәсир мәселеси	36
2. Шығыс көркем формалары қарақалпақ лирикасында	38
3. Батыс көркем формалары қарақалпақ лирикасында	45
<i>III бап. Ғазирги қарақалпақ әдебиятында лириканың киши формалары</i>	
1. Ең киши лирикалық формалар	61
2. Ғазирги қарақалпақ лирикасында төртликлер	72
3. Алтылықлар, сегизликлер хәм ондықлар	81
<i>IV бап. Ғазирги қарақалпақ лирикасының қосық қурылысы хәм оның типологиясы</i>	
1. Қосық қурылысының гейпара мәселелери	89
2. Уйқас хәм оның түрлери	105
3. Лирикада уйқас хәм оның мазмунға қатнасы	130
4. Бәнт хәм оның түрлери	141
<i>V бап. Лирикалық топлам — айрықша көркем форма сыпатында</i>	
1. Лирикалық топламды дүзіудің теориялық тийкарлары	159
2. И.Юсуповтың «Дузлы самаллар» топламына әдебий-теориялық талқы	170
Жуумақ	181

**ОРАЗЫМБЕТОВ ҚУҰАНЫШБАЙ
КЕЛИМБЕТОВИЧ**

**Хәзирги қарақалпақ лирикасында
көркем формалардың эволюциясы
хәм типологиясы**

(1970 — 2000-жыллар лирикасы мысалында)

«Билим» баспасы
Нөкис — 2004-жыл

Редакторы *Т. Досымбетова*
Художниги *К. Рейнназаров*
Көрк. редакторы *Е. Хожамуратов*
Тех. редакторы *Т. Махсудова*
Операторы *А. Бегдуллаева*

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилген ўақты 26. 07. 2004.
Форматы 60x84 1/16. Тип «Таймс» гарнитурасы. Кегль 10. Офсет усылында
басылды. Көлеми 11,75 баспа табак. 10,92 шәртли баспа табак. 11,4 есап
баспа табак. Нускасы 1000 дана. Бахасы шәртнама бойынша. Буйырtpa
№ **53**

742000. Нөкис, «Билим» баспасы, Қарақалпақстан көшеси, 9.

Қарақалпақстан Республикасы Баспа сөз хәм хабар агентлигинин
Нөкис полиграфкомбинаты. Нөкис, Қарақалпақстан көшеси, 9.